

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

На правах рукопису

СТЕЦЕНКО ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 94:17.02.32(477):355.48“1812”

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ
ВІЙНІ 1812 Р.

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник:

Борисенко Володимир Йосипович
доктор історичних наук, професор

Переяслав-Хмельницький – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	32
Висновки до 1 розділу.....	43
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.	
2.1. Передумови війни та початок національного відродження в Україні.....	44
2.2. Україна в планах центральноевропейських держав.....	65
Висновки до 2 розділу.....	92
РОЗДІЛ 3. ВОЄННИЙ ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАД ФРАНЦІЄЮ	
3.1. Національний характер формування козацьких полків і народного ополчення.....	93
3.2. Участь українських військових формувань у воєнних діях Російської армії під час її відступу.....	109
3.3. Участь українських козацьких полків та партизанських загонів у вигнанні французької армії за межі Російської імперії.....	125
3.4. Прожекти Наполеона щодо України.....	135
Висновки до 3 розділу.....	158
РОЗДІЛ 4. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЗАХИСТ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ ІМПЕРІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ВСІМ НЕОБХІДНИМ	
4.1. Оборонні заходи у Київській та Чернігівській губерніях	160
4.2. Постачання армії продовольчих товарів, фуражу та військового спорядження.....	172
Висновки до 4 розділу.....	182
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	190
ДОДАТКИ.....	216

ВСТУП

Актуальність теми. «Вітчизняна» війна 1812 р. належить до найбільш актуальних тем історичної науки, оскільки до її вивчення звертаються історики нашої країни, а також іноземні вчені.

Грандіозні масштаби перемоги імперської Росії та її сателітів у війні з наполеонівською Францією кардинально змінили обстановку на Європейському континенті. Змінилися кордони держав, Російська імперія перетворилася в одного з ключових гравців у європейській політиці, посилювався царський абсолютизм, що супроводжувалося погіршенням становища тих неросійських народів, які винесли на собі основний тягар війни 1812 р. Це, безумовно, стосується й українського народу.

Російсько-імперська, радянсько-імперська та значною мірою й сучасна російська історіографія всіляко намагалася зобразити війну 1812 р. як вітчизняно-імперську, приховати участь у ній неросійських народів, а перемогу приписати винятково Росії, тобто росіянам. Це загальний курс російсько-імперського уряду, спрямований на денаціоналізацію. Ліквідацію історичної пам'яті та національної самоповаги багатьох народів імперії.

До сьогоденного дня в російській, білоруській, а подекуди й в українській історіографії використовується термін «Вітчизняна» на позначення війни 1812 р. Але якщо навіть українські історики подають її просто як «Війну 1812 р.», то це робиться без серйозного обґрунтування, використання неспростованих доказів. При цьому залишається без відповіді питання: якою ж була війна за своїм характером для України. Причому відповідь має бути не голослівною, а науково обґрунтованою. У дисертації обґрунтовано подається відповідь на це питання.

Необхідність розробки теми внеску українського народу в перемогу Російської імперії у війні 1812 р. зумовлена цілим рядом й інших факторів. Зокрема, необхідністю відновлення історичної справедливості щодо минулого українського народу, усіляко спотворюваного ідеологами російсько-радянсько-імперських режимів. Актуальність теми особливо

загострюється в умовах сучасної воєнної агресії Росії проти України. Тому важливим завданням для нашої країни є врахування попереднього воєнного досвіду українців у боротьбі з загарбниками. Причому не тільки безпосередньо у воєнних діях, але й у забезпеченні армії всім необхідним. Вивченню такого досвіду сприятиме наукове розкриття теми дисертаційного дослідження.

Обрана тема має суттєву наукову значущість, яка полягає в спростуванні схематизму та стереотипів щодо висвітлення подій війни 1812 р. нав'язаних російським урядом.

Не менш важливим є вивчення та аналіз недостатньо досліджених архівних та друкованих джерел, які поглиблюють знання про цю визначну подію європейського масштабу. Значна кількість різноманітних публікацій висвітлює тільки окремі аспекти зазначеної проблеми, що вимагає її комплексної наукової розробки, урахування даних не тільки нової джерельної бази, а й незаангажованого, максимально об'єктивного підходу до аналізу відповідних праць попередніх дослідників історії війни 1812 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами кафедри. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових тем кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХІХ – початок ХХІ століття» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Метою роботи є визначення всіх форм та вагомості внеску українського народу в перемогу Російської імперії у війні 1812 р.

Для досягнення мети ставляться такі **завдання**:

- виявити ступінь дослідженості проблеми, забезпеченість її джерелами та методологією дослідження;
- розглянути передумови війни та початок національного відродження в Україні довоєнного часу;
- з'ясувати плани центральноєвропейських держав щодо України;

- подати формування українських козацьких полків і ополченських загонів на першому етапі війни як вияв не імперського, а національного патріотизму;
- розкрити участь українських військових формувань у воєнних діях при відступі російської армії;
- довести участь українських козацьких полків і масштабність партизанських загонів у вигнанні французьких військ;
- проникнути в суть прожектів Наполеона щодо України;
- охарактеризувати активацію оборонних заходів у Київській та Чернігівській губерніях;
- висвітлити внесок України в забезпечення імперської армії всім необхідним і зробити узагальнюючий висновок про характер війни 1812 р. для України.

Об'єктом дослідження є становище України у воєнний 1812 р.

Предметом дослідження є багатогранний внесок українського народу в перемогу Російської імперії у війні з Францією 1812 р.

Географічні межі охоплюють українські губернії, що були тим чи іншим способом задіяні у війні, а також ті території Російської імперії, на яких діяли українські військові формування.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із початку вторгнення наполеонівських військ на територію Російської імперії в червні 1812 р. і до остаточного їх вигнання за її межі в грудні 1812 р. З метою поглибленого вивчення суті проблеми, її передумов та наслідків до наукового аналізу залучалися фактичні матеріали попередніх і пізніших часів.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є загальні та спеціальні історичні методи наукового дослідження. За допомогою історико-аналітичного методу розглянуто історіографію питання та джерельну базу за темою дослідження. Історичний метод дозволив розкрити різновекторні тенденції в становищі України напередодні війни 1812 р. – уніфікацію

внутрішнього життя українців до загальноросійських стандартів, а також плани центральноєвропейських держав щодо України в цій війні.

Аналітичний та порівняльний метод стали основою розгляду етапів розвитку та піднесення патріотизму українського народу у війні 1812 р., визначення національних особливостей учасників українських військових формувань у воєнних діях російської армії, а також встановлення ролі мирного населення України у боротьбі з навалюю військ Наполеона.

За допомогою аналітичного методу наукового пізнання було висвітлено характер впливу війни 1812 р. на суспільну свідомість українців.

Теоретичну базу роботи складають дані спогадів учасників тих подій, архівні та енциклопедичні матеріали, історична, епістолярна та творча спадщина українських митців, підручники із всесвітньої й української історії та історіографії, наукові монографії та інші публікації вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Науковою новизною одержаних результатів є комплексний історико-аналітичний аналіз внеску українського народу в перемогу у війні 1812 р. У дисертації *вперше*:

- створено комплексне наукове дослідження внеску України в перемогу у війні 1812 р.;
- розглянуто зв'язок національного піднесення в Україні початку ХІХ ст. із воєнним патріотизмом українців у 1812 р.;
- доведено національний, а не імперський характер патріотизму українців під час війни 1812 р.;
- цілісно подані різні форми участі населення України у війні 1812 р.;
- всебічно визначено вплив війни на формування та подальшу еволюцію суспільно-політичної свідомості населення України.

Набули подальшого розвитку: методологія та методика наукового дослідження воєнної тематики вітчизняної історії; введено в науковий обіг матеріали архівних справ, які були малодосліджені і даних друкованих збірників та документів; дослідницькі підходи до історіографічного аналізу

відповідних праць попередників; наукові підходи до визначення співвідношення імперського й національного патріотизму.

Уточнено: кількісні показники українських військових формувань, що брали участь у воєнних діях; базу персональних даних про українців у військах і партизанських загонах.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні узагальнюючих і спеціальних праць з історії, у тому числі й воєнної, а також підготовці підручників і посібників, розробці лекційних курсів та навчальних програм у ВНЗ. Результати дослідження можуть використовуватись у пропагандистських цілях із метою поширення серед населення знань про славні сторінки вітчизняної історії та виховання патріотизму в молодого покоління, захисників Вітчизни.

Теоретичні узагальнення, висновки й рекомендації дисертації стануть у нагоді відповідним державним органам України при формуванні Української армії, виробленні стратегії й тактики ведення фактичної війни з Росією 2014-2015 рр., надання їй Вітчизняного, народного характеру.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати одержано самостійно. Публікації за темою є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження оприлюднені й обговорені на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Основні положення та результати дослідження були оприлюднені на I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку» (28-30 квітня 2009 р., м. Переяслав-Хмельницький), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Регіональні дослідження в Україні: досягнення і проблеми» (14-15 травня 2009 р., м. Первомайськ), Міжнародному науково-методичному семінарі «Усна історія: теорія і практика – 2009» (15-16 травня 2009 р., м. Переяслав-Хмельницький),

Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII – XX століття» (22-23 травня 2009 р., м. Первомайськ), Четвертих Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (22-23 вересня 2009 р., м. Черкаси), 5-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових дослідження – 2009» (23-25 листопада 2009 р., м. Полтава), 6-й Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент – 2010» (17-19 травня 2010 р., м. Полтава), II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (6-8 червня 2013 р., м. Переяслав-Хмельницький).

Публікації. Результати дослідження відображені в 13 публікаціях, із них 7 у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України за спеціальністю історія, 1 – у закордонному виданні і 5 – апробаційного характеру.

Структура роботи підпорядкована досягненню поставленої мети, завданням дослідження й відповідає вимогам, які ставляться до праць такого типу. Робота складається зі вступу, 4 розділів, поділених на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (260 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи – 225 сторінок, із яких – 189 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Уся історіографія війни 1812 р. може бути поділена на три великі періоди: дореволюційний, радянський і сучасний (з 1991 р.). Вододілом між якими є масова публікація монографій, брошур, статей, навчальних праць, дисертацій, авторефератів. Таке масове введення до наукового обігу величезної кількості документальних матеріалів і спогадів (всього близько 50 томів) неминуче повинно було б привести до глобальних наслідків. Крім спогадів, учені продовжували працювати з новим матеріалом, що знаходили в особистих архівах.

З одного боку, значно знецінилося багато висновків, зроблених істориками XIX ст. на основі вузької джерельної бази, з іншого – перед істориками відкрилися щонайширші перспективи для формувань і обґрунтування нових висновків. Але цього не сталося. Неодноразове звернення уваги до питань війни 1812 р. призвело до зменшення акценту на всі події, зокрема, були випущені деякі питання, наприклад, участь у ній українців.

Розробка проблематики війни 1812 р. в Україні у дореволюційний період протікала в тісному зв'язку з діяльністю губернських учених архівних комісій. У їхній роботі брали участь відомі історики, літератори, громадські діячі, а саме: І. Ф. Павловський (Полтава), А. В. Флоровський (Одеса), В. Л. Модзалевський (Чернігів) та ін.

Співробітниками губернських учених архівних комісій було виявлено чимало документів, які відносяться до 1812 р. Вони стосувалися формування і постачання ополчень, збору пожертвувань на військові потреби, забезпечення армії продовольством, фуражем, гужовим транспортом тощо.

Матеріали місцевих установ стосувалися головним чином, організаційних і господарських питань і майже не містили відомостей про хід воєнних дій. Багато з виявлених документів було опубліковано в збірках, що видавалися відповідними архівними комісіями. Частина з них стала матеріалом для наукових досліджень членів губернських архівних комісій.

Значна частка публікацій результатів таких досліджень припадала на щомісячний історичний журнал «Київська старовина», який виходив у Києві в 1882 – 1906 рр. За цей період у журналі було опубліковано більше двох десятків різних матеріалів, які відносяться до епохи воєн Росії з Наполеоном: статті, замітки, документи, мемуари, листи. Різними були розміри публікацій: одні займали не більше 1 сторінки, інші продовжувалися в 3 – 5 номерах. Не завжди вдається можливим встановити автора статті або замітки, так як деякі з них приховані за ініціалами, деякі не піддаються розшифруванню. Зустрічаються й матеріали без вказівки автора [160].

У 1848–1849 рр. у «Журналі міністерства Внутрішніх справ» було опубліковано твір українського історика, літератора, філолога, етнографа, першого ректора Київського університету Св. Володимира Михайла Олександровича Максимовича «Бубновська сотня». Це нарис з історії сотенного містечка Золотонішського повіту Полтавської губернії із середини XVI ст. до 40-х років XIX ст.

Оповідючи про ратні справи полтавських козаків, М. О. Максимович не обійшов увагою козаچه ополчення 1812 року: «Вспилала златоглава Москва. Кипіла і хвилювалася Російська земля, як море, збираючись вивергнути з себе гордовитого кумира заходу з його полчищами. У ту пору загального озброєння Русі озброювалася і Малоросія» [123, с. 102].

М. О. Максимович відзначає патріотизм жителів Полтавської і Чернігівської губерній, які сформували протягом двох тижнів козацьке й земське ополчення та ратників кількістю понад 16 тис. осіб замість 13211. Головну роль у цій справі він відводить малоруському дворянству, нащадкам козацької старшини, до яких належав і сам: «Так, на захист вітчизни завжди

готовий був спорудитися той ратний дух, яким справдна наголошувалася Південно-російська земля...» [123, с. 104]. В основу оповідання про події 1812 р. М. О. Максимович поклав працю О. І. Михайловського-Данилевського, концепцію якого, очевидно, поділяв.

«Бубновська сотня» містить цікаві біографічні факти про офіцерів Полтавського ополчення і героя війни генерала Д. П. Неверовського, взяті, як вказує автор, «із місцевих розповідей».

Козацькому ополченню 1812 р. приділено немало місця в роботі М. В. Стороженка «До історії малоруських козаків в кінці XVIII і на початку XIX століття». Автор констатував, що до кінця XVIII ст. «малоруські козаки остаточно втратили... свою станову зовнішність і змішилися із загальною масою безправного населення тодішньої Малоросії, зберігаючи лише... свій колишній войовничий дух» [200, с.126]. Рескрипт Олександра I від 12 червня 1812 р. про формування у Чернігівській і Полтавській губерніях козацьких полків, відозва генерал-губернатора Я. І. Лобанова-Ростовського від 10 липня, з обіцянкою виклопотати в імператора повне звільнення козаків від рекрутчини, і створення особливого козачого війська, «близько схожого з давнім становищем малоросійських воїнів», були прийняті ними із захопленням, оскільки «цілком відповідали відвічним традиціям козацтва» [200, с. 127].

У 1904–1906 рр. на сторінках «Київської старовини» з рядом статей про українське ополчення 1812 року виступив Іван Францевич Павловський, викладач Полтавського кадетського корпусу, дійсний статський радник. Він багато років і сил віддав вивченню й пропаганді історії Полтави, організації музею Полтавської битви, роботі Полтавської вченої архівної комісії, яку очолював.

В одній із перших статей опубліковано прохання командира Полтавського земського ополчення князя Ф. С. Жевахова до малоруського генерал-губернатора М. Г. Репніна про збільшення призначеної йому пенсії. У проханні, датованому вереснем 1817 р., подано відомості про участь

ополчення в кінці 1812 – на початку 1813 р. в поході до герцогства Варшавського і облогу фортеці Замостьє аж до її капітуляції в листопаді 1813 р. [148, с. 108].

Князь наголошує на своїх заслугах перед Батьківщиною і вказує події, в яких йому довелося брати участь. Як бачимо, привілейований стан все ж таки мав певну зацікавленість.

Інша стаття присвячена участі у формуванні ополчення відомого українського письменника І. П. Котляревського. І. Ф. Павловський наводить лист письменника до генерал-губернатора Лобанова-Ростовського, з якого видно, що І. П. Котляревський відмовлявся продовжити службу в сформованому ним полку як офіцер. «Твердо сподіваюся на запевнення вашої ясновельможності, що я тільки використаний вами на формування полку, а не для служіння в оному. Я і з бідності моєї і через старість матері моєї, яку підтримувати є мій борг, ніякої служби несть поза Полтавою не можу» [151, с. 315]. У результаті полк виступив у похід, маючи некомплект штаб- і обер-офіцерів. Радянські історики, які наводили факт участі письменника у формуванні ополчення як яскравий приклад патріотизму українського народу в 1812 р., таку обставину вважали за краще умовчувати.

Через суперечності які виникли при встановленні істинності цього факту, неможливо із 100 % впевненістю сказати про достовірність джерела. Таких випадків чимало. Все це пов'язано із ідеологією, яка в певний час уважалася в пріоритеті, і тому історики змушені були прислухатися до потреб режиму.

У 1906 р. у двох номерах «Київської старовини» публікується велика і ґрунтовна робота І. Ф. Павловського про Малоруське ополчення 1812 р., заснована на документах архіву губернського правління. У її першій частині детально розглянутий процес формування полків Полтавського і Чернігівського ополчень, починаючи з юридичної бази і закінчуючи екіпіруванням козаків, станом кінного складу тощо. [149, с. 10]. Автор не приховує труднощів, які виникали у процесі створення ополчень: нестача

офіцерів, недостатнє постачання воїнів та ін. На відміну від М. В. Стороженка, І. Ф. Павловський позитивно оцінював організаторську діяльність Я. І. Лобанова-Ростовського і не намагався перебільшити ступінь патріотичного ентузіазму та прикрасити істинні мотиви масових записів в ополчення. «Можливо припустити, що таку обіцянку, як звільнення від рекрутських наборів та служби в місцевому козацькому війську по старовині, найбільше сприяло успішному формуванню козацьких полків в Малоросії в 1812 році», – обережно констатував він [149, с. 8].

Поспішність у формуванні полків негативно відбилася на їхньому стані під час бойового походу 1812–1813 рр. У статті наведені факти знущань офіцерів і підрядників над рядовими козаками.

У другій частині публікації наводяться відомості про участь ополчення в бойових діях у 1813–1814 рр. Обмежене коло джерел, яке мав автор, не дозволило йому досить повно й всебічно висвітлити цей важливий етап в історії ополчення. Загальний висновок, зроблений І. Ф. Павловським, вказує на його приналежність до ліберального напрямку в історіографії. «Малоросійське козацтво співслужило чималу службу Росії, організувавши з себе ополчення ... Крім того, що козацтво жертвувало своїм життям, воно несло великі пожертвування ... стояли на чолі нерідко їх експлуатували, вимагали в них гроші, вдавалися до різного роду утисків .. . Ополчення формувалися в цей важкий час і дворянством, але дворянство організувало їх з кріпаків і жертвувало тільки кошти, козацтво ж саме жертвувало своїм життям, крім великих матеріальні пожертвувань, що і складає історичну його заслугу» [150, с. 143].

Статті І. Ф. Павловського доповнює публікація П. О. Кітїцина. У її основі лежать відомості, складені Ф. С. Жеваховим у 1815 р. Їхній зміст дозволяє уточнити дані про організаційну структуру Полтавського ополчення, матеріальне забезпечення ополченців під час закордонних походів.

П. О. Кітцин відзначає турботу князя Ф. С. Жевахова про забезпечення всім необхідним ввіреного йому ополчення, його незадоволення до керівних осіб, які наживалися на постачаннях, призначених для війська. «Можна вважати, – писав він, – що князеві Жевахову, при звільненні від служби в ополченні Полтавської губернії, була призначена половинна пенсія, тому що зайва дбайливість про інтереси козаків ополчення була неприємна генералові Роту і комісіонерові Васильєву» [99, с. 11].

Після бурхливих і всім відомих подій 1917 р. розпочався новий період у вивченні цієї теми. Інтерес до проблематики Вітчизняної війни 1812 р. розвивався в українських істориків нерівномірно. У цей час наша країна отримала на незначний термін свої власні кордони. На відміну від дореволюційного періоду, з'являються такі поняття як, «український історик» та «українська історіографія».

За 20-ліття перед Другою світовою війною в УРСР з'явилися лише окремі роботи, які повністю або частково відносяться до теми, що нас цікавить. Їхні автори виступали з марксистських позицій і акцентували увагу на соціальній підоснові подій, вишукуючи вияви класової цікавості і антагонізмів. Вони спиралися, головним чином, на праці своїх дореволюційних попередників, даючи вже відомим фактам нову інтерпретацію.

Так роботи М. Свідзінського «До історії козаччини 1812 року» і П. Клепацького «Дворянське-земське ополчення 1812 р. на Полтавщині», присвячені формуванню в 1812 р. козачого ополчення на Україні [164].

Найбільш значним явищем в українській історіографії міжвоєнного періоду стала праця І. Борщака «Наполеон і Україна» [37]. І. Борщак досліджує війну 1812 р. та робить акцент на планах Наполеона щодо України. Зроблений вагомий внесок у висвітленні подій 1812 р. та ролі українців у них. В основу роботи покладені французькі архівні документи й публікації. Через таку обставину, вказана праця не втратила наукового значення й до сьогодні. Автор відстежив, яке місце займала Україна в

політичних і військових проектах французької влади з 1792 по 1814 рр. У книзі описані численні донесення французьких агентів про ситуацію в Україні, аналізуються проекти наполеонівських дипломатів відносно майбутнього України після розгрому Росії тощо.

I. Борщак з'ясовує, якими відомостями про Україну оперував сам французький імператор і яку роль відводив їй в планах російського походу. Французькі документи свідчать про зацікавленість Україною і її народом, але разом із тим показують, що в майбутньому поході імператор не розглядав південний напрям як головний.

I. Троцький у своїй публікації «До історії революційного руху на Україні на початку XIX ст.» на основі архівних документів Міністерства внутрішніх справ, зокрема так званого Комітету суспільної безпеки, аналізує настрої різних прошарків суспільства в Україні в роки, що передували наполеонівському нашестю. [211, с. 2] Автор звертає увагу на той факт, що носієм панічних настроїв і чуток виступала в основному польська шляхта Правобережжя. У середовищі українських селян і міщан франкофільські настрої підтримки не знаходили. «Шляхта хотіла повернутися до недавнього устрою польської самостійності... і з надією дивилася на «його величність імператора Наполеона», звитяжна армія якого повинна була на вістрях своїх багнетів принести польському шляхтичеві свободу розпоряджатися долею українського хлопа. Тому хлопа в розглянутих вище справах ми не бачимо. Французька перемога не обіцяла йому нічого хорошого» [211, с. 131].

Історик констатував відсутність дієвого контролю за суспільними настроями з боку влади. Поліція не мала у своєму розпорядженні для цього достатньо сил, а губернські чиновники прагнули владнати скандальні справи.

Дослідження, присвячені внеску українського народу в боротьбу з Наполеоном, з'явилися в 30-і роки XX ст. і за межами Радянської України. Колишні офіцери армії УНР, опинившись в еміграції, узялися за перо і перекваліфіковувалися в істориків.

Упродовж 1933–1935 рр. у журналі «Табір», що видавався у Варшаві на засоби українських військових емігрантів, публікується обширна робота сотника О. Переяславського «Українська озброєна сила в Наполеонівських війнах 1812–1814 рр.». Твір історика-емігранта, подібно до його радянських колег, має політичне забарвлення. Свідченням про особистий досвід автора звучить твердження: «Багато перспектив відкривав для України 1812 рік і міг би помітно схилити чашу на вагах українського національного відродження. На жаль, тодішня українська інтелігенція – «вірне малоруське дворянство» і його духовне дитя – «малоруське чиновництво», не тільки не захотіли використовувати складну для Росії ситуацію, а більш того... бойкотували народний національний рух. Тому можна стверджувати, що не завжди росіяни були причиною того, що українці втрачали свою національну особу, а першопричина цього лежала часто в самих українцях» [152].

О. Переяславський високо оцінює сам факт того, що «в битвах народів» наполеонівської епохи... наші прадіди також брали участь, і деякі з наших полків виступали під своїм справжнім національним ім'ям – «українські козачі полки», під якими і значаться у всіх німецьких, французьких і російських реляціях». Подібна заява тим більше чудова, що практично всі емігрантські історики замовчували факт масової участі українців у боротьбі з Наполеоном на тій підставі, що їх військові формування не носили «українського національного характеру» [152].

О. Переяславський детально висвітлює процес формування ополчень на Україні, їх організацію, озброєння й обмундирування, простежує бойовий шлях частин і об'єднань. Загальна чисельність українського ополчення, за його підрахунками, разом із поповненнями становить 100 тис. осіб. Це третя частина всього ополчення Російської імперії. Із зрозумілих причин він міг користуватися тільки опублікованими матеріалами, що зумовило нерівномірність в освітленні дій тих або інших підрозділів і окремі фактичні помилки. Проте його робота і до цього часу залишається однією з найбільш

детальних про українське ополчення 1812 р. У 1937 р. у журналі «Табір» з'являється стаття про дії Української кінно-козачої дивізії в 1812–1813 рр.

Інтерес до подій 1812 р. різко зріс в роки, коли особливо актуальною стала тематика спільної боротьби народів СРСР проти зовнішньої агресії в історичному минулому. У 1941 р. ЦК КП (б) У видає тези з нагоди 130-річчя від початку Вітчизняної війни 1812 р. У 1943 р. вийшла друком популярна брошура Г. Ю. Гербільського про участь у війні українських козаків і ополченців [163].

Певні зрушення в дослідженні подій 1812 р. відбулися на завершальному етапі Другої Світової війни. У той час було надруковано кілька праць, присвячених військовій справі. Наприклад, Ф. Муравін аналізує стратегію Багратіона у веденні війни [129]. Л. Г. Безкровний опрацьовує архівні дані і видає розвідку про весь етап війни аж до її закінчення. Автор звертає увагу на постать видатного полководця М. І. Кутузова [31]. А. К. Буцик, крім війни, досліджує і крах наполеонівської імперії [42].

Представники радянських істориків взяли за перо, щоб висловити своє ставлення до подій, в якому вимагали найбільшого напруження всього народу в його рішучої боротьби з ворогом. Яскравим прикладом цього є робота радянського історика та архівіста С. К. Богоявленського «Дві Вітчизняні війни», що залишилася, на жаль, неопублікованою. У рукописі кінця 1942 – початку 1943 рр. подається цікаве зіставлення окремих етапів війни 1812 р. та ходу Великої Вітчизняної війни. Автор писав: «Короткий огляд ходу тієї та іншої Вітчизняної війни показує, як багато аналогій можна провести між ними» [1, с. 40]. І головна з цих аналогій - безмежне мужність народів нашої країни. С.К. Богоявленський стверджував, що вже в 1941 р. під Москвою перелом у ході війни «цілком визначився». І хоча війна ще не закінчилася, її результат передбачуваний. «Гітлер може збирати кулак в тому чи іншому районі, мати тимчасовий успіх, але карта його бита», – приходять автор до підтвердженому усіма подальшими подіями висновку [1, с. 66].

У 1949 р. з'явилася стаття Г. Ю. Гербільського, присвячена вивченню створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 р. [52]. Нова праця стала продовженням дослідження, розпочатого у 1943 р. В основному, вона ґрунтувалася на документах Центрального державного історичного архіву Української радянської соціалістичної республіки (ЦДІА УРСР) і матеріалах обласних архівів, хоча автор послуговувався публікаціями дореволюційного періоду. Характеристика планів Наполеона щодо України викриває його знайомство з книгою І. Борщака, але в статті про це не згадується.

Встановивши, що Волинська губернія стала театром воєнних дій, а Київська і Чернігівська – прифронтовою смугою, Г. Ю. Гербільський робить висновок про справедливий, «вітчизняний» характер війни для українського народу, чим, на його думку, і був викликаний патріотичний підйом населення України. Автор підкреслює класовий характер українського ополчення, заперечує проти найменування його «дворянським». «Центральною фігурою ополчення... був мужній і хоробрий український селянин, рідний брат козака», – стверджував він [52, с. 46]. Чисельність українських озброєних формувань Г. Ю. Гербільський визначив у 68 тис. осіб. В цілому стаття львівського історика стала вагомим внеском у вивчення теми.

Черговий сплеск уваги до «Вітчизняної» війни 1812 р. на Україні був викликаний святкуванням 300-ліття возз'єднання з Росією. У 1953 – 1956 рр. виходять праці Г. Ю. Гербільського у Львові [53], В. Й. Стрельського у Києві [203] та П. Некрасова у Одесі [135].

Стаття Г. Гербільського висвітлювала участь українських формувань у бойових діях проти армії Наполеона. Метою автора було викриття «буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів», які «марно намагаються довести, що український народ нібито не приймав участі у Вітчизняній війні 1812 року» [53, с. 98]. Приведені в статті факти дають підставу її авторові стверджувати, що козаки й ополченці вели «достовірно народну партизанську війну» з захисту кордонів України, «билися проти наполеонівських загарбників на багатьох фронтах і зробили внесок у велику

справу: перемогу над іноземним нашестям, яке загрожувало союзу російського і українського народів і самому існуванню братських народів» [53, с. 98].

Тій же проблемі присвячена і публічна лекція В. Стрельського, видана окремою брошурою. Робота також містить обвинувачення на адресу «глибоко ворожої українському народу буржуазно-націоналістичної історіографії» і «лютого ворога українського народу М. Грушевського», які «безсовісно перекидають дійсний сенс подій, які відбувалися на Україні під час Вітчизняної війни 1812 року» [203]. Хід війни автор трактує в повній відповідності зі сталінською Концепцією, детально розробленою в працях П. А. Жиліна, Л. Г. Безкровного і М. Ф. Гарніча. М. І. Кутузов у нього – геніальний полководець, автор стратегічного плану контрнаступу. Відступ і залишення Москви – його геніальний маневр. Пожежа Москви – провина Наполеона, чия армія застосовувала «звірину тактику випаленої землі». Березіна – завершення мети великого контрнаступу тощо. У викладі В. Стрельського, процес формування ополчення на Україні постає святом, що проходить в душі «великого патріотичного підйому» [203]. При цьому постійно плутає козацьке і земське ополчення, їхню реальну чисельність.

Дотичною до лекції В. Й. Стрельського є стаття одеського історика П. А. Некрасова. До її переваг можна віднести використання автором документів із фондів Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) і докладне висвітлення подій 1812 р. в південних, причорноморських губерніях. Але в роботі спостерігається значна кількість помилок. Так, П. А. Некрасов приписує Наполеонові намір захопити Україну, стверджує про наявність партизанського руху в окупованих ворогом повітах Волині. Австрійський корпус К. Ф. Шварценберга іменує німецьким, дивізійного генерала Ж. Л. Реньє називає маршалом тощо.

У 1959 р. з'являється брошура А. К. Буцика, адресована викладачам шкіл і студентам історичних факультетів [42]. Робота цікава тим, що містить короткий джерельний та історіографічний огляд теми. Автор знецінює

свідчення про війну 1812 року, іноземців, які знаходилися в колах російській армії. «Все, що написав Вільсон про війну 1812 року було грубою і мерзотною брехнею, наклепом на російських воїнів і особливо на Кутузова», – безапеляційно заявляв він. Схожий висловами характеризуються і твори Клаузевіца, Беннігсена, Толя, Бернгарді. Усіх їх автор записав до «пруських» офіцерів і генералів, «прихильників фрідріховської військової стратегії» [42, с. 21-22]. Науковець критикує М. М. Покровського за грубі помилки, допущені у висвітленні війни 1812 р.

Внесок Є. В. Тарле оцінений позитивно, правда із застереженням, що в його роботах «допущено багато істотних теоретичних помилок, що дуже знижує їх наукову цінність» [42, с. 24]. Найвищу оцінку отримали роботи П. А. Жиліна і Л. Г. Безкровного. У дусі цих «цінних монографій» витримана змістовна частина брошури.

Ювілейний 1962 рік відзначили публікації українських істориків. Як і в минулі роки, вони носили науково-популярний характер.

Спільна робота А. К. Буцика та В. Й. Стрельського фактично не внесла нічого нового порівняно з попередніми публікаціями цих авторів. У її основі лежала колишня концепція Жиліна–Безкровного про контрнаступ російської армії. Автори встановлюють аналогії між подіями 1812 і 1941 рр. [40]. Фактичним повтором власних робіт 1940–50-х рр. стала стаття львівського дослідника Г. Ю. Гербільського в «Українському історичному журналі» [54].

О. К. Касименко декларував відхід від поглядів періоду культу особи і піддав їх критиці за недостатню увагу до ролі народних мас, слабе освітлення першого, важкого періоду війни, замовчування ролі багатьох талановитих воєначальників. Цілий розділ у своїй роботі «Вітчизняна війна 1812 р. - яскравий вияв народного патріотизму» він присвятив класовій боротьбі в період нашестя Наполеона, налічивши в середньому за рік 60 антикріпосницьких виступів проти 20 в попереднє десятиліття. Проте конкретних фактів такої боротьби автор не привів. Брошура містить вже

відомі відомості про війну 1812 р., у тому числі й про участь у ній українського народу [163].

У цілому ювілейні публікації показали, що у висвітленні теми українська історична наука не просунулася вперед у порівнянні з 40-ми роками.

У подальші десятиліття інтерес до подій 1812 р. з боку українських істориків був практично втрачений. З'являлися лише окремі публікації, які носили археографічний або публіцистичний характер. Серед таких робіт можна вказати працю за 1973 р. під назвою «Новознайдені рукописні матеріали до історії боротьби Росії проти Наполеона, 1813–1814 рр.», авторами якої були С. М. Гуменюк і Р. М. Біганський [163].

Питання участі України в боротьбі з Наполеоном знайшли віддзеркалення в роботах російських істориків. Вакуум, що утворився в українській історичній періодиці, був заповнений публікаціями волгоградського історика Б. С. Абаліхіна, який зосередив свою увагу на вивченні комплексу проблем, пов'язаних із ходом «Вітчизняної» війни 1812 р. на південно-західній території. Його перу належали і відповідні розділи в багатотомній «Історії Української РСР» [1-2; 4; 6-8].

Після 1991 р. ситуація змінилася. Участь українців в «імперських» війнах користується популярністю серед дослідників у незалежній Україні. Аналізуючи сучасну українську історіографію, що з'явилася в період незалежності України, слід відмітити, що події війни 1812 р. описуються спочатку лише в загальних курсах історії.

У 1996 р. у Львові була видана книга Василя Івановича Вериги «Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)» [46], ряд сторінок якої присвячені подіям 1812 р. Її автор, уродженець Західної України, народився в 1922 р. Під час Другої світової війни добровольцем вступив у дивізію «Галичина». Після війни опинився в Канаді. В. І. Верига належить до так званої «державницької» школи української історіографії. Аналізуючи плани французького імператора, він стверджує, що політика Наполеона

відносно України була продовженням політики «старого дореволюційного французького режиму, який підтримував Мазепу, а потім його послідовників упродовж всього XVIII ст. у їхній боротьбі з Росією» [46, с. 64].

Причиною війни 1812 р. названо порушення Росією умов континентальної блокади. Здивування викликає оцінка сил протилежної сторони. Чисельність наполеонівської армії В. Верига визначає в 477 тис. осіб, 372 гармат і 180111 коней. «Проте з цієї величезної армії, – пише він, – ледве 200 тис. були дійсно придатні до війни, останні були молоді рекрути, які були насильно мобілізовані в армію і не були бойовою цінністю. Крім того, майже півмільйонну армію ослабляли її союзники, австрійці, баварці і прусаки, ненадійними були італійці» [46, с. 65]. Чисельність російської армії, за В. І. Веригу, становить 590973 осіб і 1556 гармат. Таким чином, перевага була на її стороні, крім того, вона билася на власній території, що автор вважає найважливішим чинником. Тому результат війни не викликає сумнівів. Хід військових дій викладений схематично. Так, місто Смоленськ зайнятий французами «майже без бою», правда, при цьому чомусь виявилось, що «більша частина міста була знищена». У Бородінській битві сили Наполеона «були серйозно надломлені, оскільки він не мав можливості поповнювати втрати в людях». Зайнявши Москву, імператор «розчарувався, побачивши її спаленою».

Оповідання про події в Україні В. І. Верига починає зі ствердження, що українська шляхта й «інтелігенція» розділилися на два табори. Одні висловлювали «неприховану радість і надію, що з приходом французької армії буде введений Кодекс Наполеона й Україна стане автономною, а може і незалежною державою» [46, с. 62]. На чому були засновані такі сміливі припущення він, на жаль, не говорить. Проте велика частина дворянства не чекала від Наполеона нічого хорошого. Причиною того була його політика відновлення Польщі, яка, за словами автора, «не могла сподобатися українським патріотам». Проте у В. І. Вериги не викликає сумніву те, що селянство хотіло приходу Наполеона, сподіваючись, що він звільнить його

від кріпосної неволі. Звідки таке точне знання уявлень українського селянина про Наполеона, він знову умовчує.

Спектр трактувань подій 1812 р. сучасними українськими істориками достатньо широкий. У 1996 р. опубліковано працю В. Й. Борисенка «Курс української історії», яка носила в своєму змісті традиції патріотизму вже незалежної України [35]. Цей курс був призначений для студентів вищих навчальних закладів і містив авторську концепцію історії України, яка не відзначалася строго науковим підходом до оцінки історичних подій. Тут має місце своєрідний «україноцентризм», що представляє Україну цілісним суб'єктом історичного процесу, яким вона була у той час.

Так, В. Й. Борисенко пише, що в протиборстві з Росією французький уряд важливе місце відводив Україні. «Завдяки діяльності Івана Мазепи, Пилипа Орлика і їхніх однодумців Наполеон і його прихильники вважали Україну державою, яка потрапила в залежність від Москви і де неодмінно повинні були існувати антиросійські сили» [35, с. 117]. Кажучи про плани Наполеона відносно України, В. Й. Борисенко абсолютно справедливо відзначає, що чіткого плану післявоєнного ладу краю у французів не було, а існували лише загальні та індивідуальні проекти [35, с. 118].

Негатив війни В. Й. Борисенко бачить у тому, що населення переконалося у відсутності в царського уряду намірів відновити автономію краю, повернути старшині, козацтву й міщанам скасовані права та привілеї. «Серед української інтелігенції зароджується ідея необхідності боротьби за зміну існуючих порядків» [35, с. 119]. Що ж до вживання визначення «Вітчизняна» стосовно війни 1812 р., то В. Й. Борисенко швидше за все слідував традиціям, які затвердилися в українській історіографії з переходом української наукової думки на незалежний шлях розвитку.

У 1999 р. побачило світ 15-томне видання під назвою «Україна крізь віки», підготовлене Інститутом історії України Національної Академії Наук. Дев'ятий том охоплює період XIX – початок XX ст., його автором є відомий український історик Віталій Григорович Сарбей. Одним із розділів тому й

називається «Україна у війні Французької імперії проти Російської» й ділиться на три невеликі параграфи: «Оборонні заходи і підготовка військових формувань», «Українці на фронтах бойових дій і в партизанській війні», «Завершення війни і доля її українських учасників».

Висвітлюючи завойовницькі плани французького імператора, В. Г. Сарбей пише, що Наполеон надавав Україні виняткове значення, «як вогнищу антиросійського національного руху», очевидно натякаючи, що такий рух насправді мав місце. Він відзначає, що Наполеон «дивився на українські землі як на розмінну монету, якою повинен був розплачуватися зі своїми союзниками з завоювання Російської імперії» [180, с.109-110]. Дослідник подає план розподілу західних і південних земель між Варшавським герцогством, Австрією і Туреччиною і створення «наполеонід» у центральній і східній частинах України.

Створюється враження, що мова йде про цілісний задум імператора, хоча насправді цього не було. Були лише окремі проекти, не пов'язані між собою, а деякі – такі, що навіть суперечили один одному. «Таким чином війна з наполеонівськими полчищами дійсно стосувалася подальшої долі українського народу. І як не важко жилося йому під гнітом Російської імперії, він вирішив захищати рідну землю від чужоземних загарбників», – робить висновок автор [180, с. 115]. Проте, визнавши, що для українського народу війна носила справедливий, оборонний характер, учений усе ж таки уникає іменувати її «Вітчизняною», що є характерною особливістю практично всіх сучасних публікацій.

Згадує В. Г. Сарбей і українських поміщиків, які пов'язували з ім'ям Наполеона Велику французьку революцію, вважали його «руйнівником деспотичних імперій». Правда, тут фігурує всього лише дві особи: Я. Мочуговський та В. Лукашевич, та й ті свої симпатії до Наполеона висловлювали за п'ять років до нашестя, а згодом повністю розкаялися. В. Лукашевич, наприклад, брав активну участь в організації ополчення. Проте, маніпулюючи цими двома прізвищами, деякі українські історики,

намагаються представити справу таким чином, ніби пронаполеонівські настрої мали широке розповсюдження серед української шляхти.

Оповідючи про формування ополчення, В. Г. Сарбей звертає увагу, що на цей процес великий вплив зробили обіцянки влади відновити колишнє козацтво. Чисельність усіх українських ополчень він визначає в 70 тис. осіб, а суму пожертвувань населення на військові потреби – в 10 млн. рублів. Автор пише про «жорстокий режим окупації» на Волині й опір місцевого населення загарбникам, наводячи приклад жителів села Ніковське Ковельського повіту, які більше доби чинили опір роті австрійців, а потім втекли до лісу. Звучить явним перебільшенням висловлення про те, що «натрапивши на несподіваний опір українського народу Наполеон вимушений був відмовитися від намірів просуватися далі углиб України» [180, с. 121].

У другому розділі розповідається про участь ополчення й українців-воїнів російської армії в бойових діях. Згадуються прізвища деяких солдатів Київського і Чернігівського драгунських полків, які відзначилися у Бородінській битві. Названі відомі партизанські командири: Ф. Потапов (Самусь), гусар Єлісаветградського полку, і Є. Четвертаков (Четвертак) з Київського драгунського полку.

В. Г. Сарбей підкреслює, що після перемоги над Наполеоном влада не виконала своїх обіцянок: полки ополчення були розформовані, козацтво так і не відновлене. З цими обставинами він безпосередньо пов'язує бунти військових поселенців на Україні в 1817, 1819 рр.

У цілому, робота В. Г. Сарбея є спробою поєднувати колишні, радянські традиції у висвітленні війни 1812 р. з деякими новими тенденціями, обумовленими сучасними політичними реаліями. До останніх належить відмова від вживання поняття «Вітчизняна війна 1812 року», зіставлення патріотичних дій населення України політиці російської влади тощо.

Цікавою роботою є монографія Володимира Свербигуза «Старосвітське панство», видана у Варшаві в 1999 р. Концепцію своєї роботи він формулює

в передмові: «Вікові риси шляхетства на Україні – внутрішній демократизм і європеїзм з'єднуються з кріпацтвом і дозвільним буттям, як результатом російського поневолення. Союз польської і української аристократії на Україні є заставою стабільності старосвітського суспільства» [182, с. 4]. Ставлячи знак рівності між польською і українською шляхтою, автор переносить його і на відношення до наполеонівського нашестя. «У 1809–1812 рр. в Подільській і Волинській губерніях шляхетство формує декілька військових частин, які нелегально перетинають кордон і воюють в наполеонівській армії» [182, с. 100], – пише він, лукаво «забувши» відзначити, що в цих губерніях шляхту склали майже виключно поляки, ставлення яких до Наполеона добре відомо.

Згодом він повідомляє, що в 1812 р. «українське шляхетство не тільки бойкотує рекрутський і козацький набір у російську армію, гарячі голови пробираються до наполеонівської армії, щоб воювати проти Росії» [182, с. 112]. Автор стверджує, хоча це неправда, що дворянські збори «не тільки бойкотують накази, російських чиновників, але і сприяють національним рухам і успіхам наполеонівської армії» [182, с. 192]. У число саботажників він зараховує й І. П. Котляревського, а херсонський поміщик В. П. Скаржинський сформував свій ескадрон, щоб приєднатися до Наполеона, про що не було відомо місцевому губернаторові.

У 1995 р. у журналі «Київська старовина» з'явилася стаття О. М. Захарчука «Україна в планах Наполеона Бонапарта». Автор статті дає нову інтерпретацію подій, що відбувалися до 1812 р. Він пише: «Серед суперечок у вітчизняній і зарубіжній літературі довго панувала точка зору, що Наполеон намагався відновити Польську державу і приєднати до неї західноукраїнські та західнобілоруські землі».

Це твердження автора статті не відповідає дійсності, тому що, по-перше, головним воєнно-політичним завданням було встановлення світового панування; по-друге, в жодному документі Наполеона не зафіксовані подібні намагання» [84, с. 74].

Аналізуючи статтю О. М. Захарчука, ми зустрічаємо твердження, що «Важливу роль у планах Наполеона щодо України відігравала Туреччина. До лютого 1812 р. французька дипломатія змушувала її продовжувати війну з Росією, домагалася вільного проходу по території Туреччини 25-тисячного корпусу маршала Мармона з Далмації» [84 с. 75].

З 1810 р. у військових колах Франції почалося обговорення питання про основні напрями і театр воєнних дій у війні проти Росії. Зокрема, обговорювався напрям і український: «Третій передбачав відібрати у Росії українські і литовські губернії, захопити Київ, укріпитися на лінії Двіна-Дніпро і продовжити після цього наступ на Москву. Наполеон говорив: «Якщо я захоплю Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову; захопивши Москву, я вдарю їй у серце» [84, с. 76].

У цій статті мова йде про те, що коли армія Наполеона підійшла до кордонів України, то українська інтелігенція поділилася на два табори: автономісти висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде впроваджено кодекс Наполеона і Україна стане автономною, а може й незалежною. Друга, переважна частина української шляхти поставилася до приходу Наполеона негативно, не вірила, що Наполеон визволить Україну з-під російського деспотизму.

Чи не найпершою публікацією початку XXI ст. стосовно питань участі України у війні 1812 р. стала стаття С. В. Потрашкова «Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект» (2000 р.). У ній автор розкриває внутрішні причини участі України у війні Росії з Наполеоном [166].

Заслуговує уваги стаття О. Голованова «Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року» у «Київській старовині» 2000 р. Автор відводить важливе значення України для Наполеона: «У планах війни з Росією Україна цікавила Наполеона насамперед як стратегічний плацдарм, як джерело постачання продуктами

харчування» [55, с. 29–30]. Наводяться свідчення про те, що спеціальні підрозділи французької армії займалися розвідкою в Україні: спостерігали за пересуванням військ й роботами у фортечних спорудах, влаштовували диверсії. Також подаються відомості про формування по всій губернії ополчення козацьких полків для відправлення у діючу армію; про зібрання коштів монастирями на потреби фронту: 9 пудів 33 фунти срібла і 3,5 фунта золота. Кияни зібрали 4710 карбованців для українського козацького війська.

Загальний огляд подій 1812 р. і визначення місця в цих подіях України роблять Б. М. Гончар та О. М. Захарчук у статті «Наполеон і Україна» (2002 р.) [56].

У цьому ж році з'являється перше детальне дослідження участі українців у війні 1812 р. на стороні російської армії. В роботі О. А. Іваненком вперше досконало використані та проаналізовані праці французьких науковців кінця XVIII – початку XIX ст. [95].

Ця публікація є початком історіографічних досліджень за темою «Україна у Вітчизняній війні 1812 р.», які були продовжені С. В. Потрашковим. Автор досліджує події 1812 р. у дореволюційній історіографії (2002 р.) [160], вивчає вітчизняні джерела за періоди 1917–1991, 1992–2002 рр. (2002 та 2004 рр.) [163-164], а також окреслює деякі тенденції у висвітленні зазначеного питання в працях сучасних українських істориків (2005 р.) [161].

Визначальним внеском у переосмислення поглядів дослідників на історію України XIX – початку XX ст. стала монографія О. П. Реєнта (2003 р.) [170]. Крім узагальнюючої оцінки становища України імперської доби, автор не обійшов увагою і події війни 1812 р. Особливе значення для нашого дослідження має характеристика неоднозначного ставлення українського суспільства до війни Росії з Францією та створення козацьких полків і народного ополчення [170, с.].

Погляди автора на цю сторінку вітчизняної історії знайшли подальший розвиток у ювілейному колективному виданні 2012 р. [61].

2005 р. у вітчизняній історичній науці став роком дослідження проблеми «Наполеоніди». Так один із вчених назвав Україну в період наполеонівських завоювань Російської імперії. Це питання розглядалося, зокрема, у публікаціях таких вчених, як В. В. Ададуров [11] (а також у авторефераті до його дисертації 2008 р. [14]), О. М. Захарчука (2005 р.) [83], М. М. Варварцева (2010 р.) [41] і В. С. Горак (2010 р.) [57].

Протягом 2006 р. тема участі України у Вітчизняній війні 1812 р. розроблялася за наступними аспектами:

- по-перше, історики вивчали архівні та публіцистичні першоджерела, зокрема, спогади учасників подій 1812 р. Наприклад, у праці О. М. Захарчука [85] здійснено аналіз джерел, які містять відомості, що використовувалися Наполеоном для ознайомлення із суспільно-політичним, економічним життям краю;
- по-друге, було продовжено дослідження планів Наполеона щодо українських територій у ході військової кампанії проти Росії (роботи В. В. Ададунова [12], Т. Шах [228]). В. В. Ададуров у своїх працях вивчає плани Наполеона щодо України. Т.Шах в своїй роботі виділив дещо міфічні плани, хоча на них він не ставить основний наголос;
- по-третє, інтерес вчених зосереджується на вивченні українських військових формувань, задіяних у подіях 1812–1815 рр. (праця Ф. Г. Турченка [213]). Варто відзначити, що в енциклопедичному довіднику Ф. Г. Турченко пише про виникнення та короткочасне функціонування українських козацьких полків у 1812 р. та їхню подальшу долю.

Новизну в історію економічного становища України досліджуваного періоду вносить монографія В. М. Орлика про податкову політику Російської імперії в Україні в дореформений період (2007 р.) [139]. У ній подаються відомості про грошові витрати українського населення на матеріальне забезпечення козацьких полків усім необхідним для несення військової служби, а також податковий тягар на різні прошарки суспільства у 1812 р. Не

менш важливим є і дані стосовно ставлення царського уряду до боргів, які накопичувалися в українських учасників воєнних дій 1812 р.

Воєнний аспект історії України частково висвітлюється у працях 2007–2009 рр. В. В. Адагурова [11; 14], О. М. Захарчука [79; 84], В. В. Задунайського [77] та О. А. Бачинської [26], в праці 2010 р. В. Я. Гелетія [51].

В. В. Адагуров у працях зазначеного періоду розглядає всі можливі уявлення уряду Наполеона про південні окраїни Російської імперії. Також автор звертає увагу і на закордонні джерела, серед них меморандуми та звернення польської еліти до Бонапарта, їхні плани щодо території України.

Безперечну наукову цінність для нашого дослідження має монографія В. С Шандри про генерал-губернаторства в Україні за часів їхнього існування (2005 р.) [226]. Крім переоцінки ставлення окремих генерал-губернаторів до українського питання, у ній вказуються дані про участь Д. П. Трощинського, В. В. Капніста та інших патріотів у організації дворянського ополчення, долю царських обіцянок українському народу [227].

В. В. Задунайський у своїй статті «До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст.» (2008 р.) описує процес організації і комплектування «малоросійських» козацьких полків на території Полтавської та Чернігівської губерній, основні параметри озброєння козаків, а також особливості їхньої військової уніформи. Доведено, що згадані «малоросійські полки» утворювались у складі державного ополчення Російської імперії, яка експлуатувала історичну пам'ять нащадків українських козаків.

У 2011 р. О. М. Донік публікує фактично історичну довідку про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р., у якій розглядаються основні положення вказаного питання [69-70]. В одній із його книг висвітлюються різні аспекти історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., у період, коли її землі були інкорпоровані до складу двох імперій: Російської та Австрійської. Видання доступно розповідає про

важливі, подекуди складні явища і події зазначеного проміжку історичного часу, велика кількість ілюстрацій органічно доповнює текст, унаочнюючи представлені в книзі історичні образи [69].

З 2012 р. вітчизняна історична наука розпочинає нову епоху вивчення питання ролі українців та місця України у «Вітчизняній» війні 1812 р. Так, серед імен вітчизняних вчених, які працювали у руслі цієї теми у зазначений період, слід назвати В. Адагурова [21], О. Гуржія [61], О. Захарчука [83], О. Машкіна [127], І. Печенюка [153], Г.Скорейка [184], А. Черепанова [224], В. Явтушенка [234].

В 2012 р. вийшла колективна монографія до 200-річчя війни 1812 р. Колектив її авторів (О. І. Гуржій, О. П. Реєнт, А. Палій) у науково-популярній формі висвітлив економічні й суспільно-політичні передумови війни, загострення російсько-французького протистояння і те, яким чином воно стосувалося безпосередньо України. Знайшли своє відображення ставлення й наміри Наполеона щодо українського населення, а також погляди й сподівання його прибічників. Охарактеризовано представництво українців у загальній боротьбі за визволення Європи. Чимало уваги приділено й подальшій долі учасників збройного конфлікту, їхній участі в суспільно-політичному житті Росії та України 1820–1860-х рр. [61].

У журналі «Краєзнавство» в 2012 р. вийшла стаття О. Машкіна та С. Тимошенка з назвою «Київ та кияни у вітчизняній війні 1812 року». У ній розглядається участь жителів міста Києва в боротьбі уряду Російської імперії проти наполеонівської навали. Особливої уваги надано впливу російсько-французької війни 1812 р. на подальший розвиток міського господарства, ролі киян у формуванні ополчення й іншій допомозі з боку мирного населення.

До подій на Київщині напередодні війни звернув увагу А. Черепанов, який у своїй статті розглядав соціально-економічне становище краю. У цьому напрямку дослідження було продовжено у 2013 р. А. Кудряченком [112],

Н. Лапатовою [113], Я. Черногором [225], а у 2014 – О. Захарчук [89] та А. Ложешник [116].

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми, можна зробити висновок, що до сьогодні вона розвивалася у нерозривному зв'язку з історичними знаннями та історичною наукою, що зародилася ще в ранній період розвитку культури та освіти й розвинулась у наступні періоди історичного процесу.

В історіографії України до XIX ст. критика джерел і науковий дослідницький підхід майже відсутні. Наукове застосування джерел і науково-критичний підхід до вивчення історії України починається приблизно з другої третини XIX ст. і набуває широкого розмаху та значення у дореволюційний період. Аналіз історичної думки в Україні на сучасному етапі дає нам підстави заявити, що головним завданням учених-істориків стало відродження історичної пам'яті українського народу, усвідомлення його народу світового масштабу.

Україна йде нелегким шляхом національного відродження, державного суверенітету. Її долю значною мірою вирішуватиме інтелектуальний потенціал. Окрім глибоких знань, їй потрібні високі громадянські якості, любов і повага до своєї Вітчизни, рідного краю й народу. Такі національно-патріотичні якості формує і наша духовна спадщина, зокрема історіографія України, що є важливою складовою української історичної науки.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

При написанні дисертаційного дослідження нами широко використано документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України. Зокрема матеріали ф. 533 (Київський військовий губернатор) містять відомості про внесок українського народу в справу розгрому наполеонівських військ на території Росії.

Цінні історичні документи було знайдено у Державному архіві Чернігівської області. Так, матеріали ф. 127 (Чернігівське губернське правління) дають змогу ознайомитися з нагородними відомостями 1812-

1814 рр., участю жителів губернії у війні, ф. 128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора) ознайомлюють із списками командного складу земського ополчення регіону, ф. 133 (Чернігівське дворянське депутатське зібрання) містять у своїх справах дані про матеріальне забезпечення повітовим дворянством ополченських підрозділів й іменні нагородні списки губернського дворянства медалями 1812-1814 рр. ф. 143 (Чернігівське губернське із селянських справ «присутствіє») знайомлять з уставними грамотами 1861 р., а ф. 674 (Канцелярія Чернігівської губернської архівної комісії) зберігають нагородні справи представників місцевого дворянства часів наполеонівських війн.

Важливими для написання дисертації були також і матеріали Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині та Інституту рукопису ЦНБ України ім. В. І. Вернадського.

Цінні історичні документи були виявлені й у фондах Державного архіву Одеської області. Матеріали ф. 1 «Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор» збереглися документи, переписку та офіційні рапорти про події 1812 р.

При всій великій кількості опублікованих джерел дуже багато їх ще залишається в архівах. Тут вперше вводяться в науковий оборот що зберігаються у фондах Центрального державного воєнно-історичного архіву Російської федерації (ЦДВІА РФ) (фонди Військово-вченого архіву, Канцелярії військового міністерства, М. Б. Баркляя де Толлі, О. О. Аракчеева, Ф. Ф. Ертеля, П. В. Чичагова та ін.) відомості, інструкції, рапорти з даними про співвідношення сил перед війною і втрати сторін в боях 1812 р., про склад, дії і роль 2-го російського резервного корпусу Ф. Ф. Ертеля, про боротьбу селян проти загарбників і власних поміщиків, колоритна і вимоглива «Характеристика полководців 1812 г.», складена А.П. Єрмоловим.

Ряд цінних матеріалів отримуємо з фондів Рукописного відділу Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (РВ ДПБ): накази, донесення, листи М. М. Раєвського, Ф. Ф. Ертеля, Ф. Ф.

Вінценгероде, О. Б. Фока, Наполеона, Жерома Бонапарта, Л.-А. Бертъе, «Записка про 1812 г.» англійського фельдмаршала А. Велінгтона, неопубліковані спогади Р. М. Цебрикова, І. І. Дідерікса, М. М. Коншина, Ф. Гржималі, П. Вороненко, матеріали до досліджень К. А. Воєнського, Р. С. Габаєва, В. О. Афанасєва, Л. У. Ларіонова.

У фондах Рукописного відділу Російської державної бібліотеки (РВ РДБ) (О. О. Аракчєєва, О. С. Норова, С. О. Белокурова, Н. П. Вишнякова, І. І. Полосина) виявлені чернетки рескриптів і листів Олександра І, М. Б. Баркляя де Толлі, П. І. Багратіона, О. П. Єрмолова, неопубліковані мемуари М. Ф. Котова, матеріали досліджень про пожежу в Москві.

У інших архівах знахідок по нашій темі було менше, але серед них є й істотні. Так, в Центральному державному історичному архіві Санкт-Петербурга (ЦДІА СПб) вдалося розшукать нові військово-оперативні документи М. Б. Баркляя де Толлі, О. П. Єрмолова, Ф. П. Уварова, ділові папери державного секретаря О. С. Шишкова і міністра фінансів Е. Ф. Канкріна, матеріали до історії 1812 р., зібрані І. П. Ліпранді. У архіві знайдені поліцейські справи про антикріпосницькі настрої і «буйствах» російських селян в 1812 р., а в Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА) — листування Баркляя з Олександром І. Нарешті, в архіві виявлені невідомі накази Наполеона і вироки його військових судів у справах про мародерство.

Цінним джерелом при написанні дисертаційного дослідження стали збірники документів і матеріалів, на сторінках яких знаходяться дані, звіти й листування державних установ, що стосуються теми дослідження.

Серед друкованих джерел безумовну наукову цінність становлять матеріали «Полного собрания законов Российской империи» (ПСЗ). Вміщені в ньому закони відображають політику російського уряду в імперії, у тому числі й в Україні.

У 1897 р. було створено Чернігівську губернську архівну комісію, яка почала займатися розбором стародавніх історичних актів, збором унікальних

документів та експонатів, впорядкуванням архівосховищ різних установ. Протягом свого існування і діяльності вона видавала збірники наукових праць, на сторінках яких друкувалися документи монастирських архівів, генеалогічні розвідки, епістолярна спадщина відомих осіб тощо.

В 1913 р. вийшов друком X випуск праць вищезгаданої комісії, на сторінках якого на основі архівних матеріалів Чернігівського губерньського дворянського депутатського зібрання показано внесок представників місцевого дворянства у процес формування земського ополчення 1812 р., в забезпечення його зброєю і провіантом. Цей випуск містить на своїх сторінках різноманітні статистичні дані, серед яких - ціни на провіант, чисельність виставлених повітами ополченських підрозділів та суми затрачених на них коштів. А на сторінках випуску, присвячених Новгород-Сіверському й Новозибківському повітам, знаходяться іменні повітові списки дворян-ополченців і дворян, які внесли особисті кошти на утримання ополчення [212].

До важливих джерел вивчення історіографії Вітчизняної війни 1812 року відносять: Рескрипт Олександра I генералу від інфантерії князю М. І. Голенищеву-Кутузову 8 серпня за №61, вперше опублікований в «Збірнику матеріалів» під редакцією Дубровіна (т.1. С.-Пб, 1876). а також опис бородінської битви, зроблений майором Д. М. Болговським, черговим штаб-офіцером при 6-му піхотному корпусі Дохтурова, опублікований вперше В. Харкевич в «1812 рік в щоденниках, записках, спогадах сучасників» (Матеріали Військово-вченого архіву, Вільно, 1900, с. 298-299) [23].

Дане дослідження спирається на Маніфест «ко всем сословиям и состояниям духовным и мирским» [124], «Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков» [130].

До цієї групи слід віднести також ряд досліджень архівного характеру (Б. С. Абаліхін «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. документів» [7], С. П. Аглаїмов «Отечественная война 1812 года: Ист.

материалы лейб-гвардии Семеновского полка» [10], Д. П. Ахльостишев «Двенадцатый год: ист. док. Собств. канцелярии главнокомандующего 3-й Зап. Армией ген.-от. кавалерии А. П. Тормасова» [25], В. В. Кравченко «Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника» [108], «Наполеон в России в 1812 г.: Очерк истории Отечества. войны, сост. по офиц. документам, мемуарам, зап., характеристикам и проч.» [132], «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов» [133], «Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы» [142], І. Ф. Павловський «Малороссийское козацьке ополчение в 1812 году по архивным данным» [149], М. П. Полікарпов «К истории Отечественной войны 1812 года: (По первоисточникам)» [154], А. В. Предтеченський «Отечественная война 1812 г. Сборник документов и материалов» [169], А. В. Предтеченський «Отражение войны 1812 – 1814 гг. в сознании современников» [168], «1812 год. Воспоминание воинов русской армии» [238], І. А. Еннатський «Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 года» [231]) та епістолярно-творчу спадщину вітчизняних митців (наукові публікації таких авторів, як М. А. Бойцов «Отечественная война 1812 года в эпистолярном наследии современников: (первая треть XIX в.)» [34], М. О. Євдокимов «Особенности истории Вітчизняної війни 1812 року у віршах та піснях: глас ліри, глас народу» [75], В. О. Кравченко «Ретроспекція вітчизняної війни в повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «1812 год в провинции» [109], а також твори Т. Г. Шевченко [229], М. А. Максимовича [123]).

Джерельну базу даного дослідження становлять й матеріали енциклопедичного характеру (П. М. Андріанов «История русской армии» [23], Р. Е. Дюпої «Всемирная история войн» [74], «Отечественная война 1812 года. Энциклопедия» [142], «Україна крізь віки» [180], «Українське козацтво: Мала енциклопедія» [213]), а також підручники із всесвітньої історії (Н. А. Григорук «Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від кінця XVIII ст. до 1914 р.» [59], М. І. Рибак «Воєнна історія» [171]).

Важливим джерелом інформації участі українців у війні 1812 р. є спогади очевидців та учасників тих подій. Серед них, зокрема, був видатний полководець Михайло Іларіонович Кутузов, який в щоденнику описав героїзм своїх солдатів, серед яких були вихідці з України [117-122]. До цієї групи джерел слід віднести й обрані праці Наполеона [131-132].

Подальше вивчення історії війни 1812 р. в Україні пов'язане з діяльністю Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства, створеного в 1909 р. Відділ мав свій друкарський орган - журнал «Військово-історичний вісник», на сторінках якого виступали як професійні історики, так і любителі, головним чином з числа офіцерів Київського військового округу.

На відміну від «Київської старовини», автори «Військово-історичного вісника» зверталися до історії війни 1812 р. в цілому, приділяючи головну увагу діям регулярної армії. У журналі публікувалися виявлені в місцевих архівосховищах документи, які мали відношення до російської військової історії, у тому числі й війни 1812 р.

Окремими додатками були випущені «Похідні записки артилериста» І. Т. Родожницького, записки про похід до Росії вестфальського офіцера Ф. Лоссберга, «Розпис російським полкам 1812 р.» Г. С. Габаєва і ін.

Серед опублікованих матеріалів зустрічалися і такі, що відносяться до України: «Нарис подій 1812 р. в межах Київського військового округу» генерал-майора Н. Спанчіна і «Опис пам'ятників Вітчизняної війни, які зберігаються в Чернігівському кафедральному соборі» протоієрея Д. Єфімова [160].

Робота з виявлення, вивчення і публікації архівних документів, які відносяться до епохи 1812 р., значно активізувалася у зв'язку з підготовкою і святкуванням 100-річного ювілею «Вітчизняної» війни. Майже повністю були присвячені подіям 1812 р. третій і четвертий випуски «Військово-історичного вісника» за 1912 р.

До ювілейної дати була приурочена публікація в черговому випуску «Праць» Чернігівської архівної комісії матеріалів про історію формування губернського ополчення в 1812 р. Сюди увійшли маніфест про скликання ополчення, ухвали дворянських зборів повітів щодо кількості ратників, їх спорядження, грошові суми на утримання ополченців, списки дворян, обраних на службу до ополчення, листування губернського предводителя дворянства з повітами і т.д.

Аналогічний за змістом випуск був підготовлений Таврійською вченою архівною комісією. Йому передувала замітка А. В. Флоровського про пожертвування населення Одеси в 1812 р. Автор уточнив деякі дані, повідомлені ще А. О. Скальковським, зокрема суму реально зібраних грошових пожертвувань, яка склала близько 50 тис. руб., а не 300 тис., як вважалося раніше.

До ювілею побачила світ документальна збірка «Участь Харківського дворянства у Вітчизняній війні 1812 року», видана в Петербурзі. Вона містила документи із справ канцелярії Харківських дворянських депутатських зборів. Вони стосувалися рішень дворянських зборів про скликання ополчення, його постачання і фінансування, персонального складу командирів, постачань в армію, рекрутських наборів і т.п. Тут же було опубліковано лист губернського предводителя А. Ф. Квітки фельдмаршалу М. І. Кутузову [119, с. 211].

Помітною подією у вивченні подій 1812 року на Україні став вихід в 1948 р., збірки документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» [7].

До неї увійшли 170 документів, як передрукованих з дореволюційних видань, так і такі архівні матеріали, що не друкувалися раніше. Зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву Української Радянської Соціалістичної Республіки (ЦДІА УРСР) – 50, Чернігівського обласного архіву – 18, Харківського – 6, Одеського – 3. Укладачі збірки В. Й. Стрельський й Г. Ю. Гербільський згрупували документи в шість

розділів: 1. Формування козацьких полків на Україні; 2. Організація ополчення на Україні; 3. Українці-добровольці Вітчизняної війни 1812 року; 4. Участь українців в забезпеченні фронту і тилу російської армії; 5. Українські військові частини у військових діях російської армії і партизанських колах; 6. Бойові геройські вчинки українців - воїнів російської армії.

Структура даної збірки визначила основні напрями вивчення участі українського народу у війні 1812 року в подальшому. А його укладачі зайняли провідне місце серед дослідників цієї проблеми в республіці. Матеріали збірки охоплювали широке коло питань, проте не всі вони отримали однакове освітлення. Серед документів переважали рішення дворянських зборів повітів і губерній, прохання про зарахування до ополчення, тобто матеріали свідчили не стільки про реальні справи, скільки про наміри. Цифрові дані про чисельність і структуру ополчень зустрічаються мало. У 5-му розділі розміщені документи, які не містять інформації про бойові дії українських полків, а відносяться до об'єднань, куди вони входили.

Недбало складений науково-довідковий апарат видання. У іменному покажчику зустрічаються помилки при написанні прізвищ, у ряді випадків немає ініціалів, не вказані посади згадуваних осіб. Бібліографічний покажчик грішить тими ж недоліками: відсутні ініціали авторів, подекуди не вказано місце і рік видання.

Не зважаючи на недоліки збірки, можна погодитися з Б. С. Абаліхініним та В. О. Дунаєвським, що збірка стала «важливою віхою у вивченні історії українського ополчення 1812 року» [1, с. 201].

На жаль, цей досвід публікації документів 1812 р. так і залишився на Україні одиничним, хоча архіви Києва, Харкова, Чернігова, Полтави. Львова, Житомира зберігають масу цікавих документів тієї епохи.

Щодо зарубіжних джерел, які використано у дослідженні, то їх можна розділити на спогади учасників (Pradt abbé de. «Histoire de l'ambassade dansle

Grand Duché de Varsovie en 1812» [256]) та спогади про учасників даних подій (Sokolnicki M. «Generał Michał Sokolnicki 1760–1815» [257], «Un Français [Rolandre]. Concordat européen ou projet de pacification générale et de paix perpétuelle» [258], Zahorski A. «Morski Tadeusz» [260]), на першоджерела, якими є листи учасників війни 1812 р. («Gourgaud, général de. Napoléon et la Grande Armée en Russie ou l'Examen critique de l'ouvrage de M. le comte Ph. de Ségur» [247], «Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją» [252]), історичні дослідження кампанії Наполеона проти Росії (Adams M. «Napoleon and Russia» [240], Ganière P. «Les origines de la campagne de Russie» [246], Lieven D. «Russia Against Napoleon: The Battle for Europe, 1807 to 1814» [254]), історії наполеонівських війн (Bregeon Jean-Joël. «1812: La paix et la guerre» [241], Cornaro L. von. «Strategische Betrachtungen über den Krieg im Jahre 1812» [242], Esdaile C. «Napoleon's Wars: An International History, 1803-1815» [243], Kukiel M. «Wojna 1812 roku» [252], «L'opération sur Moscou a néanmoins absorbée toute la campagne. C'est à sa réussite, c'est au grand but qu'elle devait amener, qu'a été sacrifiée la guerre. Le reste des opérations s'en est ressenti» [255]), а також перевидані публікації вітчизняних дослідників у зарубіжних виданнях щодо війни 1812 р. та місця в ній України та українського народу (Adadurov V. «La creation d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elle Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine» [239]).

Методологія дослідження містить обґрунтування методологічної основи наукового пошуку, вибору підходів щодо розробки ключових напрямів дослідження та використання системи методів.

Основні методологічні засади роботи ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності, що передбачає застосування базових принципів: науковості, історизму, діалектичного підходу, об'єктивності, конкретного аналізу, системності, з урахуванням існуючого сьогодні в історичній науці методологічного плюралізму.

Принцип історизму вимагав глибокого аналізу конкретно-історичних

умов, у яких відбувалися події 1812 р., передбачає врахування дослідником відмінностей та зв'язків між явищами та подіями, що становили їхню сутність, та їхнім впливом на подальший розвиток історичної думки. Дотримання принципу історизму дозволило здійснити максимально об'єктивний аналіз суспільних процесів в Україні у контексті участі та внеску українського народу в війні 1812 р.

Діалектичний принцип використовувався в процесі розгляду еволюції розвитку досліджуваної теми в контексті соціальних-політичних, суспільних, економічних змін та впливу на них різних політичних ситуацій в той чи інший період історичного розвитку. Не менш важливим є також застосування означеного підходу для вирішення основних завдань дослідження в контексті вивчення закономірностей становлення та розвитку української державності, суверенітету та незалежності від Російської імперії до незалежності.

Для оцінки подій і явищ, що відбувалися в цей період і впливали на соціально-економічне становище видавництв, використовувався принцип об'єктивності, який дозволив уникнути упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів при дослідженні поглядів на події війни 1812 р. з боку царської, радянської та незалежної української влади, їх ідейних захисників та опонентів. Додержання даного принципу здійснювалось під час наукового пошуку та забезпечувалося шляхом використання джерел, що дозволили неупереджено розглянути внесок українського народу у перемогу у війні 1812 р. з високим рівнем достовірності.

Принцип системності орієнтував дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатоаспектності, забезпечує дослідження процесів як у розвитку видавничої галузі в цілому, так і впливу на ці процеси окремих чинників.

Зважаючи на багатогранність видавничої системи у дослідженні широко використано принцип плюралізму. Завдяки цьому підходу до пізнання закономірностей історичного розвитку конкретних явищ

створюється система знань, в якій відображаються об'єктивні дані про реальну дійсність.

Для здійснення аналізу внесок українського народу у перемогу у війні 1812 р. як цілісного складного процесу, найбільш результативними є синтетичні методи дослідження, зокрема, системний підхід, що ґрунтується на застосуванні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками та на використанні інформаційних технологій і статистичного аналізу.

У межах історичного підходу нами використовувався порівняльно-історичний метод. Даний метод застосовувався в процесі дослідження спільних та відмінних рис. Порівняльно-історичний метод також дозволяє розкрити основні напрямки, форми та методи внеску українського народу у перемогу у війні 1812 р. Хронологічний та порівняльно-історичний аналізи використовувалися при реконструкції історії подій 1812 р.

За допомогою критико-конструктивного методу був здійснений аналіз сучасних інтерпретацій подій 1812 р. на території України. Для визначення характерних рис та процесів використано описовий метод. Для обліку кількісних показників, що стосувалися матеріально-технічного забезпечення, виробництво і збір продовольства, фуражу, коштів на потреби армії, козацьких полків та ополчення статистичний метод.

Важливу роль відіграє ретроспективний метод, який дає змогу відійти від сьогодення і поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також і закономірності розвитку історичної думки.

За допомогою методів дослідження причинних зв'язків виявлено причини національного відродження на теренах імперіалістичного суспільства, впливу внутрішніх та зовнішніх чинників, глобальних процесів.

Аналітичний метод забезпечив можливість виявлення деяких закономірностей функціонування державних, кооперативних та приватних видавництв. Аналітичний метод роботи застосовувався також для виявлення

причин і наслідків війни 1812 р., та український народ в цих подіях.

Висновки до 1 розділу

Таким чином, в історіографії розроблені тільки окремі аспекти теми дисертації. До того ж, вони подані розрізнено, без внутрішнього зв'язку, що вказує на відсутність комплексного наукового дослідження про внесок українського народу в перемогу Російської імперії у війні 1812 р.

Джерельна база роботи містить різноманітні матеріали, які в поєднанні з досягненнями попередників, дозволяє виконати поставлені завдання. В роботі використані як загальні, так і суто спеціальні методи науково-історичного дослідження.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.

2.1. Передумови війни та початок національного відродження в Україні

В останній чверті XVIII ст. відбулися кардинальні зміни в становищі українських земель. Царський уряд ліквідував залишки Української козацької держави, було скасовано гетьманство, полковий устрій, упроваджено новий адміністративний устрій за російським зразком, козацькі полки перетворено на регулярні частини російської армії [46, с. 211-212]. У 1783 р. юридично оформлено кріпацтво. Крім того, загальноросійські закони поширювалися на селян Лівобережжя.

Російським урядом послідовно реалізовувалась політика захоплення Чорноморського узбережжя. Таке прагнення в свою чергу обумовило поступове розширення кордонів Російської імперії на півдні. Водночас упроваджувалися територіальні зміни нових земель. Влада випрацьовувала власний механізм, за допомогою якого здійснювалися та регулювалися як самі територіальні, так й адміністративні, внутрішньополітичні та соціально-економічні зміни у житті всього краю. Ці зміни, в кінцевому результаті, мали сприяти позицій Російської імперії в регіоні.

У 1774 р. володіння Російської імперії на півдні істотно збільшилися. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором до Росії відійшли межиріччя Дніпра та Бугу на узбережжі Чорного моря, фортеці Кінбурн, Керч, Єникале, територія на узбережжі Азовського моря. Ці територіальні приєднання були невеликими за площею, але важливими для укріплення кордонів Російської імперії та розвитку чорноморської торгівлі [233, с. 283-284]. Фортеці Керч та Єникале дозволяли контролювати Кримський півострів, фортеця Кінбурн – місто Очаків. Завдяки отриманим землям між Бугом та Дніпром кордон Російської імперії відтепер йшов не по суходолу, а по річках, що утворювало на її кордонах природний бар'єр. Приєднання до володінь Росії гирл Дніпра,

Дону та Керченської гавані значно розширювало можливості купецтва щодо ведення в цьому регіоні торгівлі. Однак цінність нових надбань для Російської імперії не вичерпувалася розвитком торгівлі та укріпленням кордонів. Отримання цих територій на півдні було демонстрацією успіхів зовнішньополітичної діяльності російського уряду.

За указом від 14 лютого 1775 року було утворено Азовську губернію [159, с. 55]. Наступні територіальні зміни на півдні були пов'язані з ліквідацією Запорозької Січі. За маніфестом Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 року Запорозькі Вольності було передано до Новоросійської губернії і підпорядковано місцевому начальству [159, с. 132]. Згідно з рапортом, надісланим губернатором Новоросійської губернії М. Муромцевим Г. О. Потьомкіну, вже в липні 1775 року місцевими адміністраторами було вирішено, що до Новоросійської губернії відійдуть землі Вольностей по праву сторону Дніпра, до Азовської – по ліву [104, с. 180]. 6 листопада 1775 року Г. О. Потьомкіним було надіслано губернаторам дозвіл на запровадження цього розподілу.

З ліквідацією Запорозької Січі та включенням її до Російської імперії стало можливим подальше вирішення долі території межиріччя Дніпра та Бугу. Відтепер російська влада визнала більш зручним передання території між Дніпром та Бугом до Новоросійської губернії. Згідно з доповіддю генерал-губернатора Азовської та Новоросійської губерній Г. О. Потьомкіна Сенату від 8 вересня 1775 року південний кордон Новоросійської губернії визначався по лініях, яка проходила від гирла річки Синюхи вниз річкою Буг до його гирла, від гирла Бугу лівіше берега Дніпра до гирла Конки і далі від гирла Конки лівим берегом Дніпра до Великого Лугу вверх [50, с. 65–67].

Створення та реорганізація Азовської та Новоросійської губерній зумовили усвідомлення російським урядом завдання з визначення північних кордонів регіону. Це потрібно було зробити для того щоб уникнути тривалих територіальних суперечок між населенням Південної та Лівобережної України. Конфлікти стосовно прикордонних територій ставали для офіційної

влади фактором дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в регіоні [183, с. 537-538]. Їх вирішення російський уряд знайшов у приєднанні до південноукраїнських губерній спірних земель. Із включенням до Новоросійської та Азовської губерній запорозьких земель головним завданням російської адміністрації стало державне упорядкування адміністративно-територіального устрою південноукраїнського регіону. Таке впорядкування конкретизувалося впровадженням уніфікації. Основним завданням політики російського уряду в 70-х роках була ліквідація паланкового розподілу та впровадження загальноімперського адміністративно-територіального устрою на території Запорозьких Вольностей.

Відбувається посилення державного контролю на території запорозьких земель завдяки впровадженню державного адміністративно-поліцейського апарату впродовж 1775 – першої половини 1776 рр. Це дозволило здійснити наступний крок у реформуванні територіального устрою. У 1776 р. було розгорнуто введення провінційного устрою на півдні України. Цей територіальний розподіл не був остаточним. Упродовж 70-х років територіальний устрій колишніх запорозьких земель втрачав традиційні риси. Таким чином, уже на кінець 70-х років старі запорозькі адміністративні назви зникли з карт південноукраїнських губерній. Однак, у розподілі територій між повітами ще відчувався вплив запорозьких традицій. Слід зазначити, що паланковий розподіл у цілому дозволяв урядовим установам на належному рівні виконувати завдання з контролю запорозького населення. Окрім того, традиційний устрій, сформований у результаті соціально-економічного розвитку запорозьких земель, був також пристосованим для вирішення тамтешньою адміністрацією питань господарчого управління. На користь збереження територіальних меж було й те, що створення проектів нового адміністративно-територіального розподілу ускладнювалося значною кількістю робіт зі збору інформації щодо нових губерній, перевантаженістю

губернських органів управління численними справами щодо устрою нового краю, нестачею чиновників тощо.

На початку 80-х рр. у зв'язку з введенням російським урядом «Установлень» на Лівобережній Україні і утворенням Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв знову постало питання про проведення реформи на півдні. На той час проблему запорозької спадщини було фактично вирішено. Козаки із зимівників були переселені до слобід, а на території паланок¹ введено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій. Щоправда, соціально-економічні умови, які були потрібні для влади на місцях, ще не склалися в повній мірі.

У зв'язку з прагненням уряду до найскорішої реалізації курсу уніфікації ці фактори було проігноровано і не прийнято до особливої уваги. 30 березня 1783 р. вийшов указ про впровадження на півдні України норми «Положення щодо управління губерніями» 1775 р. та утворення Катеринославського намісництва [104, с. 273]. Єдиним поступком у своєрідності соціально-економічних умов Південної України було надання генерал-губернаторові права на створення області.

Наприкінці XVIII ст. відбулися суттєві зміни в політичному становищі, територіальному поділі, а також адміністративному устрої Правобережної України. У 1791 р. російські війська зайняли Київське, Волинське, Подільське і Брацлавське воєводства. Для них розпочався новий етап – перебування у складі Російської імперії.

У результаті другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) до Російської імперії відійшла Правобережна Україна [156, № 17108]. Встановлення російської системи управління на Правобережжі України супроводжувалося зміною адміністративно-територіального поділу та створенням регіональних і місцевих установ та органів влади. Оскільки в Російській імперії відповідно до «Положення щодо управління губерніями» [159, № 14392] йшов процес реформування адміністративно-територіального устрою та структури

---

¹ Паланка — адміністративно-територіальна одиниця у період існування Нової Січі в 1734-75 роках.

місцевих владних інституцій, то процедура підготовки відкриття намісництва на приєднаних українських землях і територіях центральної Росії була в основному схожою і тривала в два етапи. На першому етапі призначений імператрицею намісник вивчав стан справ і при допомозі підпорядкованих йому вищих чинів майбутньої адміністрації фактично готував відкриття губернії на місці. Генерал-губернатор отримував від імператриці особливу інструкцію, в якій перераховувалися його обов'язки і першочергові справи з облаштування ввіреної йому території. Сенату надсилався підписаний Катериною II указ про створення відповідного намісництва й про призначення в цей край генерал-губернатора. На другому етапі проходила безпосередня робота з відкриття урядових органів як у губернському центрі, так і в повітових містах, куди відряджались чиновники.

Включення Правобережної України до складу Російської імперії передбачало серед інших аспектів і організацію системи управління. Катерина II указом від 23 квітня 1793 р. затвердила розмежування адміністративних управлінських структур губерній і штати. Імператриця наказала розпочати формування російських органів влади, при цьому зробивши ставку на новопризначених регіональних керівників, що формували чиновницький апарат у ввірених їм губерніях. Вона наголосила на потребі проводити консультації лише за погодженням із генерал-прокурором і за представленням претендентів генерал-губернатором, який формував кадровий склад державних установ, призначаючи на посади тільки довірених осіб. Штати чиновників і канцелярських службовців губернських та повітових органів влади на території Правобережжя повинні були комплектуватися кандидатами з «російських людей відомих здібностей» із губерній, які вже були створені раніше на українських землях, а також із Тульської, Калузької та інших [156, № 17112]. Для переїзду чиновників до місця нового призначення їм виплачували з казни певну суму коштів понад посадовий оклад. Імператриця радила залучати на державні посади також «нових підданих» згідно з порядком, прийнятим у Російській імперії, і

присвоюючи їм класні чини відповідно до їх посад [156, № 17112].

Міське управління на землях Правобережжя України не зазнало кардинальних змін. Містам було дозволено користуватися своїми давніми станово-корпоративними правами і привілеями, але тільки після того, як імператриця задовольнить прохання жителів кожного із міст про підтвердження цих прав і привілеїв [156, № 17090].

Катерина II у нормативних актах, адресованих своїм представникам у новоприєднаних регіонах, особливо наголошувала на необхідності ідеологічного обґрунтування акту включення цих земель у склад Російської імперії, переслідуючи мету на підсвідомому рівні закріпити у жителів краю розуміння, які честь і благо вони отримали, ставши підданими її Величності. Вона зазначає: «Ми бажаємо, щоб ці області не тільки силою зброї були Нам скорені, але щоб ви посеред людей, які в них живуть, добре, порядне, правосудне, поблажливе, лагідне і людинолюбне управління Російської Імперії надали, щоб вони... вважали відторгнення своє від анархії Республіки Польської за перший крок до їх благоденства» [156, № 17090].

Урядовці Сенату отримали завдання в певні терміни зібрати і підготувати російські закони, які були необхідні для управління новими землями. У той же час Катерина II наказала, щоб суд у новоприєднаних землях залишили на польських правах, здійснюючи судочинство від їхнього імені, а владою російською [156, № 17112].

Згідно з положенням Маніфесту від 13 квітня 1793 р. кошти від оподаткування новоприєднаних до Російської імперії територій до 1795 р. спрямовувалися не в загальнодержавну казну, а безпосередньо надходили на створення регіональних та місцевих органів і установ влади [156, № 17114]. Подальшу розбудову управлінських структур імперії на території новостворених губерній здійснював генерал-поручик Т. І. Тутолмін, якого було призначено Мінським, Ізяславським та Брацлавським генерал-губернатором після смерті М. М. Кречетнікова.

У 1795 р. Брацлавська, Волинська і Подільська губернії були

перетворені на намісництва.

Загалом, у процесі утворення намісництв на землях, приєднаних від Речі Посполитої, можна виділити суттєву особливість політики Катерини II. При заснуванні цих адміністративно-територіальних одиниць на Правобережжі України частково враховувалися історична і соціальна єдність регіону.

Нормативні акти видавалися, надходили на місця, але реалізувати їхні положення не завжди вдавалося, особливо в ті терміни, які передбачалися столичними урядовцями. У зв'язку з тим, що не було вчасно проведено повний перепис оподаткованого населення і не функціонували повноцінно органи влади у нещодавно створених губерніях, Катерина II Маніфестом від 13 липня 1795 р. постановила не стягувати доходів від податків у казну до 1 січня 1797 р. [156, № 17356].

Як правило, адміністративний розподіл території здійснюється з метою ефективного державного управління економікою, політичним та культурним життям суспільства, тому цей процес триває доти, поки не буде знайдено найбільш оптимальний варіант, тобто коли адміністративно-територіальний устрій забезпечуватиме ефективне функціонування державного механізму, особливо систем регіональних та місцевих органів влади. Саме на місцеве управління робився акцент при проведенні губернської реформи в роки правління Катерини II.

Пошук найбільш прийняттого розмежування та адміністративного облаштування земель продовжувався й надалі. Території губерній та повітів перекроювалися з урахуванням можливостей розміщення та утримання там управлінського бюрократичного апарату, поліції та військ. Поліція була городська (міська) і земська (повітова) вона зоставалася на місці у будь-яких випадках. Армійські підрозділи зовсім не залежали від змін адміністративної системи, де треба там й розташовувалися. Зазнали змін і міста, визначені як губернські та повітові центри, проводилося перепланування вулиць, ремонтувалися старі і будувалися нові адміністративні будівлі [222].

В останні роки правління Катерини II для більш швидкого входження у склад правового поля Російської імперії приєднаних земель Речі Посполитої було здійснено спробу поширити на їхніх теренах дію загальноросійського законодавства. Заходи щодо цього проводилися доволі поспішно і без належних юридичних обґрунтувань та підготовки. Таке швидке введення суперечило попереднім обіцянкам царської влади і викликало нарікання як з боку місцевого населення, так і з боку багатьох російських чиновників.

Система територіально-адміністративного устрою українських губерній Російської імперії зазнала істотних змін після вступу на російський престол в 1796 р. імператора Павла I. Реформування стало своєрідним бажанням якнайшвидше ліквідувати відмінності в управлінні землями та губерніями центральної Росії і, враховуючи реалії традиційного адміністрування на Україні, удосконалити, досягти найбільш можливої централізації і суворої ієрархії.

Новий стиль управління закріплювався у виданні ряду законів, іменних указів і розпоряджень. Нормативні акти Павла I та його уряду щодо новостворених українських губерній можна поділити на кілька основних груп відповідно до проблем, яких вони стосувалися. Насамперед, це зміни в адміністративно-територіальному поділі губерній та повітів; удосконалення системи вищого керівництва регіонів Російської імперії й ліквідація посади намісника з передачею його повноважень військовому губернатору; реорганізація місцевих владних структур із метою посилення централізації влади; зміна порядку заміщення посад в адміністративному апараті, різке скорочення кількості виборних дворянами урядовців і збільшення їхньої чисельності за рахунок призначуваних урядом.

Павло I вважав надмірними витрати Російської імперії на утримання управлінського апарату. У 1796 р. при складанні приблизного кошторису державних видатків, він пропонував скоротити вдвічі суму (10 921 388 руб.), яка витрачалася на оплату потреб губерньської адміністрації. Зайнявши престол, Павло I вирішив звільнити казну від постійно зростаючого дефіциту,

зменшивши фінансування регіональних та місцевих органів влади [181, с. 16-23].

Відповідно до царського указу від 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» в Україні замість намісництв створювалися губернії. У 1796 р. Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська губернія. На територіальній основі Катеринославського й Вознесенського намісництв була знову утворена Новоросійська губернія. У 1802 р. Малоросійська губернія була поділена на Чернігівську й Полтавську, а Новоросійська - на Таврійську, Катеринославську й Миколаївську (з 1803 р. вона стала називатися Херсонською) [69, с.110].

На початку ХІХ ст. на теренах України, що перебували під владою Російської імперії, існувало 9 губерній. Про необхідність відмови від застарілих парадигм Російської імперії говорилось давно. Необхідно було термінове визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної. Як зазначає А. Каппелер, російська імперія могла розширюватися, інкорпоруючи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою, ніж здавалося на перший погляд. Існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів. В офіційній імперській термінології нового періоду офіційно вживаний у ХІХ ст. при означенні великоросів, малоросів і білоросів термін «росіяни» був замінений терміном «східні слов'яни». Самі ж українці вважалися «росіянами» із самого початку [97, с. 125-144].

Отже, українців, як православних, офіційна влада зараховувала до єдиного православного російського дворянства, який мав залишатися опорою самодержавного ладу. Українці зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою. За своїм статусом вони мали гірше становище, ніж великороси, і не входили в офіційно єдину етнічну спільноту. Їм була закрита будь-яка кар'єра (за певними винятками деякі українці все ж могли прорватися до верхніх ешелонів влади і займали

міністерські посади, але це вдалося одиницям). І таке ставлення до українців, як до складової частини російського народу, з боку влади зберігалось упродовж усього зазначеного періоду. Зрештою, кінцевим наслідком такої політики мало бути остаточне злиття і розчинення їх у межах російської імперії.

Відсутність чіткого розмежування компетенції між державними органами та посадовцями, поширені за правління Павла I, не сприяли ефективній та злагодженій діяльності всього управлінського апарату Російської імперії. Архівні матеріали свідчать про постійні кадрові зміни губернського апарату управління на зламі XVIII–XIX ст. [126, с. 206].

Загалом адміністративно-територіальні реформи Павла I дещо спростили систему державного управління на місцях. Але часті зміни в адміністративно-територіальному поділі та зміни, внесені у систему державних інституцій середньої та нижчої ланок управління, викликали розбалансування у взаємодії центральних та місцевих органів влади, порушення державного регулювання у провадженні політики столичного уряду на периферійних територіях.

На початку XIX ст. уряд нового імператора Олександра I провів реформи, які стосувалися всіх структурних ланок державного управління, від яких залежала реалізація політики імперії.

Мережа губерній часів Катерини II була відновлена, за винятком збереження кількох губерній павлівського зразка. Про це йшлося в указі від 9 вересня 1801 р. [158, № 20005]. Фактично заходи по збільшенню адміністративних одиниць вищої ланки були зведені нанівець. Окрім того, майже у всіх губерніях було збільшено кількість повітів.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні відбувалося формування нової системи адміністративно-територіального устрою, складалася відповідна структура органів управління, судочинства, охорони внутрішнього порядку, кордонів тощо. При заснуванні на Правобережжі України нових адміністративно-територіальних одиниць у роки правління

Катерини II певним чином враховувалися історична й соціальна єдність цього регіону. Реформи часів імператорства Павла I стали своєрідним синтезом бажання якнайшвидше ліквідувати відмінності в управлінні цими землями та губерніями центральної Росії, врахувати реалії традиційного адміністрування на Правобережжі України, удосконалити й досягти найбільш можливої централізації і суворої ієрархії. Основним змістом політичного життя на українських землях стала їхня інтеграція у єдину державну систему.

Так звана підросійська Україна в цей час об'єднувала у своєму складі майже 85% етнічних українських земель. Російське самодержавство керувалося у своїй колоніальній політиці загальним принципом багатонаціональних імперських утворень – встановленням політичної, економічної та національної зверхності панівної нації над підкореними. Тому реформування територіально-адміністративної системи України мало на меті, насамперед, посилення влади імперського центру над українським народом, ліквідацію його національних особливостей та остаточне зросійщення українців [216].

Ідеї панрусизму в державній політиці російського царизму почали визрівати ще за часів Катерини II. Займаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний престиж росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й усі інші європейські народи.

Державні діячі наступних часів послідовно насаджували міфічну ідею абсолютності російського народного духу в усій імперії. У ході практичної реалізації цієї політики царські власті ігнорували прагнення українського народу відродити свою державність, українців усіма засобами примушували забути власну історію, традиції, звичаї, мораль, рідну мову, ментальність і таким чином, назавжди втратити національну самосвідомість [230, с. 292].

Тотальній росіянізації (русифікації) були підпорядковані всі сторони життя українського суспільства. Важливу роль у реалізації шовіністичної антиукраїнської політики відігравали запроваджені в Україні тверді

адміністративні методи управління. Усі дев'ять новостворених українських губерній були безпосередньо підпорядковані царській владі. Губернаторів, які здійснювали керівництво в губерніях, призначав особисто цар. Губернатор спирався на губернське правління, до якого входили віце-губернатор, радники, прокурор.

Губернське управління здійснювалося за підтримки станових органів: - дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства. У повітах владарювали царські капітани-ісправники. Численні державні податки з українців збирала імперська Казенна палата. Кількість міст, які мали самоврядування за Магдебурзьким правом, поступово зменшувалася. Міське самоврядування ще зберігалось і перебувало під постійним контролем губернатора. Тільки Микола I у 1840 році його остаточно скасував. [35, с. 332-333].

З утворенням генерал-губернаторств і появою призначуваних царем генерал-губернаторів, наділених усіма цивільними, державними та військовими правами, імперська влада в Україні значно посилилася.

Запровадження нової адміністративної системи управління супроводжувалося швидким розростанням чиновницького апарату й посиленням суцільного контролю над внутрішнім життям України. Ключові позиції на всіх адміністративних рівнях, як правило, займали російські чиновники. Панування російської мови в канцеляріях, судах і побутовому спілкуванні заможної верхівки змушувало користуватися нею й ту частину українського населення, яка намагалася зберегти свою національну культуру.

Генерал-губернатори та інші високі урядовці в Україні були неприхованими російськими шовіністами. Виняток серед них становлять малоросійські губернатори: князі О. Б. Куракін та М. Г. Рєпнін-Волконський. М. Г. Рєпнін-Волконський щиро бажав процвітання Україні, прагнув відродити козацтво, піклувався про розвиток народної освіти [227, с. 221]. На думку відомого історика О. П. Оглобина, нащадки колишньої козацької

старшини бачили наступним гетьманом України, саме М. Г. Рєпніна в разі відновлення гетьманської влади [137, с. 100-101].

Російсько-українські відносини, говорячи словами академіка В. І. Вернадського, зводилися до поступового поглинення й переварювання Росією України як інородного політичного тіла, в ході яких ліквідовувалися основи місцевого культурного життя й переслідувалися етнографічні відмінності [47, с. 9].

Інтереси імперії зумовлювали розповсюдження імперського панування й встановлення необхідного контролю над усіма життєво важливими сферами України. Неодмінною передумовою і головною рушійною силою проведення в ній суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, оформлення краю у вірнопіддану складову самодержавства та забезпечення його вrostання в склад Росії стала армія.

Відвівши Україні роль колонії і розмістивши в ній війська, царат екстраполював на неї та став цілеспрямовано здійснювати апробовану інкорпораційну політику.

Першочерговим у царській політиці виступали насадження самодержавних суспільних і правових відносин, реалізація нового оформлення політичного й територіального статусу України та уніфікація характерного відповідно до типового для Росії державного ладу, управління господарством, соціально-політичною і духовно-культурною сферами. Відтак корінне українське населення опинилось у надзвичайно консервативних умовах, пронизаних імперською ідеєю й повним ігноруванням його прав та інтересів.

Конкретним виявом цього було утвердження російської влади адміністративними методами на кріпосницько-деспотичних засадах із одночасним тотальним втручанням чиновників у громадське життя українців [138, с. 105-106].

Отже, для здійснення державного керівництва політичним, економічним та культурним життям кожна держава розподіляє свою

територію на частини. Цьому поділу відповідає й територіальна організація систем регіональних та місцевих органів влади і управління. Згідно з усталеною мережею адміністративно-територіального поділу в країні створюється система органів управління, судочинства, господарських та культурних організацій, охорони внутрішнього порядку, кордонів і тощо. Від найбільш оптимального варіанта адміністративно-територіального поділу багато в чому залежить успішне функціонування органів влади та управління, які сприяють вирішенню проблем політичного, економічного та культурного розвитку всіх складових елементів державного утворення. Питання про адміністративно-територіальний устрій, визначення адміністративних кордонів, пошук ефективних центрів регіонального управління були суттєвими для імперської політики. Це було на початковому етапі інкорпорації, але не завжди.

У духовному житті України початок XIX ст. нагадував період так званого «сумерку» кінця XIV – початку XVI ст. Україна нібито й існувала, і не існувала, оскільки про її державно-політичну самостійність у тогочасних умовах, на думку багатьох, не могло бути й мови. Втративши національну політичну еліту й залишки державності, розділена двома континентальними імперіями, Російською і Австрійською – вона, здавалося, була приречена. Це виглядало тоді як очевидний історичний факт.

Велика французька революція дала поштовх у боротьбі населення за соціальні й політичні права. Прагнення до змін охопили майже всі прошарки суспільства багатьох європейських країн. По всій Європі формувалися різноманітні клуби, таємні товариства, які ставили собі за мету здійснити зміни в існуючому ладі. Активно розвивалися ліберальні, консервативні, соціалістичні вчення, виникали політичні організації, масонські ложі. Всі вони прагнули змін.

Під впливом цих процесів опинилася й Україна. Українське суспільство по-різному ставилося до політики російського уряду. Змушена під тиском

обставин уважно оцінити історичне минуле українських земель та їх перспективи у складі імперії, українська еліта виробила власну позицію.

Наприкінці XVIII ст. у неї виникло два підходи до запроваджених російською владою порядків: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти). Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу й сприймали імперію як власну Батьківщину. Вони працювали на благо Російської держави, її величі, і водночас виявляли патріотичні почуття до Малоросії, її культури. Основна група автономістів обмежувалася лише відстоюванням залишків традицій Гетьманщини, зокрема збереженням української системи судочинства та реставрації козацького війська. Найбільш послідовно проти імперської політики виступила група на чолі з Василем Капністом, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою інших держав [234, с. 4-5].

Крім впливу Великої французької революції, сильним збудником для українського національного пробудження, як і відродження інших слов'янських народів, став романтизм із його ідеєю народності як вияв національної свідомості й самобутності.

Після довгих років Руїни й бездержавності національно-державне відродження України не могло відбутися швидко й одночасно в усіх її регіонах. На Лівобережній та Слобідській Україні, як ніде, продовжувала жити народна пам'ять про колишню козацьку славу, про Хмельниччину, про народну вольницю – Запорозьку Січ. Навіть у середовищі майже повністю зрусифікованого новітнього українського панства, синів та онуків колишньої козацької старшини ще не вмерло до кінця усвідомлення своєї національної особистості, збереглося заповітне прагнення до самостійного розвитку, до власної національної держави.

Катерина II, видавши 1785 р. «Жалувану грамоту дворянству», яка фактично дарувала українській шляхті й козацькій старшині права дворянства Російської імперії і, за влучним висловом М. Браичевського, була

нагородою за зраду національних інтересів, не лише спровокувала прискорену русифікацію української еліти, але й отримала деякі неочікувані результати. Щоб підтвердити право на дворянство, українська шляхта і нащадки козацької старшини повинні були надати документи, що підтверджували соціальний статус їхніх предків. Ці документи готувались на основі архівів міст та козацьких канцелярій.

Особисті потреби викликали у багатьох представників українського дворянства зацікавлення минулим, а разом з ним і гордість за свій народ, ностальгію за часами могутності Козацької держави і мрії про її відродження. В освідченій частині населення виник значний інтерес до книжок з історії, у першу чергу, з часів козаччини. Особливою популярністю користувалися козацькі літописи та праці, написані в їхньому стилі, що поширювалися в багаточисельних рукописах [35, с. 310-311].

Описуючи процеси, що відбувалися на землях Гетьманщини в цей час, відомий український історик І. Крип'якевич писав: «Бачачи, як давні життєві форми йдуть на загибель, потомки старшини з любов'ю і замилюванням звертались до минулого своєї країни, шукаючи в ньому аргументи для оборони своїх «вольностей» та розраду у важких переживаннях. Приваблював їх героїзм давніх часів, що дуже відрізнявся від сірої буденщини, в якій доводилось їм жити. Вони почали з запалом збирати давні літописи, документи та всякі архівні матеріали і намагалися на їхній основі відобразити велич минулого».

Захопленість героїчною минувиною Вітчизни та гордість за неї спричинили початок національного відродження. Цей процес охопив собою час на зламі двох століть. Не відзначаючись яскравими політичними деклараціями і заявами, відкритими виступами, протікаючи переважно в латентних формах, він, тим не менше, зумів забезпечити перехід від територіально-державного патріотизму козацької старшини до етнічної самоідентифікації нації її духовними лідерами.

Як зазначає дослідник історії консервативного напрямку в українській політичній думці XIX ст. С. Гелей: «Активними проповідниками українського національного відродження, прибічниками державницької ідеї у політичній думці кінця XVIII - початку XIX ст. були Я. А. Маркович (1696 – 1770 рр.) письменник, автор «Щоденника» (Діяріуш), що містить унікальні історичні та економічні відомості; В. Г. Рубан (1742 – 1795 рр.) – письменник, історик родом з Роменщини, секретар Потьомкіна, автор «Краткой літописи Малой Росії»; В. В. Капніст (бл. 1756 – 1823 рр.) – визначний поет і громадський діяч, генеральний суддя й губернський маршалок, родом із Полтавщини, автор «Оди на рабство», комедії «Ябеда», в яких засуджував російську централізаторську політику Росії в Україні, домагався в 1891 р. у прусського уряду в Берліні допомоги в боротьбі проти московської тиранії; Ф. О. Туманський (1757 – 1810 рр.) – етнограф, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук, видавав журнал «Российский Магазин», у якому вміщувалося багато матеріалів з історії України; А. І. Чепа (1760 – бл. 1822 рр.) – колекціонер документів української історії, служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора; М. В. Берлінський (1764 – 1848 рр.) – археолог, директор київської гімназії, автор праці «Историческое описание Малороссии и Киева»; В. Н. Каразін (1773 – 1843 рр.) – громадський діяч, економіст, родом із Слобожанщини, ініціатор заснування Харківського університету, відстоював ідею перебудови імперії на конституційну монархію, вказував на колоніальну експлуатацію України; В. Я. Ломиковський (1778 – 1845 рр.) – історик і етнограф, родом із Полтавщини, автор перших збірок українських дум; О. І. Мартос (1790 – 1842 рр.) – історик, автор п'яти томної «Історії України», рукопис якої загубився. Усі вони стояли на позиціях консерватизму, тобто на позиціях визнання особливих цінностей традиційного ладу, традиційних форм життя, діяльності суспільства й держави. Консерватизм став їхньою ідеологічною платформою в боротьбі за збереження національних і станових привілеїв» [50, с. 65-66].

Державно-територіальний патріотизм козацької старшини та її нащадків на початку ХІХ ст., як правило, не виходив за межі земель колишньої Гетьманщини та інтереси козацько-старшинського стану. Це пояснювалось тим, що «... на лівому березі збереглося українське дворянство, нащадки козацької старшини, що, хоч з кінцем ХVІІІ ст. почало покидати свій народ, то все ж таки не було так винародовлене (зденационалізоване), як, наприклад, на Правобережній Україні. З-поміж цього дворянства й вийшли піонери українського національного відродження...» [146, с. 1].

Варто зазначити, що процеси національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. не стали явищем загальнонаціонального масштабу. І не тому, що вони, як зазначалось вище, охоплювали переважно територію колишньої Гетьманщини та концентровано виражали інтереси козацької старшини і її нащадків, але й тому, що не охопили в повній мірі весь цей соціальний стан. Як відзначає Ю. Охрімович: «Більшість українського дворянства кінця ХVІІІ-го ст. і перших чотирьох десятиліть ХІХ ст., вступила на шлях безповоротного обмосковлення і великодержавного московського патріотизму» [146, с. 4].

Державно-політична еліта у своїй більшості вдруге в українській історії, знехтувала інтересами нації заради збереження й примноження власних станових привілеїв. Нація повинна була починати все спочатку: формувати нову провідну верству, національно-державницьку ідеологію, боротьбу за самостійне державне існування. Початок ХІХ ст., незважаючи на вдаваний спокій і практично повну відсутність відкритого й організованого українського руху, був, у дійсності, періодом, коли зароджувався новий етап національного відродження. Подібні процеси на зламі ХVІІІ – ХІХ ст. відбувалися практично у всіх поневолених і позбавлених самостійного державно-політичного існування слов'янських народів.

Незважаючи на певні відмінності, національне відродження в Україні, як і в багатьох народів Східної Європи, на думку В. П. Шевчука й М. Г. Тараненка, проходило три головних етапи: «... на початковому, так

званому академічному етапі, характерному насамперед ностальгічними настроями, невелика група вчених-інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, при цьому вважаючи, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під суцільною навалою імперської культури. Другий, або культурницький, етап був періодом несподіваного відродження місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті. І, нарешті, на третьому етапі поступово формуються, зростають і набирають сили національно-патріотичні організації, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати й політичні вимоги, спрямовані на розвиток місцевого самоврядування. У цих політичних вимогах простежується неприховане бажання поневолених народів досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі й поборотися за створення власної незалежної держави» [230, с. 329-330].

Замилування козацькою минувиною на початку XIX ст. в Україні носило переважно ностальгійно-пасивне забарвлення. Воно, сприяючи збереженню традицій Козацької держави, все ж мало переважно консервативний і непродуктивний характер. Непродуктивність його полягала в тому, що зважаючи на становий характер, цей феномен політичного мислення українців репрезентував ідеали та прагнення лише частини провідної верстви нації й не отримав значного поширення в масах, де про минувшину згадувалось не як про гетьманську державу, а як про козацьку вольницю. Крім того, державницький ідеал минулого в дворянських колекціонерів козацької старовини носив переважно територіально-становий, а не національно-етнічний характер.

Подолати цю прірву між основною масою нації та тією частиною її політичної еліти, що залишилась вірною ідеалам державності, допомогли процеси, що, на перший погляд, не мали до цього ніякого відношення.

Літературне відродження на початку XIX ст. ознаменоване «Енеїдою» І. П. Котляревського (1798 р.). Написана в бурлескній, жартівливій

формі, поема не викликала заперечень у царської цензури й, в той же час, пропагувала ідеї поєднання народного світосприйняття з прагненням до власної держави, як політичного ідеалу. Твір І. П. Котляревського поширювався практично серед усіх прошарків українського суспільства, захоплював не лише дотепністю й поетичним талантом автора, а й описом героїчної минувшини, в якому ідеї патріотизму органічно поєднувались із традиційним народним демократизмом [234, с. 5-6].

Я. Оршан, один з дослідників української політичної думки, відзначав: «Українське літературне відродження, яке припадає на кінець XVIII і початок XIX ст. (І. П. Котляревський, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, М. І. Костомаров, Церетлів, Максимович, Бодяньський та інші), є теж у певній мірі прищепленням на українському ґрунті нових ідейних впливів заходу (дуже великий вплив німецького історіософа і етнографа Й. Г. Гердера). Але для розвитку української політичної думки це відродження безпосередньо не принесло зрушень вперед. Його представники не репрезентують собою ніякого політичного руху. У тодішніх українських письменників, філологів, істориків й етнографів бачимо любов до природи української землі, любов до побуту, звичаїв, повір'їв і пісень українського простолюддя, оборону самостійності української мови, прав української літератури на розвиток і, врешті, романтичну тугу за історичним минулим України. Але ця туга має в них чисто пасивний характер і не зобов'язує їх ні до чого в реальному житті. Вони – духовні батьки аполітичного українства, «українофільства» і «народовства»...» [140, с.34-35].

Започаткований І. П. Котляревським процес творення нової української літератури став основою для етнічного розуміння нації, поєднання етнічного й державницького в подальшому розвитку української політичної думки. І хоча надмірна захопленість етнічним часто переростала в більшості учасників тогочасного українського літературного процесу в аполітичний етнографізм, але й він, в умовах тотального заперечення етнічних

відмінностей між українцями і росіянами з боку імперської влади, вимагав певної особистої мужності і сприяв не лише збереженню, але й подальшому розвитку української нації в класичному ліберально-буржуазному розумінні, що його пропагував Й. Г. Гердер.

Центром формування нової української літератури став Харків, що був на той час головним містом Слобідської України і знаходився поза межами території колишньої Гетьманщини. Саме цей факт ряд вчених, поділяючи думку О. Й. Пріцако, вважає одним із вирішальних у тому, що українське культурне відродження початку ХІХ ст. виявилось вільним від консервативно-автономістичної традиції територіального патріотизму нащадків козацької старшини [179].

Досліджуючи розрив між державницькою традицією й етнічним розумінням нації І. Лисяк-Рудницький зазначав: «Наші патріоти кінця ХVІІІ–початку ХІХ ст. мислили не етнічними, а історично-правними категоріями. Вони прагнули, щоб Малоросії були повернені її права та вольності, гарантовані Переяславською умовою; їхнім ідеалом було відновлення автономії Гетьманщини приблизно в таких формах, у яких вона існувала до централістичних реформ Катерини ІІ. Але ж чинність Переяславської умови не поширювалась на Слобожанщину, яка ніколи не входила до складу держави Війська Запорозького і виникла у ході визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Незважаючи на те, що обидві територіальні одиниці, Гетьманщина (Малоросія) та Слобожанщина – (Україна), були заселені одним народом, і в них існували подібні суспільні відносини, вони посідали різний державно-правний статус. Тоді як Гетьманщина зберігала до другої половини ХVІІІ ст. прикмети автономної держави, хоч і під зверхністю династії Романових, Слобожанщина від початку належала до Московського царства. Цю відмінність між двома територіями гостро відчували сучасники. Наприклад, Г. С. Сковорода називав Малоросію своєю «матір'ю», а Україну – «тіткою».

Висунення харківськими письменниками-романтиками на перший план «мужицького» етнографізму стало альтернативою тужливо-пасивного аристократичного державництва і, як твердить Б. Ольхівський, «було у той час єдиним порятунком національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута; відкривало широкі шляхи для культурної творчості, шлях до вивчення життя мас, до їх усвідомлення («просвітянство»), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї» [138, с. 28].

Оцінюючи роль Харкова у становленні сучасної української нації, розвитку української політичної думки, І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що він «...дійсно заслуговує на назву «першої столиці відродження»...: гурток учених і літераторів, що скупчився біля Харківського університету, започаткував дослідження українського фольклору й впровадив народну мову до літературного користування. Під впливом європейського романтизму вони відкрили українську етнічну тотожність, що послужило фундаментом для формування нової української національної свідомості.

Проте слід зазначити, що «харківські романтики» були вільні від будь-яких політичних тенденцій, вони були чистими культурниками. Політизація українського відродження наступила на другому етапі, після повернення його центру до Києва в 1840-х роках» [115, с. 212-213].

Отже передумови війни 1812 р. багато в чому визначили ставлення до неї українського народу. На цей час абсолютна більшість українських земель була загарбана чи прилучена до себе імперською Росією. Відбувся активний наступ на національні особливості Слобожанщини, колишніх Гетьманщини і Запоріжжя, Криму та Правобережної України.

2.2. Україна в планах центральноєвропейських держав

Після того як Наполеон розширив межі своєї «Великої імперії» від Піренейського півострова до ріки Вісла, на карті Європи залишилося лишень декілька держав зі старим ладом. Чи не найбільшою з-поміж них була

Російська імперія, яка виступала поряд з тогочасною Європою унікальною та специфічною цивілізацією і, за висловленням Ф. Броделя, майже самодостатнім «світом-економікою» [38, с. 467-468]. Втім, після кількох військових перемог й укладення Тильзйтського миру Наполеонові вдалося залучити Росію до числа союзних Франції держав і, навіть, зобов'язати її приєднатися до оголошеної ним у листопаді 1806 р. континентальної блокади, яка була спрямована супроти іншого важливого осередку протидії політиці уніфікації Європи на французький кшталт, яким була Великобританія. Не маючи можливості контролювати Росію військовими та дипломатичними засобами, французькі політичні еліти сподівалися вплинути на неї іншими, гнучкішими методами, і не остання роль тут відводилася економіці. Відтак у французів з'явилася очікувана ще за декілька десятиліть до Революції можливість знищити традиційно міцні контакти англійців з Росією, щоб самим посісти привілейоване місце останніх під «сонцем північної Пальміри», що обіцяло не лише вагомі прибутки, але й політичну користь.

Значне розширення території Російської імперії у південному напрямку та її утвердження на берегах Чорного моря привернули значну увагу французьких аналітиків. Протягом 1770-1780-х рр. з'явилася ціла низка меморандумів, упорядники яких – французькі комерсанти та дипломати – закликали свій уряд до реалізації пропонованих ними проектів розбудови торгівельних відносин з Росією на Чорному морі. Крім того, протягом 1780-х рр. декілька комерсантів, які на свій страх і ризик започаткували торгівлю Чорним морем, звернулися безпосередньо до уряду Росії з пропозиціями стосовно забезпечення міжнародними угодами і внутрішнім законодавством пільгового становища для представників торгівельних кіл Франції [36, с. 497-499].

Революційні події відволікли на певний час увагу французів від зміцнення Росії у Північному Причорномор'ї, а політика Наполеона поєднала в собі найвизначніші традиції зовнішньої політики французької монархії

доби «Давнього порядку» та нові пріоритети, які відповідали інтересам модерного суспільства, що викристалізувалося у Франції під час Революції. Втім, запровадження Наполеоном у зовнішню політику Франції модерних засобів впливу, як от: торгівельно-фінансового проникнення чи економічної блокади, мало на меті досягнення політичної переваги, відтак економічна зброя в руках французького імператора служила передусім його головній меті – утвердженню політичного панування Франції в Європі. Це чітко відображено в інструкції міністра закордонних справ Франції Ж.-Б. Шампаньї генеральному консулові Франції у Санкт-Петербурзі Жан-Батістові Лессепсу від 5 вересня 1807 р. У ньому йшлося про налагодження торгівельних відносин між країнами та інтереси, які допомогли б Франції завдати шкоди Англії [68, с. 188].

Наприкінці 1806 р. у паризьких салонах сформувалася загальна думка, що «для цієї армії, для цього полководця немає нічого неможливого», відтак із уст в уста передавалася фраза з листа одного з наполеонівських генералів: «Ми побачимо Париж не раніше, ніж повернемося з походу в Китай» [125, с. 445].

Наприкінці 1811 р. французький імператор Наполеон остаточно зважився на давно обмірковане і невідворотне рішення – не відстрочувати більше війну проти Росії. Упродовж усього попередньогопередвоєнного року російський уряд, скориставшись нездатністю французької армії завершити війну в Іспанії, демонстрував військові сили на кордоні Варшавського герцогства і всіляко підкреслював свою готовність розправитися з цим форпостом імперії Наполеона. Так військові маневри, разом з новинами про здійснення потужних фортифікаційних робіт у прикордонних губерніях Російської імперії, мали сильний психологічний вплив на оцінку ситуації не лише населенням регіону, але й французькими урядовцями.

Попри обіцянку російського царя Олександра I не нападати першим, Наполеон все ж таки не витримав «війни нервів» і, переоцінивши власну могутність, вирішив завдати превентивний удар.

З цього моменту до французького уряду почали надходити численні проекти щодо підготовки та проведення майбутньої воєнної кампанії. У багатьох з них містилися пропозиції стосовно не тільки організації військових дій і повстанських рухів у Російській імперії, але й політичної реорганізації земель, що їх могла завоювати армія Наполеона.

Авторами цих проектів були переважно, хоч і не завжди, учасники польського патріотичного руху, котрі тепер, як і в період французько-російської війни 1806–1807 рр., намагалися зацікавити французький уряд ідеєю відбудови Речі Посполитої в її «історичних кордонах».

У воєнно-політичних планах Наполеона певне місце відводилося й Україні. У минулому французькі дипломати підтримували дії Пилипа й Григорія Орликів, установлювали таємні контакти з К. Г. Розумовським, а в 1795 р. виступили в Конвенті на захист прав козацької нації. Тож, взявши до уваги українську проблему, Наполеон дотримувався традиційної політики своєї держави.

У період підготовки російської кампанії графи А.-М. Блан де ля Нольт д'Отерів і Г. М. де Монгейяр розробили стратегію щодо України. Політичні плани французького імператора передбачали відокремлення українських земель від Росії та поділ їх на три частини: Правобережна Україна мала відійти до Великого герцогства Варшавського; Галичина й Волинь були обіцяні Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії; на території Лівобережної і Південної України планувалося створення двох держав, так званих наполеонід, які підпорядковувалися б Франції. Одна з них мала охопити Чернігівщину й Полтавщину, а друга – Катеринославщину, Донеччину, Херсонщину, Таврію та Крим [12, с. 594-596].

Напередодні та під час кампанії 1812 р. увазі імператора Наполеона й французького уряду було запропоновано ряд проектів щодо проведення військових операцій у південно-західній частині Російської імперії та подальшої політичної реорганізації цих земель. Авторами цих проектів були переважно учасники польського патріотичного руху, котрі намагалися

зацікавити французький уряд ідеєю відбудови Речі Посполитої в межах її «історичних кордонів».

Найбільш розробленим виявився проект генерала М. Сокольницького, який пропонував здійснити військову експедицію на Київ й організувати повстання на Правобережжі. У подальшому М. Сокольницький передбачав політичну реструктуризацію Східної Європи: створення між відновленою Польською державою і Росією низки федеративних князівств [14, с.155].

Як ці проекти позначилися на стратегічних планах Наполеона, можна відповісти, лише врахувавши обставини їхньої появи й політичні сподівання їхніх авторів та порівнюючи сформульовані в них пропозиції з розрахунками французького імператора.

Переймаючись долею поділеної Польщі, вони водночас прагнули посад, грошей чи престижної ролі радника французького імператора. Дехто з проєктантів спеціально присвятив свої програми південно-західним регіонам Російської імперії.

Ці та інші пропозиції мали певний вплив на стратегічні плани й тактичні розрахунки Наполеона. Проте, забігаючи наперед, слід зазначити, що в підсумку французький імператор відмовився від ведення військових дій на південно-західних регіонах Росії.

Найбільш продуманою спробою зацікавити Наполеона ідеєю поширити воєнні дії на південно-західні прикордонні райони Російської імперії стали проєкти, опрацьовані генералом Міхалом Сокольницьким, – однією з найбільш колоритних і, водночас, суперечливих постатей польського патріотичного руху початку XIX ст.

Сміливий солдат і талановитий воєначальник мав досвід служби й у французькій, і в польській арміях. У складі польських легіонів брав участь у битвах під Гогенлінденом (3 грудня 1800 р.) та – під особистим командуванням Наполеона – під Пултуськом (14 грудня 1806 р.).

Особливо відзначившись під час воєнної кампанії 1809 р. проти Австрії, М. Сокольницький отримав звання дивізійного генерала та був

нагороджений офіцерським хрестом Почесного легіону, однак внаслідок суперечки з військовим міністром Варшавського герцогства Юзефом Понятовським відмовився прийняти командування дорученим йому військовим округом і виїхав з країни.

Після тривалої подорожі Європою в березні 1811 р. генерал прибув до Парижа, де безуспішно намагався привернути до себе увагу французького імператора та влаштуватися на службу у французькому Генеральному штабі.

У вересні того ж року М. Сокольницький був змушений повернутися до Варшавського герцогства, однак демонстративно відмовився поновитися в польській армії, за відповідним поданням Ю. Понятовського, був викреслений зі списку офіцерів чинної служби [252, с. 200].

Про обставини, які змусили дивізійного генерала залишити службу в армії Варшавського герцогства, його правнук і біограф Міхал Сокольницький написав без подробиць і згадав лише про конфлікт ветерана з урядом герцогства, безгрошів'я та його особисте переконання, що під час війни з Росією він своїми знаннями і досвідом зможе більше прислужитися, якщо перебуватиме при французькому Генеральному штабі.

Натомість з листування Ю. Понятовського, котрого навесні 1811 р. Наполеон викликав до Парижа для обговорення питань підготовки армії й фортець Варшавського герцогства, видно, що генерал М. Сокольницький домагався виплати затриманої за час його відпустки платні в розмірі декількох тисяч франків. Цей демарш генерал здійснив після того, як було проігноровано його амбітне прохання представляти варшавського герцога на церемонії хрестин імператорського первістка [1, с. 369].

Характерно, що скнарість і спроби надмірно виражати значущість своєї особи М. Сокольницькому ще 1801 р. закидав його соратник Кароль Фішер, який у 1811 р. вже був начальником Генерального штабу армії Варшавського герцогства.

Правдоподібно, що реалізації прожектів М. Сокольницького влітку 1811 р. перешкодив саме Ю. Понятовський. Відтак у грудні 1811 р.

М. Сокольницький знову прибув до Парижа і подав французькому міністрові закордонних справ Югові Бернарові Маре, герцогові Бассано, декілька меморандумів, які нині зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ серед матеріалів 1811 р.

Йдеться, насамперед, про «Меморандум щодо політики Росії та відновлення Польського королівства» і доданий до нього «Погляд на Волинь, який містить нарис шляху, що ним зможе рухатися цією провінцією військовий корпус від Замостя або Грубешова над Бугом до Києва над Дніпром» [250, с. 112-113].

Окрім того, у збірку з тридцяти меморандумів стосовно Росії, які 25 грудня 1811 р. було представлено Наполеонові, директор Архіву Міністерства закордонних справ Франції Олександр Моріс д'Отрив включив меморандум М. Сокольницького під назвою «Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати» [43, с.170].

Французький імператор ознайомився з останнім документом, і результати цього виправдали сподівання його автора: на початку січня 1812 р. М. Сокольницькому запропонували співпрацю з Генеральним депо Військового міністерства та доручили підготувати пропозиції стосовно якнайкращих способів проведення майбутньої російської кампанії. Генерал впорався з цим завданням напрочуд швидко і вже 10 лютого поставив свій підпис під трактатом обсягом 115 рукописних аркушів *in quarto*, назвавши його «Есе про декілька засобів звільнити Європу від впливу Росії, а вкупі з нею й впливу Англії».

Твір включав два з-поміж трьох поданих раніше французькому урядові меморандумів генерала. На останньому аркуші свого «Есе» М. Сокольницький вказав на те, що його працю було укладено за безпосереднім дорученням уряду Франції: «Виконано згідно наказів зверху» («*Fait d'apres des ordres superieurs*») [257, с. 43-44].

Прочитавши «Есе про декілька засобів...», Наполеон мусив високо оцінити обізнаність й аналітичний хист його автора, адже 15 червня 1812 р. призначив М. Сокольницького координатором військової розвідки при власній штаб-квартирі [79, с. 54-55].

У своєму меморандумі «Погляд на Волинь...» М. Сокольницький дипломатично, але водночас досить впевнено рекомендував Наполеонові спланувати військову кампанію так, щоб частина французьких сил наступала шляхом, який проходив від Бугу до Дніпра, та спробувала захопити Волинь і Київщину: «Якщо у разі війни з Росією, Ваша Імператорська та Королівська Величність матиме намір вислати військовий корпус у напрямку до Києва, це стане сильною диверсією, успіх якої міг би вирішальним чином вплинути на перебіг кампанії» [257, с. 112].

Пропонуючи план військової експедиції в південно-західне російське прикордоння, М. Сокольницький керувався зібраними ним наприкінці 1809 – на початку 1810 рр. даними про дислокацію російських військ у Волинській губернії (ці відомості, втім, вже не відображали ситуацію тут станом на кінець 1811 р.).

Згідно оптимістичного погляду укладача меморандуму, розрізнені й нечисленні російські гарнізони жодним чином не могли затримати просування двадцятитисячного експедиційного корпусу, який, складаючись в основному з кавалерійських частин, мусив легко подолати докладно описану в документі відстань від Устилугу до Києва в 517,5 миль протягом 24-25-денних переходів.

На думку генерала, уповільнити просування цього корпусу (зادля опанування якомога більшої території його слід було розділити на авангард, ар'єргард, праву й ліву колони) могли лише природні перешкоди, в першу чергу, великі судноплавні ріки Правобережжя. Тому, для злагодженого й організованого форсування їхніми підрозділами експедиційного корпусу, весь план руху останнього поділено автором проекту на п'ять етапів:

- 1) перехід від Західного Бугу до Стиру і окупація Луцька;

- 2) перехід від Стиру до Горині й заволодіння Рівним, Острогом, Дубнами;
- 3) перехід від Горині до Случі, захоплення Полонного, Славути, Шепетівки, Звягеля, Корця й Баранівки та взяття під контроль тракту, що вів з Полонного до Кам'янця-Подільського;
- 4) переправа через Тетерев і зайняття Житомира;
- 5) похід на Київ через Ірпінь, Білу Церкву, Васильків.

До основних завдань експедиційного корпусу М. Сокольницький відносив не лише захоплення величезної території від Бугу до Дніпра, але й організацію повстанського руху. Полонне генерал визначив головним пунктом формування повстанських полків, але осіб, які б мали приступити до їхньої організації, назвати поіменно не наважився. Водночас автор проекту переконував Наполеона, що «тільки цей один край, ще до того, як військовий корпус вирушить далі, надасть одразу п'ять чи шість полків піхоти та кінноти і повні упряжки для п'ятдесяти чи шістдесяти гармат», які ймовірно вдасться захопити в місцевих російських арсеналах.

Загалом же зайняті експедиційним корпусом території, за поданою «без страху перебільшити» *«sans crainte d'exageration»* оцінкою упорядника меморандуму, мали забезпечити формування п'ятдесяти або шістдесятитисячного війська [83, с. 185].

При цьому М. Сокольницький запевняв, що втомлені маршем війська знайдуть бажаний для них відпочинок завдяки гостинності місцевого населення, а воякам вистачатиме усього необхідного. Постульована генералом прихильність місцевого населення до французів мала, на його погляд, посприяти й успішному досягненню експедиційним корпусом кінцевої мети походу, якою вважалося захоплення Києва: «Доступ до київської фортеці буде полегшено завдяки порозумінню, яке можна буде досягти з мешканцями старого міста, котрі, на відміну від жителів інших кварталів, є значно більше схильними до цього» [78, с. 74].

Після опанування Києва М. Сокольницький пропонував використати сили експедиційного корпусу для подальших наступальних дій.

Аналогічну пропозицію щодо підготовки експедиції (для захоплення Києва й організації повстання на Правобережжі) представлено й у двох інших меморандумах М. Сокольницького, що включені в «Есе про декілька засобів...»: «Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати» й «Оцінка постійних і активних сил, якими зможе послужитися Польща в її цілості, а також її кордонів, виключно з погляду їхнього воєнного значення».

У першому з них, підготовленому дещо раніше, також запропоновано скерувати ще один 15–20-тисячний корпус під командуванням добре відомого Наполеонові генерала Кароля Князевича на Кам'янець-Подільський (його мешканці, за словами автора меморандуму, «як у самому місті, так само як і в околицях, ще надихаються найпалкішим патріотизмом» [84, с. 197]).

На думку М. Сокольницького, захоплення Києва й Кам'янця могло стати не лише запорукою поширення польського повстання (спроможного, нібито, мобілізувати на території всіх колишніх провінцій Речі Посполитої збройні сили чисельністю до 250 тисяч, а на Волині – лише до 50 тисяч осіб) в усіх південно-західних регіонах Російської імперії, але й відрізати від її центру російську армію, яка воювала у Волощині проти турків.

Проте похід на Кам'янець-Подільський М. Сокольницький не став згадувати в другому з названих меморандумів: вочевидь, на час його написання вже було відомо про намір Наполеона йти Литвою (так тоді називали білоруські й литовські землі, територію колишнього Великого князівства Литовського) і не розпорозувати сили в кількох напрямках. Відтак польський генерал пропонував увазі французького імператора лише марш на Київ [82, с. 380].

Запропонований польським генералом загальний план воєнних дій проти Росії, органічною частиною яких мав стати похід на Київ, докладно представлено саме в меморандумі «Швидкий погляд на сили...».

М. Сокольницький виходив з того, що стратегічну мету війни («обмеження» Російської держави кордонами Московського царства XVI ст.) неможливо досягнути впродовж лише однієї воєнної кампанії. Тому згаданий план передбачав проведення щонайменше двох послідовних кампаній.

Перша з них мала завершитися опануванням усіх земель, розташованих на захід від Дніпра, утвердженням французів вздовж цієї стратегічної лінії та відбудовою Польського королівства (в межах від Балтики до Чорного моря, від Одери до Дніпра й Західної Двіни).

На думку автора меморандуму, така політична реструктуризація Східної Європи дозволила б французькому імператорові створити щонайменше 150-тисячну польську армію, яка мала відіграти вирішальну роль під час наступної кампанії. У результаті останньої від Росії було б назавжди відокремлено широку смугу територій, розташованих від Петербурга до Приазов'я [14, с. 158].

З метою покласти край одвічному прагненню росіян проникнути в Європу та скерувати їхню експансію на терени Азії (М. Сокольницькому навіть видалося можливим згадати про ймовірність підбурення Московії до війни з Англією за панування над Індією), генерал запропонував створити ряд федеративних князівств, які, за його задумом, мали відокремити майбутню Польщу від Московії й стати своєрідним військовим буфером між Європою й Азією, «цивілізацією» та «варварством». Ці князівства мусили перебувати під зверхністю Польщі, але призначення їхнього керівництва належало б до прерогатив французького імператора.

За підрахунками М. Сокольницького ці державні утворення могли рекрутувати до 150 тисяч вояків, частина з яких служила б безпосередньо у складі французької армії. Такими федеративними князівствами мали стати Лівонське, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське (або Новгород-Сіверське), Полтавське та спільна держава українських козаків і кримських татар, яку генерал улесливо пропонував назвати на честь імператора «Наполеонідою».

За задумом автора проекту, ці буферні країни, створені «згідно певного пропорційного розміру» їхнього населення (відтак і військового потенціалу), водночас повинні були враховувати усталені впродовж тривалого історичного розвитку локальні традиції, тобто стати прототипами національних держав прибалтів, білорусів, українців і кримських татар. Завдяки патронату французького імператора названі народи могли б вирватися з-під «московського ярма», з часом цивілізуватися й долучитися до сім'ї європейських націй.

Попри підрядну геополітичну роль, яку М. Сокольницький відводив у своєму проекті українським державним утворенням, його пропозиція створити «Наполеоніду», Чернігівське і Полтавське князівства мали чимале значення. В епоху, коли українці в Російській імперії переважно ідентифікували себе як малоросів (невід'ємну частину загальноросійської спільноти), ледве не поодинокий голос польського діяча нагадав про важливість державного існування України для інтересів Європи [11, с. 20-21].

Хоча М. Сокольницький не вийшов за рамки властивого польській політичній думці погляду на Україну як пограничну чи буферну територію між Польщею та Росією, суттєвим є те, що саме його меморандум «Швидкий погляд на сили...» містив єдиний більш-менш аргументований проект відновлення української державності, і Наполеон мав нагоду ознайомитися з ним [17, с. 292].

Натяк щодо можливості утворення понад Дніпром держави українських козаків і кримських татар знаходимо, поза пропозицією М. Сокольницького, лише в одному проекті, який також стосувався відновлення Польщі і був скерований до французького уряду вже під час кампанії 1812 р.

Автором цього проекту стала особа, яка не мала безпосереднього відношення до французьких владних верхів, більше того, взагалі мешкала у французькій глибинці та, на перший погляд, не могла бути добре обізнаною з політичним життям Європи й планами французького уряду.

Втім, останнє мало й очевидні переваги, адже автор згаданого документу міг споглядати міжнародну ситуацію свіжим, не спотвореним ідеологією й кон'юнктурними інтересами поглядом, відтак зумів на основі тих нечисленних інформаційних першоджерел, які були в його розпорядженні, зробити достовірні висновки щодо геополітичних інтересів Французької імперії на сході континенту.

Ця обставина свідчить про непересічний аналітичний хист цієї особи, якого не вистачало багатьом офіційним французьким публіцистам доби Імперії. Про себе автор проекту заявляє скромно: «Роландр, колишній чиновник мерії в Нансі». Своєму улюбленому заняттю, яким стали політичні студії, Роландр зміг повною мірою присвятити себе після виходу у відставку. На початку 1812 р. він власним коштом опублікував невелике дослідження «Європейська угода, або проект всезагального примирення й одвічного миру», приховавши своє авторство під псевдонімом «Один Француз» [258, с. 8-9].

Вважаючи метою завоювань Наполеона об'єднання всього континенту в одноманітний за звичаями, устроєм, законами цивілізаційний простір, який міг навіки забезпечити мир і добробут у «європейському домі», Роландр схилився до властивого всім наполеонівським публіцистам висновку про імперські амбіції Росії як найбільшу загрозу для «нової» Європи.

Відтак, екс-чиновник вважав, що «відокремлення шмату від гігантської території цієї великої держави видається необхідним для спокою Європи; і прийде час, коли цього можна буде сподіватися» [258, с. 10]. Передусім Роландр пропонував «звузити» Росію до рубежів давньої Московії, зокрема відмежувавши країни, захоплені нею на півдні, і створивши з них «численні королівства»: їх мали очолювати правителі з царського дому Романових, подібно до того, як італійська, іспанська, неаполітанська, голландська та вестфальська корони перебували в руках представників французької династії Бонапартів.

Упродовж першої половини 1812 р. Роландр підготував, ґрунтуючись на своїй попередній праці, великий меморандум під назвою «Європейська угода, або Мир назавжди», в якому обстоював геометричну концепцію побудови Європейської конфедерації і, відповідно, доцільність поділу всього континенту на п'ять приблизно рівних за територією й населенням регіонів: Центральний, Південний, Західний, Північний та Східний. На переконання автора, ці регіони відзначалися певною спільністю географічних ознак і відносною культурною гомогенністю їхнього населення.

У кожному з них мусило існувати по сім державних утворень. Роландр твердив, що «це число не є вигаданим нами, його обумовлено значущими та реальними спонуканими».

Передбачалося, що держави врівноважуватимуть одна одну: для того, щоб підтримувати рівновагу у взаємовідносинах і не допускати знищення однієї з них, слід було надати їм визначені самою природою кордони (течії великих рік, узбережжя морів, пасма гір тощо) приблизно однакової протяжності.

Незабаром після початку кампанії 1812 р. Роландр надіслав плід своїх роздумів у ставку французького імператора, адресувавши їх – відповідно до етикету – на ім'я Ю. Б. Маре [241, с. 111].

Мабуть, особливо цінною частиною свого дослідження автор вважав пропозиції щодо устрою майбутньої Польщі: за декілька місяців, не отримавши жодної відповіді на свій меморандум, экс-чиновник надіслав ту частину своїх роздумів, яка стосувалася реорганізації Східної Європи, голові уряду Варшавського герцогства князеві Станіславові Замойському.

Невідомо, яку оцінку Його Світлість герцог Бассано дав цій праці й чи знайшов її гідною представити Його Величності Імператорові. Проте згаданого документу немає в архіві державного секретаря Французької імперії, який повністю зберігся в Національному архіві Франції (фонд «AF IV»), відтак можна припустити, що Ю.-Б. Маре з Вільна, де знаходилася його

резиденція під час війни 1812 р., переслав меморандум до штаб-квартири Наполеона.

Папери французького імператора або згоріли, або потрапили до рук ворога під час відступу його армії з Росії, і серед них міг знаходитися й меморандум Роландра. Уцілів лише той його фрагмент, що відклався в збірці особистих паперів С. Замойського (знаходиться у фонді князів Сапегів у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України).

У своєму меморандумі экс-чиновник порівнював простір Польщі в минулому з тими межами, які вона могла отримати в політичній системі Наполеона. «Польща була найрозлогішою державою Європи, вона простягалася від Одери до Борисфену та від Двіни до Дністра, її територія була вдвічі більшою, ніж територія Франції», – вказував Роландр, відзначаючи, що «таку територію можна зберегти щонайбільше за державою, яка має статус імперії» [247, с. 10-11].

На відміну від польських аналітиків, він уважав, що в степах Причорномор'я кордоном Польщі повинен бути не Дніпро, а Південний Буг, тому довгу і вузьку смугу землі між цими ріками (Катеринославську губернію та Нову Сербію) пропонував об'єднати (як і М. Сокольницький) з Кримом в одну державу. Населенням цього Чорноморського князівства стали би бузькі козаки та кримські татари, хоч у деталі Роландр волів не заглиблюватися, додавши лише, що ця нова держава могла перебувати під протекторатом Польщі [240, с. 76-77].

22 червня 1812 р., тобто в день, коли було оголошено звернення Наполеона до його армії про початок війни з Росією, на ім'я Ю.-Б. Маре надійшов меморандум під назвою «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні» *«Idees sur l'organisation d'une insurrection legale en Wolhynie, Podolie et Ukraine»*. У цьому документі було представлено найбільш докладний проект (з-поміж тих, що укладено під час війни 1812 р.) щодо організації повстання в південно-західній частині Російської імперії.

Його автором був граф Тадеуш Морський, представник стародавнього шляхетського роду, який до поділів Речі Посполитої володів маєтностями на Поділлі й у Галичині.

Замолоду граф Тадеуш став відомим завдяки своїм перекладам театральних п'єс з французької мови, але в період Чотирьохрічного сейму 1788–1792 рр. зайнявся політикою, за дорученням польського короля Станіслава Августа Понятовського очолював дипломатичні місії в Пруссії й Іспанії. У 1792 р. Т. Морський разом зі своїм старшим братом, кам'янецьким каштеляном Онуфрієм Морським, чинив опір російським військам на Правобережжі, і після другого поділу Речі Посполитої царський уряд конфіскував усі його подільські маєтки.

Після втрати більшої частини прибутків графові довелося внести досить скромне – як на шляхтича його рангу – життя у Варшаві. Матеріальні труднощі змусили його в 1808 р. продати свій останній маєток у Галичині, а виручена сума (10 тисяч дукатів) склала невеликий капітал, що став чи не єдиним джерелом прибутків графа.

Гроші він передав під відсотки одному з найзаможніших польських магнатів, князеві Адамові Казімежові Чарторийському, і відтоді Т. Морського почали вважати його протеже. Зрештою й сам граф не надто дбав про свою репутацію у вищому світі, бо одружився з жінкою сумнівного походження, французенкою Люсі Валлабріг, для якої цей шлюб став уже третім поспіль.

Згадані обставини унеможливлювали участь Т. Морського в політичному житті польських земель, що увійшли до складу Варшавського герцогства. Можновладці, які обійняли урядові посади у Варшаві, вважали графа незначною й ексцентричною особою і не допускали його до свого середовища. Тим не менше, він не втрачав надії повернутися в політику та покращити своє матеріальне становище, відтак наполегливо шукав покровителів серед французьких військових і дипломатів [14, с. 161].

У 1807 р. Т. Морський спробував привернути увагу до своєї персони командувача французькими військами у Варшавському герцогстві, маршала Луї Ніколя Даву, подавши йому меморандум щодо організації польського повстання в Галичині. Зусилля графа виявилися марними, оскільки війна з Австрією не входила тоді в плани французького керівництва. Тому Т. Морський мусив терпляче очікувати можливості ще раз запропонувати свої послуги французькому урядові, й таку нагоду надало чергове погіршення стосунків між Францією та Росією.

У 1811 р. граф нав'язав контакти з французьким резидентом у Варшавському герцогстві Луї П'єром Едуаром Бін'йонем, котрий, за наказом Наполеона, вишукував впливових і заможних польських шляхтичів для виконання таємних місій на території Російської імперії (підгрунтям для їх залучення мала стати приналежність до франкмасонства).

У своєму рапорті від 9 червня 1812 р. Л. П. Е. Бін'йон повідомив Ю.-Б. Маре прізвища чотирьох польських аристократів (ними виявилися литовські магнати), які мусили прибути до Наполеона і отримати від нього призначення та супровідні інструкції, а 11 червня до них додано імена ще трьох осіб. Їх, на переконання резидента, французький уряд міг представити в ролі емісарів на Волині й Поділлі. Двоє з них – князь Євстахій Сангушко і граф Францішек Моравський – були власниками чималих маєтків на Волині, а третім виявився Т. Морський. Хоч на той час він не мав жодної земельної власності, але Л. П. Е. Бін'йон у своїй депеші повідомляв, що «його можна використати для найрізноманітніших завдань». 18 червня Т. Морський прибув до ставки французького імператора у Східній Пруссії, де за чотири дні підготував свої «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні» [11, с. 22-23].

На зміст меморандуму Т. Морського безперечно вплинуло його особисте враження від зустрічі з Наполеоном. Польським діячам, відібраним варшавським резидентом, імператор хоч і доручив організувати повстанський рух у Литві, Волині, Київщині й Поділлі, але й висловив своє

негативне ставлення щодо будь-яких стихійних повстанських рухів, які не очолюватиме суспільна верхівка. Тому, пропонуючи організувати на Волині, Поділлі й Наддніпрянщині «конституційне і законне повстання, яке буде гідним протекції Його Імператорської Величності» *«une insurrection constitutionnelle et legale qui soit digne de la protection de S. M. l'Empereur»*, Т. Морський наголошував, що такий виступ не суперечитиме політичним принципам Наполеона і буде організований на взірець шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської й Тарговицької). Загальне керівництво рухом мав здійснювати сейм Конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) Конфедерації в порозумінні з місцевими землевласниками. Граф підкреслював, що організатори повстання «мусять використовувати лише шляхетні засоби, які гідні Великого Покровителя, котрий ними керує і їх провадить» *«a n'employer que les moyens nobles et dignes de l'Auguste Protecteur que dirige et les assure»* [19, с. 369].

Т. Морський навмисно не робив акцент на патріотичних цілях повстання, яке могло дпривести до відбудови Польщі, вочевидь вважаючи такий результат віддаленою перспективою. Натомість він не шкодував аргументів, пишучи про користь, яку могла отримати від цього повстання Франція під час війни з Росією. Підмовляючи Наполеона стати протектором повстання на Волині, Поділлі й «Польській Україні», граф відзначав: «Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо ресурсів провінцій, підготовку товарів і засобів, необхідних для харчування армій Його Величності» [57, с. 8].

Патронат французького імператора Т. Морський вважав необхідною передумовою участі в повстанні шляхтичів, котрі без надійних гарантій з боку Наполеона боялися наразити на небезпеку своє життя й добробут. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, граф також рекомендував імператорові надати її авторитетним провідникам маєтки, які буде конфісковано в прихильників Росії. «Це повстання коштуватиме Його Величності заледве декілька земельних надань», – підкреслював він, додаючи

при цьому, що «всі кошти організації повстання візьме на себе сам край» [81, с. 366].

Не будучи професійним військовим, а відтак не заглиблюючись у стратегічні питання, Т. Морський, подібно до М. Сокольницького, вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мусять бути винятково французькі й польські підрозділи, але в жодному разі не залучені Наполеоном до війни з Росією австрійські або пруські війська, бо «антипатія поляків щодо німців зробить цю дію противною суспільному настроєві» [85, с.76].

Граф вважав, що поширення повстанського руху залежатиме, передусім, від успіхів військових операцій (тому наголошував на необхідності узгоджувати дії повстанських загонів з операціями військ) та від підтримки з боку віденського уряду і, зокрема, австрійського губернаторства в Галичині (цього мала домогтися французька дипломатія).

Галичину Т. Морський розглядав як плацдарм для підготовки повстання. До Львова часто приїздили заможні мешканці прикордонних губерній Росії, чимало з-поміж яких симпатизували Франції, відтак серед них граф сподівався знайти осіб, готових стати таємними емісарами і взяти на себе підготовку виступу.

Успіх повстання Т. Морський пов'язував також з особистим авторитетом осіб, які б його очолили. Ними повинні були стати уродженці Волині, Поділля й Наддніпрянщини, котрі, володіючи тут значними маєтками, водночас перебували на службі в Наполеона і відзначались своїми патріотичними переконаннями. Граф навіть запропонував перелік ймовірних керівників повстанських загонів, включивши до нього дивізійного генерала К. Князевича, бригадних генералів Станіслава Потоцького і Вінцентія Ізидора Красінського та інших. Тимчасове керівництво повстанням мала взяти на себе Рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача і маршалків місцевих конфедерацій, а функції тимчасової

адміністрації – командири військових підрозділів. Рада отримала б надзвичайні цивільні повноваженнями (управління шляхами, митницями, складами), а також право конфісковувати маєтки і застосовувати репресивні заходи до тих осіб, які б відмовились виконувати «патріотичний обов'язок» [13, с. 412].

В архівних фондах Історичної служби Міністерства оборони Франції збереглися свідчення про те, що за два роки до війни Генеральне депо намагалося докладно дослідити тракт від Устилуга до Києва як один з потенційних шляхів просування французьких військ углиб Росії.

У 1810 р. лейтенантові гренадерів Анрі Блешану було доручено описати верхню течію прикордонної ріки Західний Буг, починаючи від її витоків у Галичині (поблизу міст Золочів, Буськ і місця впадіння Полтви).

Особливу увагу французький офіцер звернув на такі населені пункти Західної Волині, як Володимир і Устилуг, і відзначив, що російський кордон охороняють до двох тисяч козаків, а Устилузький монастир назвав «надзвичайно придатним для укріплення» *«uscilug est tres susceptible d'etre fortifier»*. Найбільше ж розвідника зацікавив тракт, який «провадить вглиб Волині й далі, до України» *«la route ordinaire pour aller en Wolhynie et en Ukraine»*.

У 1811 р. польський генерал В. І. Красінський здійснив подорож цим трактом і з погляду військово-стратегічного значення охарактеризував його особливості (рельєф, ріки й броди через них, лісисті, заболочені та піщані ділянки), а також населені пункти, які розміщувались вздовж нього. У грудні того ж року докладний опис шляху з Устилугу до Києва подав М. Сокольницький.

Не менш наочні докази готовності французького командування вести воєнні дії в південно-західній частині Російської імперії містяться в матеріалах Архіву Міністерства закордонних справ Франції, серед яких найбільш цікавою є велика аналітична записка під назвою «Про військове значення передніх країв Росії з боку Заходу» *«De l'importance militaire des*

pays anterieurs de la Russie du cote de l'Ouest». Її анонімний автор (ймовірно, один зі співробітників статистичного відділу Міністерства) вважав, що французька армія мусить наступати трьома шляхами: північним (Прибалтикою), центральним (Білорусією) і південним (Україною). Головною метою південного крила французької армії стало б захоплення Києва, після чого слід було «спуститися поміж Бугом і Дніпром та захопити найважливіші порти поміж гирлами Дніпра й Дністра, збереження яких є необхідністю для Росії; це саме звідсіля майже винятково ведеться чорноморська торгівля, яка живить скарбницю корони».

Захоплення Севастополя, Миколаєва й Херсона автор згаданої записки розглядав як відчутний удар по військовій могутності Росії, оскільки саме в цих портах зосереджено головні сили її чорноморського флоту. Наприкінці 1811 р. інтерес французького уряду до південно-західних окраїн Російської імперії зріс настільки, що рапорти про військову підготовку, здійснену тут росіянами, у Париж надсилали як дуже цінну інформацію – негайно й окремими кур'єрами (натомість донесення щодо Литви відправляли звичайним військовим листом). Подані в цих не надто регулярних і докладних рапортах відомості, очевидно, не відповідали інформаційним потребам Наполеона, який все ще намагався визначитися щодо напрямків походу в Росію.

Відтак 20 грудня 1811 р. імператор наказав вислати резидентові у Варшаві Л. П. Е. Біньйону інструкцію щодо систематичного дослідження шляхів сполучення у західній частині Російської імперії, у тому числі й тих, що вели до Києва. За декілька днів Ю.-Б. Марє конкретизував це завдання, зазначивши, що імператор особливо потребує статистичних даних щодо Поділля й Волині, включно з описами доріг, природних умов, населення, течії річок, ресурсів, транспортних засобів тощо.

Дещо пізніше, у лютому 1812 р., міністр додатково доручив Л. П. Е. Біньйону відшукати, по можливості, декілька праць стосовно провінцій Волинь і Поділля. Намагаючись відповідно до своїх сил і

можливостей виконати перераховані вказівки та зібрати інформацію про всю європейську частину Російської імперії, французький резидент у Варшаві швидко зорієнтувався, що Париж особливо цікавлять південні провінції Польщі, відтак приділив їм особливу увагу.

У лютому 1812 р. Л. П. Е. Біньйон повідомив Ю.-Б. Маре, що йому вдалося отримати від інженера губернської управи в Житомирі російську карту Волині: «Вона має ту перевагу, що, крім іншого, на ній вказано масштаб, який дозволяє визначити відстань між головними містами, тобто виконати одне із завдань, передбачених інструкціями, які я отримав від Вашої Світлості» [255, с. 100-101].

Очевидно, згадана карта разом з інформацією, отриманою з інших джерел (у тому числі з меморандуму М. Сокольницького «Погляд на Волинь...»), прислужилася картографам французького Генерального штабу, які готували велику карту Російської імперії. На ній вони позначили, поруч з двома північнішими, шлях від Устилугу до Києва і вказали відстані між населеними пунктами, які розташовані на відстані денного переходу один від одного.

Зрозуміло, що французьке командування, позначивши напрям можливого руху військ вглиб південно-західних районів Росії на топографічній карті, не відкидало ймовірність такого наступу принаймні на етапі підготовки до війни. А у квітні 1812 р. Л. П. Е. Біньйон навіть взявся самостійно укладати картосхему шляхів Південно-Західного краю Російської імперії, що відповідала б реальним потребам. Його праця могла виявитися придатною для французького командування лише у випадку, коли б Наполеон зважився спрямувати один зі своїх корпусів на Київ.

Чому Наполеон таки відмовився від наступу на Київ? Похід у далеку, маловідому країну лякав його, відтак у нічні часи роздумів, читаючи Вольтерову «Історію Карла XII», імператор відчував вагання. Шлях через Україну, який обрав свого часу шведський король, був описаний Вольтером як такий, що не надав вагомих переваг у боротьбі з Росією. Тому, якщо в

Наполеона до 1812 р. і була думка пройти Україною, цією знаменитою дорогою Карла XII (а про це свідчать вищезгадані документи з французьких архівів), то, починаючи з лютого, він усе більше пов'язував свої плани стосовно південно-західних районів Російської імперії не з походом французького корпусу на Київ, а з ймовірністю наступальних дій Оттоманської Порти.

На думку одного з дослідників воєнної кампанії 1812 р. Філіппа-Поля де Сегюра, якби Наполеонові вдалося до участі у війні з Росією залучити Туреччину, а також Швецію, то його шанси на перемогу б значно зросли. Будучи учасником походу Великої армії, Ф.-П. де Сегюр згадував, що напередодні війни «навіть рядові вояки очікували на звістку про узгоджені походи великого візира на Київ та Бернадотта через Фінляндію» [243, с. 78-79].

Сам Наполеон від травня 1812 р., коли до Константинополя прибув його посол для особливих доручень генерал Антуан-Франсуа Андреоссі, був переконаний, що «старенька Туреччина, пов'язана союзом з ним, у ненависті до спільного ворога, затримає армію Кутузова і використає тисячі спагів проти козаків, у той час, коли він має намір увійти у Росію клином». Французький полководець жадав турецького наступу на Київ, бо тоді б він міг не розділити свою армію на частини і спрямувати її вузьким клином вглиб Російської імперії.

План імператора полягав у тому, що стотисячна турецька армія, перейшовши Дунай, займе Поділля і попрямує на Київ, а в портових містах Північного Причорномор'я буде висаджено турецькі й французькі десанти. У разі успіху Наполеон обіцяв повернути Османській імперії всі втрачені нею на користь Росії володіння: Крим, чорноморське узбережжя, Дунайські князівства.

Загалом цей проект відповідав пропозиціям, які були представлені імператорові ще в записці колишнього міністра закордонних справ Жана

Батіста Шампаньї від 4 березня 1810 р. (у ній обґрунтовано доцільність розширення турецьких володінь аж до Дніпра).

Спроби домовитися з урядом Оттоманської Порти про укладення союзного договору тривали від лютого до серпня 1812 р., тобто до моменту підписання миру між Туреччиною і Росією. Лише тоді, коли переговори генерала А.-Ф. Андреоссі завершилися невдачею, французький імператор (подібно до того, як і в 1807 р.) відклав реалізацію «київського» плану.

Пояснити, чому дорозі через «історичну Литву» Наполеон надав більшу перевагу, ніж південним і північним шляхами вглиб Російської імперії, не можливо без урахування особливостей полководницького мистецтва французького імператора.

Перемоги під час попередніх воєнних кампаній Наполеон здобув значною мірою завдяки вмінню зосереджувати свої війська на головному напрямку дій, але в 1812 р. шлях наступу імператорові не довелося обирати самому: його визначив противник, зосередивши свої головні сили за Німаном, у Литві. Першу західну армію під командуванням Михайла Богдановича Баркляя-де-Толлі напередодні війни було розташовано вздовж кордону Східної Пруссії, а Другу західну армію під командуванням Петра Івановича Багратіона – вздовж північно-східної ділянки кордону Варшавського герцогства.

Відтак, Наполеонові стало зрозуміло, що доля війни вирішуватиметься на центральному напрямку, і з цього моменту його перестала цікавити можливість скерувати частину своїх військ на південь і північ. Якби французький полководець намагався оминати російське військо на флангах і повів свою армію або через Київ, або через Ригу (до Санкт-Петербурга), він міг втратити свободу маневру й опинитися під загрозою утиску біля Чорного чи Балтійського морів (до того ж, прямуючи на Київ, французьким військам довелось би йти через вузький «прохід» між лісисто-болотяним Поліссям і австрійською Галичиною).

Відмовившись від наступу через Волинь на Київ, французький імператор продовжував вдавати, що частину сил його «Великої армії» буде скеровано саме в цьому напрямку. 26 травня 1812 р. він видав кілька наказів, згідно якими належало поширювати чутки про його намір атакувати Росію на півдні. У листах до свого брата, короля Вестфалії Жерома Бонапарта, командувача правого (південного) крила «Великої армії», імператор наказував демонструвати пересування армійських підрозділів до ділянки російського кордону в Побужжі – нібито з метою об'єднатися зі союзними австрійськими військами і вдертися на Волинь: «Накажіть виготовити у Любліні сто тисяч порцій бісквіту і розпустіть чутки про Ваше прибуття туди зі ста тисячами вояків» [255, с. 122-123].

Справжній маршрут, за яким корпус мав рухатися на Брест-Литовський, Наполеон довірив лише рідному братові, і він мусив приховувати правду навіть від начальника свого штабу. У листі до Жерома від 1 червня імператор наказував розповсюдити поголоску про його прибуття до Варшави (насправді ж він прямував до Східної Пруссії), а також попередити коменданта прикордонної фортеці Замостя про необхідність приготуватися до прибуття значного військового корпусу.

Остаточо дезорієнтувати противника мусили дії союзних австрійських військ. Зустрівшись у травні 1812 р. з міністром закордонних справ союзної Австрії графом Клеменсом Венцелем Меттерніхом, Наполеон визнав: «Мій задум належить до числа тих, успіх якого визначається терпінням. Перемога належатиме більш терплячому. Я відкрию кампанію, перейшовши через Німан. Я закінчу її в Смоленську та Мінську. Там я зупинюся. Укріплю ці два міста і, перебуваючи протягом зими у Вільні, де буде розташовано мою штаб-квартиру, займатимуся організацією Литви, яка прагне скинути з себе російське ярмо» [132, с. 443-444].

Зауважимо, що в цих словах конкретизовано стратегічний план війни, подібний до сформульованого раніше в меморандумі М. Сокольницького

«Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати».

Того ж 26 травня зі штаб-квартири французького імператора в Дрездені командувачу Першого австрійського корпусу в складі «Великої армії» К. Ф. Шварценбергу вислано кілька наказів. В одному з них йшлося про нагальну потребу якомога швидше (між 4 та 8 червня) розмістити корпус в околицях Львова (Лемберга), причому зробити це таємно – так, щоб росіяни не дізналися про його чисельність [255, с. 130].

В іншому наказі імператор зобов'язував К. Ф. Шварценберга «оголосити в Лембергу про прибуття ста тисяч чоловік, які мали б приєднатися до Вашого військового корпусу, щоб вступити у Волинь і створити сильну армію». Для підтвердження цієї побрехеньки К. Ф. Шварценберг мусив віддати розпорядження про підготовку продовольства і спорядження на 100 тисяч вояків. Про справжню мету заходів йшлося в кінці наказу: Наполеон хотів, щоб про ці приготування стало відомо ворогові. Окремим наказом К. Ф. Шварценбергу доручено «написати командувачеві в Трансільванії, щоб той поширив чутку про прибуття значної кількості військ, які мали б за мету відрізати російську армію в Молдавії» [255, с. 131].

Дезінформація противника продовжувалась і тоді, коли 5 червня Першому австрійському корпусові наказано прибути в Люблін і прикрити Варшаву від можливого наступу російських військ. Імператор доручив К. Ф. Шварценбергу, який насправді мусив підпорядковуватися командувачеві правого крила «Великої армії» королю Жерому, поширити чутки, що він йде на з'єднання з французькими військами, щоб спільно вступити на Волинь. Мета цих наказів є очевидною: якби Наполеону вдалося ввести в оману противника, то це б, напевно, затримало рух російських військ – передислокацію на північ Другої західної армії та пересування підкріплень, які могли надійти з Молдавської армії. Тоді б французький імператор отримав значну чисельну перевагу над головними силами

російської армії, які було зосереджено в Литві (Першою західною армією), і завдав їм нищівної поразки.

Рішення Наполеона зосередити свої сили лише на одному, центральному напрямкові і тут просуватися вглиб Російської імперії ще не означало затвердження остаточного плану кампанії, відтак давало йому можливість певний час розглядали й інші варіанти. Розпочинаючи кампанію, імператор поза сумнівом ще не мав уяви про те, де доведеться її завершувати. Просуваючись Литвою, Наполеон найкоротшим шляхом прямував до Москви, але будь-якого моменту, поки не перетнув стратегічної лінії Дніпро – Двіна, міг ще все змінити і спрямувати свої війська для захоплення Риги або Києва (наполеонівська армія на початку війни нагадувала парасольку, яку із згорнутого, немов концентрованого навколо видовженого стрижня становища щомиті можна було розгорнути й охопити нею широкий простір, розташований обабіч цього стрижня).

У Вільні французький імператор, вочевидь прагнучи вразити уяву ворога грандіозністю своїх намірів, допиту присланого для переговорів ад'ютанта російського царя Олександра Чернишова про те, який шлях на Москву є найкоротшим. Відповідь, яку він почув, була настільки ж дотепною, наскільки й зухвалою: «У Росії кажуть, що всі шляхи ведуть до цього вічного міста. Таким чином, можна обирати будь-який шлях; наприклад, Карл XII обрав той, що вів через Полтаву». Такий несподіваний поворот розмови викликав психологічну непевність у самого Наполеона, котрий на мить перервав розмову і немов поринув у роздуми [11, с. 26-27].

Таким чином аналізуючи наступні заяви французького полководця, ці роздуми – принаймні на певний час – утвердили його в намірі слідувати стратегічному планові, сформульованому ним у зверненні до вояків власної армії 22 червня. Тоді Наполеон назвав кампанію проти Росії «польською», немов вказавши на те, що вестиме її лише на території колишньої Речі Посполитої.

Висновки до 2 розділу

Передумови війни 1812 р. багато в чому визначили ставлення до неї українського народу. На цей час абсолютна більшість українських земель була загарбана чи прилучена до себе імперською Росією. Відбувся активний наступ на національні особливості Слобожанщини, колишніх Гетьманщини і Запоріжжя, Криму та Правобережної України.

Активізувалася роздача українських земель російським дворянам і поміщикам. Почалося насадження невластивих для України адміністративно-територіальних систем, органів влади та норм поведінки людей. У 1783 р. російський уряд відновив на Лівобережній Україні кріпацтво, якого там не існувало з 1648 р., посилювався податковий тиск на козацтво і державних селян та соціально-економічний наступ на кріпаків. Національне дворянство все більше відсовувалося від органів місцевої влади, а відповідно й від різних джерел збагачення. В Україні наростало загальне незадоволення імперською політикою російського уряду.

В умовах тотального наступу російського уряду на Україну з кінця XVIII ст. починається й українське національне відродження. Воно охопило переважно національну еліту й стосувалося спроб відродження її прав і привілеїв у абсолютистській імперії. Під впливом Французької буржуазної революції вони набирають політичних та демократичних форм.

Напередодні війни Україна перебувала в колі інтересів Франції та її сателітів. Найбільшу зацікавленість проявляла Польща. Польська шляхта, намагаючись повернути втрачені території, виступила ініціатором ряду проектів щодо проведення військових операцій у південно-західній частині Російської імперії та подальшої політичної реорганізації цих земель у так звані «наполеоніди» (М. Сокольницький, Роландр, Т. Морський, Г. Косінський, М. Броніковський та ін.). Фактично йшлося про організацію в «південних провінціях» колишньої Речі Посполитої польського державного утворення на засадах, аналогічних тим, що вже діяли в Литві.

РОЗДІЛ 3

ВОЄННИЙ ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАД ФРАНЦІЄЮ

3.1. Національний характер формування козацьких полків і народного ополчення

XIX ст. принесло Російській імперії, як і всій Західній Європі, ідеї пробудження великих мас населення до політичної діяльності. Війна 1812 р. відзначалася загальним патріотичним піднесенням усього суспільства. Вона сприймалася як боротьба за існування власної держави, релігії, цивілізації. Це було зіткнення двох цивілізацій, двох світоглядів. Для українців, як і майже для всіх слов'ян, особливе значення мали ідеї, пов'язані зі становленням власного державницького буття. Це стосувалось і поляків, чехів, болгар, сербів. Українці рухалися в цьому спільному потоці європейського поступу.

Проте вторгнення наполеонівської армії в Росію викликало неоднозначну реакцію української еліти. Верхівка суспільства розкололася на два табори: «автономістів» і «консерваторів».

До першого табору належала радикально мисляча частина української громадськості: дворяни В. Лукашевич та Мочульський (Мочуговський) із Полтавщини, Чайковський на Волині, Марлецький із Поділля, поет В. В. Капніст. Вбачаючи в Наполеоні визволителя від російської тиранії, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено «Кодекс Наполеона» і країна стане автономною, а за сприятливих умов і незалежною державою. Яків Мочуговський із південної частини Полтавщини радів успіхам Наполеона й висловлював бажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію». У Переяславському повіті один із лідерів автономістів Василь Лукашевич піднімав келих за здоров'я Наполеона, а в Пирятинському повіті прилюдно виголошувалися тости «за республіку». Були й такі, які, не обмежуючись лише словами,

вдавалися до практичних справ. Волинський поміщик Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеону, а шляхтич Мархоцький на Поділлі створив у своєму маєтку «республіку» і проголосив права людини, узявши за основу погляди Жан-Жака Руссо. У м. Овруч на Поліссі на підтримку Наполеона навіть вибухнуло повстання [46, с. 65-66].

Однак симпатии Бонапарта не усвідомлювали агресивної спрямованості політики нового завойовника, для якого головним були власні інтереси й інтереси Французької імперії. Українське дворянство було незадоволене планами Бонапарта стосовно передачі Правобережжя Польщі. Це зумовило його лояльне ставлення до російської влади під час воєнної кампанії Наполеона в Росії. Консервативно-патріотичний табір становила більшість українського дворянства, колишня козацька старшина: А. В. Кочубей, письменник І. П. Котляревський, поет І. А. Кованько. Вони вважали російського царя захисником громадського ладу та спокою. Налякані ідеями Французької революції, скасуванням Наполеоном кріпацтва в Польщі, вони взяли активну участь в організації опору завойовникам. Для спорядження козацького війська українське дворянство виділило 10 млн. крб. та 13,5 пудів срібла [48, с. 43-44].

Навіть не знаючи про плани французького імператора утворити окремі військово-адміністративні утворення («наполеоніди»), українці вважали, що французький імператор нічого доброго для України не зробить. За словами відомого історика Олександра Оглобина, «переважна більшість лівобережно-українського шляхетства вороже поставилася до вторгнення Наполеона до Росії 1812 р. Українське шляхетство, і зокрема Василь Капніст, навчений гірким досвідом 1791 р., добре розуміли, що Наполеон розпочав війну проти Росії не в інтересах визволення України (та інших народів), а до того ж політика Наполеона щодо Польщі аж ніяк не могла бути до вподоби українським патріотам» [137, с. 111].

Водночас у російському імператорі вони вбачали захисника громадського ладу та спокою. До того ж гасла Французької революції лякали

їх загрозою зміни соціального й економічного ладу. Цій частині дворянства, як писала Наталія Полонська-Василенко, «більше імпонувала американська революція з її декларацією незалежності, яка не мала глибокого національного коріння, була консервативною і не вносила соціальних змін» [69, с. 110].

Загроза ворожого вторгнення викликала на Україні велике патріотичне піднесення. Про війну 1812 р. Т. Г. Шевченко писав: «Наконец, разрешился от бремени своими чудовищными чадами страшный 12-й год. Как жертва всеожжения, вспыхнула святая белокаменная и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад, заливать вражескою кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать, зашевелилось охочеконное и охочепешее ополчение малороссийское» [229, с. 46].

Царський уряд готував свою армію до війни з французами. Велика увага приділялася забезпеченню її харчами і насамперед м'ясом переважно з українських губерній.

Перевага ворога в живій силі викликала необхідність підготовки поповнення для армії. Уряд приступив до формування ополчення на території Росії, а також на Україні. Звістку про створення ополчення український народ зустрів схвально. Мета війни була зрозуміла – захист рідної землі від іноземних загарбників. Селяни масами вступали в ополчення. «Жінки самі випроводжали своїх чоловіків на війну; мати стримувала сльози, благословляючи сина на захист Вітчизни; старий, забувши свою сивину, ставав у ряди разом із молодим онуком», – так описав цей патріотичний порив письменник С. П. Гребінка, батько якого добровольцем вступив до козачого полку й пройшов із ним усю війну.

Спираючись на цей патріотичний порив, царський уряд після вторгнення наполеонівських військ у межі Російської імперії не лише

протиставив їм сили російської регулярної армії, а й оголосив набір до полків малоросійського козацтва.

У зв'язку з цим Олександр I 25 червня направив Малоросійському генерал-губернатору Я. І. Лобанову-Ростовському рескрипт про формування козачих полків і відправку їх у Калугу й Тулу, а 6 липня видав Маніфест про створення ополчення з селян, міщан та однодворців.

6 липня 1812 р. імператор Олександр I, що знаходився у військовому таборі російських військ під Полоцьком, підписав Маніфест «Ко всем сословиям и состояниям духовным и мирским». У ньому зазначалося: «Неприятель вступил в пределы наши и продолжает нести оружие свое внутрь России, надеясь силою и соблазнами потрясти спокойствие великой сей державы... Сего ради при всей твердой надежде на храброе наше воинство полагаем мы за необходимо нужное собрать внутри государства новые силы, которые, нанося новый ужас врагу, составляли вторую ограду в подкреплении первой и в защиту домов, жен и детей, каждого и всех» [124]. У маніфесті цар закликав розпочати створення земських та козачих ополченських полків.

На Україні ополчення формувалися спочатку в Чернігівській, Полтавській, Слобідській, Київській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. Загалом, ці губернії були готові виставити понад 80 тис. ратників. Але уряд, наляканий масовим вступом до ополчення кріпаків, обмежив набір ополченців.

Патріотизм проявляли представники чи не всіх неподатних станів суспільства. Вони посиляли до губернаторів свої прохання про направлення їх у діючу армію. Ці заяви або так звані «прошення» йшли з усіх губерній України. Ляхович опрацював архівні дані про прохання в основному поміщиків, дворян, чиновників, лікарів, студентів. Ось їхні імена: Лікар Клодницький – Київщина, Липовецький повіт; П. Й. Чадаєв – відставний підпоручик, поміщик Харківського повіту; І. Миновський – Махнівський прапорщик; Семен Федорович Чубовський – відставний мічман із

Козелівського повіту; Петро Костянтинович Жуковський – відставний корнет; Михайло Григорович Самборський – колишній міліціонер із міста Козельця; Йосиф Зертис Каменський – студент; Дмитрій Самойлович Ростов – Ніжинський дворянин; І. Ващенко – губернський регістратор; Костянтин Саханський і Василій Молієвський – дворянини Ніжинського повіту; Сиробати–Яковлев – студент Харківського університету; Касаткін – Чиновник; Ф. Тумашевський – штабний лікар Богуславського повіту; Д. Кострубо–Корецький – чиновник м. Новомосковська Новоросійського краю; К. Рилаков – відставний корнет тощо [221].

Цей список можна продовжувати до безкінечності. Таких випадків було дуже багато. Люди рвалися до лав армії. Змінилося ставлення до рекрутської повинності. Німецький поет Ернс Моріс Арндт, який влітку 1812 р. відвідав Україну, зазначив, що рекрути йшли на збірні пункти з піснями. На Чернігівщині до козачих полків добровольцями записалося понад 100 козаків, із Кам'янець–Подільської гімназії до 3–ї армії вступило 53 учні. Поет І. А. Кованько, перебуваючи в діючій армії написав низку патріотичних творів [48].

Царський Маніфест від 6 липня 1812 р. усю відповідальність за збір ратників, коштів і формування ополченських загонів у Чернігівській губернії поклав на губернського предводителя дворян М. В. Стороженка (1803–1815). Отримавши Маніфест, він негайно розпочав залучення регіону до справи формування ополченських підрозділів. Микола Стороженко розіслав по її повітах детальні інструкції з вищезгаданого питання. У свою чергу повітові предводителі дворянства запросили на позачергові збори всіх своїх дворян. На цих зборах шляхетство палко підтримало Маніфест Олександра I й приділило велику увагу обговоренню основних етапів формування загонів захисників Вітчизни. Міркування місцевого дворянства щодо вищезгаданої проблеми було викладено в письмовій формі та відправлено на ім'я губернського керівництва. Воно виражалось у кількох пунктах: 1) із усіх дворянських володінь кожного повіту виставити на захист Батьківщини по 1

від кожних 15–ти ревізьких душ, які рахуються в повіті згідно з останнім переписом; 2) ті володіння, які виставлять захисників, повинні забезпечити (по можливості) кожного ратника зброєю: рушницею, шаблею, пікою тощо; 3) вибрати керівні органи ополченців – повітових начальників, казначеїв і т. д; 4) кожного ратника забезпечити одягом відповідно до пори року та видати місячний провіант натурою або з розрахунку 2 р. 70 коп. на одну особу; 5) призначити річну зарплату керівництву повітового ополчення та його канцелярії [66, арк. 156].

Відмінності в постановах зібрань шляхетства губернії були зумовлені виключно економічними чинниками, а саме: 1) збір подушного збору на утримання ополчення повністю залежав від кількості ревізьких душ в окремо взятому повіті; 2) від кожного повіту було виставлено не однакову кількість осіб, що залежало від чисельності жителів окремо взятої місцевості; 3) залежно від кількості продовольчих запасів, у кожному повіті проводився збір провіанту на різні строки (від 1 до 4 місяців); 4) дворянство повітів самостійно встановлювало річну оплату керівництву й рядовим ополченцям.

1812 р., 23 липня вийшла постанова дворянських зборів Борзенського повіту Чернігівської губернії про створення ополчення. Прочитавши Маніфест Олександра I від 6 липня 1812 р. «Про створення ополчення» на зборах написали постанову. У ній говорилося про постачання в ополчення людей: від 15 резервних душ – 1 особа. Усім цим завідував хорунжий-прапорщик Михайло Олександрович Чеснок. На кожні 50, 100 чоловік ставили одного чиновника. Повинен був бути провіант на 100 чоловік і 2 чиновників. На кожний десяток давали чугунний казанок або 30 копійок. Треба було заготовити трьохмісячний провіант. Губернським начальником вибрали генерал–лейтенанта графа І. В. Гудовича, а його помічником – генерал–майора Бобиря [212].

Що перша, що друга постанови були від повітових маршалів дворянства. Тобто, вони на зборах вирішували всі питання. Ніхто не

вказував, скільки потрібно поставити людей від кожного повіту. Але були випадки, коли влада вмішувалася в ці питання.

1812 р., 23 липня – Рапорт Новгород–Сіверського нижнього земського суду до Чернігівського губернського правління з донесенням, скільки потрібно зібрати нової людської сили для підкріплення. Тут говориться, скільки має бути взято з міщан і казенних селян людей в ополчення. Зберігається та сама кількість: із 15 душ по 1 особі. Із міщан м. Серединної–Буди від 1636 осіб – 107 чоловік, із м. Слобідська від 3144 осіб – 213 чоловік, із м. Черкаськ від 3431 осіб – 229 чоловік, а всього від 6625 осіб – 442 чоловіки [66, арк. 190-191].

Глинський повіт Чернігівської губернії зібрав до ополчення 1400 чоловік, із яких озброєними були: 37 – рушницями, 858 – піками і 1 – бердишем, а 504 були без зброї. У Суразькому повіті було зібрано 1300 чоловік, яких було відправлено до ополчення [66, арк. 296].

1814 р., 5 жовтня – Відомість про кількість усіх чинів Чернігівського ополчення третьої колони, які повертаються додому: I полк: штаб – офіцерів – 1, обер–офіцерів – 50, унтер–офіцерів – 120, барабанщиків – 39, рядових – 1765; II полк: штаб – офіцерів – 1; обер–офіцерів – 50, унтер–офіцерів – 120, барабанщиків – 39, рядових – 1764 [67, арк. 38].

1814 р. – Відомість про кількість усіх чинів Чернігівського та Полтавського ополчення, які повернулися додому.

Полтавське ополчення: із 4 полків – 7148 чоловік.

Чернігівське ополчення: із 4 полків – 7198 чоловік.

Усього – із 8 полків – 14346 чоловік [67, арк. 35].

На Херсонщині поміщик В. Скржинський подав прохання про дозвіл йому готувати загін із 100 чоловік для боротьби з Наполеоном. Це прохання дійшло до генерал–лейтенанта 13 піхотної дивізії, херсонського й одеського військового губернатора герцога Арман–Єммануель де Рішельє. У ньому В. П. Скаржинський просить дозволу поповнити людьми свій ескадрон [64].

Формується ополчення і в Києві. Ним завідує та слідкує за його складанням та озброєнням сам губернатор Києва граф О. Л. Санті. 1812 р., 31 липня розкладка ратників по Київській губернії. Його складав губернський маршал граф Потоцький [217, арк. 10-11].

Як нам відомо, у Слобідській Україні, Катеринославщині, Херсонщині, Таврії було відмовлено, або точніше кажучи обмежено набір ополчення. Та все ж таки люди йшли до ополчення. Про це є деякі згадки. Наприклад, предводитель дворянства Слобідської України Андрій Квітка просив дозволу Кутузова на вступ ополчення до діючої армії. Про створення ополчення в цих губерніях доповідав герцог Арман-Єммануель де Рішельє Олександрю I. Він говорив, що було сформовано 64 батальйони, які готові були воювати, тобто йти в похід [231, с. 13].

Високу активність виявили й державні селяни. Чернігівське ополчення налічувало 26 тисяч ратників, із них 7 тис. становили державні селяни. У Полтавському ополченні було 16 тис. чоловік, з них державних селян – 3 тис. Усього ж було 34 тис. ратників [203, с. 18-20].

Створення ополчень стало справді всенародною справою. Особливо активними були кріпаки, які в такий спосіб хотіли звільнитися від кріпосної залежності. Дворянські та буржуазні історики називали українське ополчення дворянським. Але це суперечить історичній правді. Вирішальну роль у створенні ополчення відіграло трудове населення. Переважну більшість ополченців становили селяни й козаки, а не дворяни.

Першими почали формуватися чотири полки українського козачого війська в Київській і Подільській губерніях. На Лівобережній Україні замість восьми полків за планом сформували 15, із них: 9 – полтавських і 6 – чернігівських.

Активну участь у формуванні 5-го Полтавського полку в містечку Горошин узяв, зокрема І. П. Котляревський. Хоча деякі вчені заперечують цей факт. За успішне формування полку його нагородили пам'ятною срібною медаллю, а жителі Горошино висловили поету щиру подяку.

Крім козачих полків, на Україні було сформовано 5 кінних підрозділів і загони «лісових козаків» у Київській, Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі. Також ескадрон херсонських козаків під командуванням Скржинського, який входив спочатку до ополчення, а пізніше діяв як окремий загін із 100 чоловік. Разом налічувалося понад 1 тис. вершників [203, с. 18-20].

Поміщики не протестували проти козаків так, як проти ополчення. Потомки козаків на той час ще були грізною силою і об'єднання їх з ополченням призвело б до нової визвольної боротьби. Козаків звільнили від усіх податків, крім подушного.

Формування козацьких полків у Київській і Подільській губерніях почалося після указу Олександра I 5 червня 1812 р. «Про утворення Українського козацького війська». У ньому регламентувався процес його формування з чотирьох полків. Кожен полк ділився на 8 ескадронів по 150 козаків у кожному. Також указувалося на кількість: командирів полку – 1, батальйонів – 2, штаб-офіцерів – 4, у кожному ескадроні – до 18 офіцерів. 12 повітів Київської губернії та 4 повіти Кам'янець–Подільської губернії, а саме Вінницька, Балтська, Брацлавська, Гайсинська повинні зібрати по 2 ескадрони, або 300 козаків із нормальним утриманням. Приблизна кількість козаків в одному полку – 1,2 тис. чоловік. Тобто, усього в 4 полках – 4,8 тис. чоловік. Також указувалося, які речі повинні бути в козаків. Унтер-офіцерів вибирали із відставних офіцерів, тобто, це були чиновники або шляхетство. Також призначалися й офіцери із кавалерійських полків. Полкові командири призначалися наказом. Якщо вони, тобто козачі полки, не будуть потрібні, то їх розпускають, але за першої необхідності їх знову можуть зібрати. Офіцери залишалися на службі навіть після розпуску козаків. Вони слідкували за їх готовністю до служби. Українське козацьке військо підпорядковувалося військовому міністру, як і всі інші війська. Слідкувати за всіма формуваннями повинен полковник граф де-Вітте, якого призначали

бригадирним командуючим Українських козачих полків. Його влада розповсюджувалася на всі 16 зазначених повітів [63, арк. 599].

25 червня 1812 р. на ім'я генерал-губернатора князя Я. І. Лобанова-Ростовського прийшов Рескрипт від Олександра І. У документі мова йшла про формування козачих полків у Полтавській та Чернігівській губерніях. Говориться про формування 8-ми полків, хоча було набрано 15, які мали відправляти в Калугу й Тулу для боротьби з ворогом. Олександр І говорить, що цим набором можна замінити Малоросії звичайний рекрутський набір, який повинен був відбутися восени.

28 червня 1812 р. у Київську губернію надійшла генеральна розкладка на постачання козаків в Українське козацьке військо. Вона зобов'язувала повітові управління губернії виставити 3 козацьких полки [221, арк. 485-489].

У рапортах із Сквирського, Черкаського, Білоцерківського повітів говорилося про готовність козаків до відправки на службу. Указувалася кількість козаків і їхнє озброєння. Приймалися різні ухвали Таращанського, Липовецького, Родомишельського магістратів про відрядження козаків до центрального міста – місця збору козаків.

12 серпня 1812 р. Малоросійському генерал-губернатору Я. І. Лобанову-Ростовському надійшов лист від І. П. Котляревського у якому було описано формування 5-го Полтавського козацького полку: «За дорученням Вашого сіятельства 10 числа цього місяця почав я прийом козаків для формування п'ятого козацького полку. Через повільне спочатку представлення козаків не так успішно це робиться, як би хотілося, дуже мало молодих, більша частина вступає в козаки з задоволенням, охоче й без ніякого засмучення, усі з піками та шаблями, але багато є шабель, перероблених із пік, є з рушницями та пістолями, але ця зброя в посередній справності. Коні великі, але до служби придатні, одяг увесь новий, треба буде тільки привести все до одноманітності, в одних лише шапки не додержаного розміру. Бо в одних вони дуже високі, а в інших – дуже низькі, але майже однакового вигляду» [154].

Народ, за свідченням знаменитого українського поета І. П. Котляревського, «вступав у козаки з задоволенням, охоче і без найменшого суму», чого не було ніколи при проведенні звичайних рекрутських наборів. Кількість тих, що побажали вступити в козачі полки, і тих, що вступили в них, як свідчать архівні документи, перевищило в 5 разів найбільший рекрутський набір [40, с. 26].

Генерал-губернатор князь Я. І. Лобанов-Ростовський пише низку розпоряджень по повітах та маршалам дворянства в повітах. У цих розпорядженнях указується, скільки козаків мають поставити повіти, які умови повинні бути по забезпеченню козаків. Також вказуються необхідні речі, якими козаків мають забезпечити дворяни й поміщики. Фактично ці розпорядження були схожі із розпорядженнями Олександра І по створенню козацького війська в Київській і Подільській губерніях. В основі розпорядження був Рескрипт від 25 червня 1812 року [65, арк. 304; 71, арк. 36].

На Півночі України створювалися масові загони «лісових козаків», до яких входили лісовики, наглядачі й вартові [218, арк. 8].

За наказом Олександра І почалося формування «лісових козаків», які повинні були використовуватися для лісової сторожі кордонів західних губерній. «Лісові козаки» повинні були бути на конях і в повному озброєнні. Вони мали відправлятися командирами на чолі з молодими чиновниками лісового відомства. Було розподілено, з якої губернії в яку армію їх направляти. Із губерній Віленської, Гродинської й області Белостонської – у 1-шу армію, із губерній Мінської і Волинської – у другу армію, із губерній Київської та Подільської і області Тернопільської – у 3 армію. В армії на них повинен був бути розподілений провіант, фураж, м'ясо, вино. Вони рівнялися до звичайних козаків. Після війни мали повернутися в свої міста з нагородами.

У листі військового міністра Барклай-де-Толлі до київського губернатора М. А. Милорадовича від 12 червня 1812 р. було зроблено

наголос на збір казенних лісових наглядачів і нічних вартових по Київській губернії та відправлення їх до 3-ї Західної армії. Військовий міністр указує на необхідність направлення «лісових козаків» в армію Тормасова, яка веде бойові дії проти ворожих військ. Також там говориться про відповідні розпорядження до провіантмайстерів і кригскомісарів [219].

Із рапортів, що надсилалися військовому губернатору Милорадовичу ми дізнаємося, що зібрано 390 «лісових козаків», їх зібрали в селі Котов. З ними були 4 чиновники з лісового відомства. Також описується їхня зброя, коні та ін. Усе це оглядалося військовим полковником Соболевським, майором Парфентієм. Також є дані, що в місті Житомир Мінської Губернії було зібрано 163 «лісових козаків» [225, арк. 9, 18, 19; 218, арк. 10, 27].

В армію Багратіона волинським губернатором Михайлом Комбурлеєм було направлено 15 кінних козаків. Це була команда Київських «лісових козаків», про яких він звітував комісії київського провіантського депо [218, арк. 14].

Різні стани населення починаючи від дворян і поміщиків і закінчуючи кріпаками, були активними учасниками формування козачих полків і ополчення. Усе населення України було патріотично настроєне. У спільній боротьбі проти наполеонівської навали разом із росіянами, білорусами та іншими націями український народ вніс і свій вклад у захист Російської держави. Війна безпосередньо торкалася долі українського народу.

Енергійно формувалось ополчення в Чернігівській губернії, де за два місяці сформовано 8 піхотних і 6 кінних ополченських полків, що налічували 26 тис. чоловік [113, с. 102].

У Полтавській губернії за місяць сформовано 4 піхотних і 7 кінних полків ополчення, у які входило 16 тис. чоловік [99, с. 11].

Козацькі полки в Полтавській і Чернігівській губерніях були сформовані швидше за встановлений місячний строк і в середині вересня 1812 р. вирушили в Калугу й Тулу, звідки вони були розподілені в різні

місця. Комплектуванням малоросійських козацьких полків особисто цікавився та керував М. І. Кутузов.

Ополчення Чернігівської та Полтавської губерній налічувало 42 тис. ратників, із яких 10 тис. – державні селяни, решта – кріпаки [108, с. 100-101]. Сформоване козацьке військо використовувалося для несення прикордонної служби, охорони тилів діючої армії, здійснення розвідувальних та винищувальних рейдів у тилах ворога, сприяючи успішним діям російських військ, ослаблюючи французів ар'єргардними боями й примушуючи їх діяти обережно й нерішуче навіть при значній перевазі сил [100, с. 203-204].

Але царський уряд, наляканий масовим вступом до війська кріпаків, обмежив набір ополченців лише Полтавською та Чернігівською губерніями.

Другою причиною цього обмеження була нестача зброї та спорядження. Новоросійський генерал-губернатор герцог Рішельє 26 липня 1812 р. писав міністрові поліції: «Ополченців доводиться озброювати як хто зможе» [171, с. 134].

Маніфест від 18 липня 1812 р. про те, що ополчення слід формувати лише в 16 губерніях Росії, припинив створення ополчення в південних губерніях України, бо події війни не торкнулися безпосередньо цих губерній. Проте кількості чоловік, серед них і ратники, зібрані в Херсоні, відмовилися повернутися додому, вони твердо вирішили взяти участь у воєнних діях. «...Із числа їх, – повідомляв губернатор херсонського й одеського військового губернатора 18 серпня 1812 року, – 40 чоловік, не скидаючи мундирів, учора, на здивування моє, з'явившись до мене, слізно, переконливо і з невичерпною упертістю просили залишити їх козаками і в козацькому мундирі з тим, щоб вони були залічені в козачі полки» [102, с. 125]. З цих ополченців був сформований добровольчий загін, який за ім'ям його командира дістав найменування «ескадрону Скаржинського».

Крім ополчень, на Україні активно створювалися козацькі частини. На Київщині й Поділлі формувалось «українське козацьке військо», на

Полтавщині й Чернігівщині – «козацькі полки», на Волині та в інших прикордонних губерніях – «сторожа лісних наглядачів» [89].

Велика заслуга у формуванні «українського козацького війська» належить київському військовому губернатору М.А. Милорадовичу, одному з учнів Суворова. На Київщині й Поділлі були сформовані й повністю споряджені 4 козацькі полки. Командир окремого корпусу Дунайської армії генерал Ф. В. Остен-Сакен відзначав, що українські козацькі полки перебувають у «дуже доброму стані, незважаючи на швидке їх формування» [90].

У той самий час успішно формувалися козацькі полки в Полтавській і Чернігівській губерніях. За офіційним розпорядженням слід було призвати з кожних 100 ревільських душ одного пішого рекрута, а з ініціативи населення набір провадився з розрахунку чотири чоловіки на 100 ревільських душ, причому надалі воно зобов'язувалося давати до 8 чоловік [88, с. 259].

25 червня на ім'я генерал-губернатора Малоросії князя Я. І. Лобанова-Ростовського надійшов Рескрипт Олександра І про організацію козацьких полків тільки в Чернігівській та Полтавській губерніях. У цьому документі не було визначено ані саму їх кількість, ані чисельність солдатів у них. Тому генерал-губернатор звернувся до царя за роз'ясненнями й проханням дозволити йому оголосити козацтву про те, що «назавжди звільниться від рекрутчини». Імператор категорично відмовився давати таку обіцянку, і все ж таки населення України з піднесенням зустріло звістку про створення цих козацьких частин.

Малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський, відзначаючи патріотизм українських козаків, писав в одному з офіційних листів, що вони замість 4500 чоловік, яких від них лише можна було чекати, зобов'язалися тепер озброїти 18 000, а якщо треба буде, усі готові виступити, одностайно заявили: «Хай тоді і батько йде».

У цьому ж листі повідомлялося, що «450 000 і народу... сповнюється новим... усердям до того, що кожного легше вбити, аніж перемогти» [133, с. 310].

Раніше за інших почали свою бойову службу деякі загони Чернігівського ополчення й окремі Чернігівські козачі полки. Чернігівське ополчення, у рядах якого перебувало кілька десятків тисяч воїнів, стало резервом для білоруських гарнізонів і надавало їм значну допомогу.

У Мозирі, Бобруйську, Пінську в гарнізонах фортець були Чернігівські і Бузькі козачі полки. До складу т. зв. Мозирського корпусу входили 2-й Чернігівський козачий полк, команда 4-го Чернігівського полку й 100 бузьких козаків. Усі вони брали участь у боях із ворогом. 2-й Чернігівський козачий полк проявив свою бойову мужність, обороняючи місто Пінськ і його фортецю від переважаючих сил супротивника.

Уміло маневруючи, відступаючи й наступаючи, гарнізон Пінська в складі 350 козаків і єгерів, на чолі з начальником гарнізону полковником Потрясовим, успішно витримав атаку 5 тис. ворожих піхотинців і кавалеристів із 10 гарматами, втративши в кілька разів менше вбитими й пораненими, ніж ворог [191].

Крім козачих частин, в армію були призвані «лісні наглядачі» прикордонних західних губерній, у яких армія мала велику потребу, бо це були надійні інформатори й провідники.

Київська міська адміністрація та місцеві жителі брали активну участь в створенні загонів «лісових козаків». Легітимізоване указом Олександра I ще від 12 червня 1812 р. згадане військове формування з перших днів існування, окрім «казенных лесных надзирателей и ночных сторожей» підросійської тоді Тернопільщини й Волині, мобілізувало також відповідних спеціалістів зі складу киян. Відомо, що більша частина жителів Києва, отримавши відповідні однострої, потрапила як до складу 3-ї армії генерала Тормасова (391 чоловік), так і в розпорядження Волинського цивільного губернатора М. І. Комбурлея (йдеться про «2 форштмейстера, 2 ученика форштмейстеров,

одним унтер-офіцером с 12-тью конними солдатами и 15 конных казаков») [77, с. 23-24].

У той час, коли Чернігівські козачі полки й ополченці обороняли північно-західні кордони України, на Волині цю функцію виконував корпус Ф. В. Остен-Сакена, до складу якого входили українські козачі полки, сформовані на Київщині й Поділлі, а також херсонський загін ополченців. Вони охороняли кордони Білорусії й України, стежачи за діями корпусів К. Ф. Шварценберга й Ж. Л. Ренье, які входили до складу французької армії [210, с. 21].

Українці-галичани в складі Австрійської імперії вважали рідною для себе справу боротьби народів Російської імперії проти французьких окупантів.

На початку війни в західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрії, розповсюджувалися прокламації, у яких залякалося не брати участі в кровопролитній боротьбі на боці Франції. Селяни й міщани відмовлялися служити в наполеонівському війську, виконувати розпорядження місцевої влади, зривали постачання продовольством та фуражем. Волинський губернатор повідомляв М. І. Кутузова, що редактори львівських газет їздять на російський кордон, щоб мати правдиву інформацію про хід воєнних дій. «Наших вістей із надзвичайним нетерпінням чекають, - писав губернатор, - і коли їх читають, то навіть ц публічних місцях, а особливо у Львові, п'ють за здоров'я росіян» [128, с. 219-220].

У 15 козацьких полках нараховувалося 18 тис. козаків. Якщо враховувати чисельність лісовиків, окремі добровільні загони, то за даними професора В. Й. Борисенка, чисельність козацьких та інших формувань становила понад 26 тис. воїнів [35, с. 389]. Усього ж, за даними цього історика, Україна виставила на війну понад 68 тис. добровольців [35, с. 389-390]. Хоча є й сучасні дані про понад 80 тис. українських добровольців. У будь-якому випадку, це потужна військова сила, армія, яка є здатною при єдності дій вирішувати важливі стратегічні завдання. Однак російський уряд

не міг дозволити існування армії, що мала б національно-український характер.

3.2. Участь українських військових формувань у воєнних діях царської армії під час її відступу

Ліквідація російським царизмом Запорозької Січі, козацького автономного устрою Гетьманщини та її збройних сил – козацького війська, слобідських козацьких полків у 60-80-ті рр. XVIII ст. не призвели до повного зникнення козацьких збройних формувань. Такі його форми, як січове та реєстрове козацтво на теренах України перестали існувати взагалі, але залишилися так звані «вільні козаки», які в 1783 р. остаточно втратили привілеї й були прирівняні до державних селян, одержавши офіційну назву «малоросійські козаки». Козаки, що проживали на території Полтавської та Чернігівської губерній Російської імперії до 1917 р., отримували паспорти з поміткою «полтавський козак».

Як самостійне козацьке військо, козацькі формування продовжили своє існування лише в складі Задунайської Січі, Чорноморського, Азовського й Кубанського козацьких військ, першому складі 1-го Кавказького козацького полку та ін. Частково із запорозькою спадщиною були пов'язані Бузьке, Дунайське, Донське та Терське козацькі війська. Згадані козацькі формування зберігали повноцінний військово-привілейований статус [51, с. 197-198].

Вторгнення наполеонівських військ відродило ідею поновлення козацьких військ в Україні як з боку урядової адміністрації, так і власне українського населення. Проте мета в них була різною: російський уряд змушений був піти на цей тимчасовий захід для встановлення суворого контролю над вільнолюбивим українським населенням, а українство сподівалося на відновлення козацького стану з його правами та привілеями.

Вторгнення французької армії в межі Російської імперії зумовило зміни в її збройних силах. Вони були поділені на 3 армії: армія під командуванням

генерала М. Б. Баркляя-де-Толлі захищала шлях на Петербург; війська під керівництвом генерала П. І. Багратіона захищали шлях на Москву; вояки, очолювані генералом О. П. Тормасовим, захищали шляхи на Київ.

Під час воєнної компанії в складі російської армії були представлені й українські збройні формування. Структурне оформлення їх в той період виглядало таким чином:

- **Російська Імператорська Гвардія:** Лейб-гвардії Козацький Його Величності полк.
- **Малоросійське козацьке військо** (Малоросійське народне ополчення): 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й, 7-й, 8-й та 9-й Полтавські козацькі полки; 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й та 6-й Чернігівські козацькі полки; Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Новгород-Сіверський та Суразький піші полки.
- **Українське козацьке військо** (Українська козацька дивізія, Українська козацька бригада): 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські козацькі полки.
- **Бузьке козацьке військо** (Бузьке козацтво): 1-й, 2-й та 3-й Бузькі козацькі полки.
- **Чорноморське козацьке військо** (Чорноморське козацтво): Лейб-гвардії Чорноморська козацька сотня; 1-й Чорноморський збірний кінний полк; 9-й Чорноморський піший полк.
- **Гусарські полки Російської Імператорської Армії:** Охтирський, Єлисаветградський, Ізюмський, Павлоградський, Сумський, Лубенський, Мариупольський, Ніжинський, Острожський, Олександрійський, Чернігівський.
- **Уланські полки Російської Імператорської Армії:** Волинський, Литовський, Польський, Татарський, Чугуєвський.
- **Драгунські полки Російської Імператорської Армії:** Глухівський, Житомирський, Київський, Новоросійський, Переяславський, Стародубський (Стародубівський), Харківський, Чернігівський.

- **Кірасирські полки Російської Імператорської Армії:** Малоросійський, Новоросійський, Глухівський.
- **Піхотні полки Російської Імператорської Армії:** Волинський, Великолуцький, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Ніжинський, Полтавський, Одеський, Чернігівський та Галицький піхотні полки; Український мушкетерський полк.
- **Гренадерські полки Російської Імператорської Армії:** Катеринославський, Київський, Малоросійський.
- **Єгерські полки Російської Імператорської Армії:** Ніжинський та Чернігівський кінно-єгерські полки.
- **Кримськотатарська кіннота:** Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський та Феодосійський кінні полки.
- **Інші збройні формування:** Конотопське рекрутське депо, Ізюмське рекрутське депо, Ескадрон Скаржинського, Загін Чвертака, Загін Самуся, Житомирський губернський батальйон, Київський губернський полубатальйон, Грецький батальйон Балаклави, Лісові козаки.

В ар'єргарді 1-ї армії перебували Ізюмський, Маріупольський, Сумський гусарські полки. Охтирський гусарський, Київський і Чернігівський драгунські полки брали участь у прикритті відходу 2-ї армії. 27 і 28 червня 1812 р. ар'єргард 2-ї армії вщент розгромив дев'ять наполеонівських полків біля містечка Мир (Білорусія). У цьому бою поряд з іншими відзначилися також Київський драгунський та Охтирський гусарський полки. Їх дії високо оцінив П.І. Багратіон.

22 липня 1812 р. австрійський корпус з'єднався із саксонським і рушив проти третьої армії, яка дислокувалася поблизу Городечні. Протягом 30 – 31 липня тривали запеклі бої. Ціною великих втрат саксонцям удалося прорвати оборону лівого флангу російських військ. Водночас від містечка Устилуг у тил третьої армії розпочав наступ дванадцятитисячний польський загін. О. П. Тормасов відвів армію за річку Стир.

Війна 1812 р. ледь торкнулася своїм гарячим подихом землі сучасної України. Однак, військова операція, що її здійснив у Волині сьомий корпус «Великої армії» Наполеона, викликала значне зацікавлення з боку істориків.

Утім, попри існування цих праць, одним із найменш вивчених питань історії так званої «волинської війни» 1812 р. залишається діяльність верховного командування воюючих сторін. Перебуваючи далі від Волині, Генеральні штаби істотно впливали на події на тутешньому театрі військових дій. У зазначеному дослідженні ми спробуємо простежити взаємозв'язок згаданих подій із рішеннями вищого французького керівництва.

У середині липня 1812 р., коли «Велика армія» просувалася вглиб Росії, із південно-західного пограниччя останньої по глибокому тиллові військ Наполеона було завдано несподіваного удару. Скориставшись чисельною перевагою над гарнізонами, які охороняли південно-східну ділянку кордону Варшавського герцогства, мобільні колони російської резервної обсерваційної армії (першу російську західну армію під командуванням М. Б. Баркляя-де-Толлі було розташовано на початку війни вздовж кордону Східної Пруссії, другу – під командуванням П. І. Багратіона – уздовж північно-східної ділянки кордону Варшавського герцогства) 16 липня перейшли Західний Буг та за декілька днів досягнули на півночі Терасполя, а на півдні – Замостя. У своїй тривожній реляції від 19 липня міністрові закордонних справ та державному секретареві Французької імперії Ю.-Б. Маре, котрий перебував у Вільно, посол у Варшаві Д. Прадт писав, що «вторгнення росіян на півдні герцогства розвивається загрозливим темпом, люблінський та радомський департаменти неможливо захистити, відтак вони знаходяться напередодні пограбування». 21 липня префект Любліна повідомляв, що росіяни захопили прикордонне містечко Хрубешов, околиці якого козацькі роз'їзди «піддали грабункам, захоплюючи громадян, громадських службовців, товар і все зерно, яке лишень знаходили». Завдавши 26 липня в Кобрині поразки п'ятитисячному загонові під

командуванням саксонського генерала Кленгеля, росіяни відбили у ворога Брест і створили серйозну загрозу комунікаціям «Великої армії» [3, с. 30-31].

Цей наступ росіян став цілковитою несподіванкою для французького командування. Через два дні герцог Бассано, діючи за дорученням імператора, написав генералові Ж. Л. Реньє, котрий командував сімнадцятитисячним саксонським корпусом, призначеним для прикриття Варшави, що той може скористатися цією ситуацією, щоб провести «гарну операцію» у Волині, у якій буцімто залишаться лишень нечисленні та погано навчені війська під командуванням генерала О. П. Тормасова. Щоб підтримати цей наступ з тилу, французький Генеральний штаб розпочав переговори з представниками набраних до складу російської армії козаків з Наддніпрянської України. Оскільки в цей час на шляху ймовірного просування південного крила «Великої армії» з Вітебська до Києва перебували 3-й полк Бузьких козаків і декілька козацьких полків, які було набрано в Київщині [5, с. 53], то правдоподібно, що саме з цими частинами й намагалося налагодити контакти французьке командування. Однак, як свідчив очевидець цих переговорів генерал А. Б. Дедем де-Гельдерн, попри спокусливу обіцянку подбати про відновлення козацької держави, «відповідь козаків вийшла невизначеною, ухильною, навіть негативною. Козаки дали зрозуміти, що вони не бачили жодної вигоди в тому, щоб піти з-під російського панування, для того, щоб потрапити під владу Наполеона, від котрого слід було очікувати не стільки свободи, скільки деспотизму» [86, с. 120].

Звістка про поразку саксонців у Кобрині, що її Наполеон отримав 2 серпня, змусила французького полководця відмовитися від плану проведення операції на Волині та замислитися над засобами виправлення ситуації в цьому регіоні. Того ж дня він вирішив значно зміцнити сили, які протистояли росіянам у районі Побужжя, долучивши до саксонців Ж. Л. Реньє австрійський обсерваційний корпус під командуванням К. Ф. Шварценберга.

Наказом від 26 травня Наполеон надав австрійському обсерваційному корпусові назву першого австрійського військового корпусу, сподіваючись таким чином показати супротивнику, що Австрія може надіслати під його прапори ще один, а то й декілька таких корпусів (хоч не тільки умови французько-австрійського союзного договору, але й австрійський уряд не передбачали такої можливості) [9, с. 112]. Крім того, у розпорядженні К. Ф. Шварценберга знаходився поріділий після кобринського побоїща саксонський корпус Ж. Л. Реньє.

У ніч з 27 на 28 серпня Г. Косинський переправився через Західний Буг і, переслідуючи дві тисячі козаків, зайняв Устилуг. Не зважаючи на те, що росіяни при своєму відступі знищили всі мости на шляху від Устилугу до Луцька, дивізія Г. Косинського, просуваючись углиб Волині, 30 серпня вступила до Володимира [22, с. 302-303].

Наполеонівські війська у Волинській губернії захопили Ковельський, Володимирський повіти й частину Луцького. Окупанти грабували місцеве населення, знущалися з нього. Житель Волинської губернії розповідав: «... Постой і підводи замучили людей... Курей, гусей, овець, а часом волів і корів забирали без дозволу. Особливо лютували саксонці. Вони відбирали худобу й різали її, якщо щось не можна було брати з собою, те псували..., людей били». У відповідь на знущання загарбників на Волині, як і по всій окупованій ворогом території, розгорнувся широкий партизанський рух. Яскраву характеристику становища у Волинській губернії дав О. П. Тормасов. У листі від 27 серпня 1812 року він писав Берклею-де-Толлі: «Край цей перед входом австрійських та саксонських військ і досі пограбований, скрізь пустеля; жителі сховалися в лісах та в болотах, де перетинають сполучення між військами, нападають на транспорт та партії, хапають кур'єрів». Навіть австрійські офіцери змушені були визнати, що в окупованих повітах Волині почалися повстання.

Таким чином, французьке командування, яке розраховувало знайти на Україні, зокрема в її південно-західних губерніях, широку підтримку,

прорахувалося. Населення Волині, як і весь український народ, активно включився в боротьбу проти наполеонівської армії.

На окупованій території Наполеон змушений був залишати великі сили. Лише в районі Могильов-Шилов-Бихів перебувало до 120 тисяч ворожих солдатів і офіцерів.

З південної Білорусії та Смоленської губернії французькі загарбники почали крокувати на південь. Російський другий резервний корпус під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Ф. Ертеля (18 тис. чоловік) із боями відійшов до Мозиря.

16 липня два полки польської кавалерії зайняли Рогачов, 20 липня впав Жлобін. Рогачов був перетворений в опорний пункт ворожих кінних загонів, які з метою грабунку місцевого населення мали намір вторгтися в Чернігівську та Київську губернії. У рапорті від 30 липня комендант Бобруйської фортеці генерал-майор Ігнат'єв повідомляв командирі російського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ф. Ертеля, що «ворог займається збором провіанту, фуражу та худоби».

22 липня французи оволоділи Пінськом і, форсувавши Прип'ять, захопили Давид-городок і Туров. Воєнні дії розгорнулися на кордоні Київської губернії.

А тим часом просування ворога на південь тривало. Окремі кінні загони просочилися на територію Чернігівської губернії, загрожуючи Новозибкову та Стародубу. 30 липня ворог зайняв Речицю. У ці ж дні ворожі роз'їзди з'явилися в районі Рославля. У кінці липня французькі війська підійшли впритул до північного кордону України.

На цей час Наполеон поставив перед своїм правофланговим угруповуванням завдання оволодіти Україною, ведучи наступ одночасно з північного заходу корпусами К. Ф. Шварценберга, Ж. Л. Реньє та польським загоном, а з півночі – 17-ою польською дивізією та деякими окремими частинами. Але російські війська зірвали цей план. На початку вересня об'єднані сили (понад 55 тис. чоловік) 3-ї Західної та Дунайської армії

перейшли в наступ і визволили Волинь. Гарнізон Бобруйської фортеці затримав наступ 17-ої піхотної дивізії. Усі спроби окремих загонів ворога проникнути вглиб України було ліквідовано.

Втрати противника були значними за всю війну. Із загальної кількості загиблих 3-я Західна армія та інші військові частини, що обороняли Україну, вивели з ладу близько 100 тис. солдатів і офіцерів ворога й захопили близько 300 гармат.

Єдиним регіоном України, який зайняла наполеонівська армія, була Західна Волинь (Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського повіту). На цих землях поляки, саксонці й австрійці, які були союзниками французів, завдали поразки та значних втрат серед особового складу 3-ї російської армії, якою керував генерал О. П. Тормасов.

26 серпня відбулася історична Бородінська битва. Всесвітня історія знала не багато таких битв, які могли б зрівнятися з Бородінською за небаченим доти кровопролиттям, запеклістю й величезними наслідками. «Бородіно, – писав відомий радянський історик Є. Тарле, – стало кінець кінцем великою перемогою російського народу над всеєвропейським диктатором. Саме на Бородінських полях розпочато було ту неймовірно тяжку справу повалення Наполеона, яка закінчилася лише через 3 роки» [205-206].

Основною силою, що вирішила долю Бородінського бою, були російські солдати, пліч-о-пліч із якими билися з ворогом мужні сини України. Невмирущою славою під Бородіно вкрили свої прапори Ахтирський гусарський, Чернігівський та Київський драгунські полки. Воїни-українці проявляли зразки відваги й військового уміння. Так, у вирішальний період битви солдати Київського драгунського полку Я. Колосник, О. Складнюк, І. Синиця та І. Козлюк, помітивши, що противник відтіснив від російської батареї піхоту й почав перевозити на свої позиції захоплені гармати, сміливо атакували ворога й примусили його панічно втікати. Солдати Чернігівського полку – Ф. Дрига, Т. Харченко, С. Шоло, П. Милешенко і М. Власенко –

прорвалися на позиції ворога і, захопивши гармату, відкрили по ньому вогонь. І таких прикладів виявлення героїзму на Бородінському полі було дуже багато [127, с. 46].

Рядовий Семен Воздоба взяв у полон двох французьких солдатів. Унтер-офіцер Євстафій Обяженко з двома рядовими – Василем Добенком і Корнієм Кос'яненком – «врізались у ворожу колону, почали рубати, а цим підбадьорюючи своїх товаришів, подали приклад відваги й хоробрості».

Рядовий Нікітенко помітив, що вороги ціляться в корнета Власова, вибіг уперед і своїми грудьми прикрив його від ворожих куль. Нікітенко загинув смертю героя. Унтер-офіцер Петренко під «найлютішим вогнем» віддав свого коня полковникові Єршову, а побачивши, що двоє латників напали на нього, коли той сідав на коня, із відчайдушною відвагою кинувся на них, збив одного з коня, а іншого примусив втекти й поспішив догнати свого полковника на французькому коні». За цей героїчний вчинок Петренко був представлений «до нагородження та підвищенням в офіцери».

Загальнонародне піднесення, спрямоване на боротьбу проти ворожого вторгнення, було надзвичайно сильним. У ненависті до ворога всі суспільні верстви, які стали на захист Вітчизни, були одноставні. Але не слід вважати, що в процесі «Вітчизняної» війни 1812 р. тодішнє російське суспільство виявляло справжню єдність, що тоді нібито настав класовий мир, єдність народу з царем тощо. Різні дворянські й буржуазні історики поширювали такі й подібні їм вигадки.

В архівних документах, спогадах учасників тих днів наведено список із 190 чоловік, що відзначилися в цій битві, а також були вихідцями з України. Вони показали героїзм і мужність. Багато хто піднімав в атаку своїх побратимів по зброї й цим показував приклад іншим.

Сюди входили: унтер-офіцери, вахмістри, квартирмейстери, трубачі, рядові, які служили в гусарських, драгунських, кірасирських полках і в цілих кавалерійських дивізіях. Про деяких згадував сам М. І. Кутузов. Він писав про їх героїзм і мужність, яку вони показали в Бородінській битві та

відзначив чотирьох українців: І. Петренко – унтер-офіцер; М. Паламаренко – унтер-офіцер; С. Єременко – стрілок; Старостенко – рядовий.

Майже весь Таврійський полк загинув, але не пропустив французьку піхоту, яка намагалася прорватися в тил першої та другої армії. Волинський полк втратив 80 відсотків свого складу, захищаючи село Семенівське.

Новоросійський, Харківський драгунські, Охтирський, Ізюмський гусарський, Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирські полки, де служило багато воїнів-українців входили до складу 12 тисячного угруповання, яке героїчно обороняло Шевардинський редут. Сумський і Маріупольський гусарські полки перебували в складі 3-го кавалерійського корпусу, що обороняв позиції біля Семенівського струмка.

Подвиги українців неодноразово відзначалися в наказах армії. Так, в наказі від 10 жовтня головнокомандувач М. І. Кутузов писав: «При штурмі укріплень рядовий Вільманстрадського піхотного полку Старостенко захопив французький прапор. За цей хоробрий вчинок рядовий підвищується в унтер-офіцери й удостоюється відзнаки військового ордена».

Згадаємо про героїчні вчинки киян на фронтах тієї війни. Так, у битві під Бородіно відзначилися 4 вахмістри, 8 унтер-офіцерів, 1 квартирмейстер, 2 горністи та 24 рядових Київського драгунського полку, чийм шефом був тоді полковник Еммануель.

Трохи пізніше, 6 жовтня 1812 р. російським командуванням було укладено «Список военным нижним чинам этого полка, отличившимся храбростью в бывшей того же дня на французов атаке», у якому знаходимо такі імена: «Демчук Первый Григорий, унтер-офицер. Борец Лука, трубач. Кальян Кузьма, рядовой, имеет знак отличия военного ордена. Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных разного рода; особенно отличили себя подвигом на неприятельского генерала Фишара, коего, отрезав от штаба его, принуждены изрубить, по причине упрямства его быть взятым в плен. Незнамов Лука, унтер-офицер.

Во время атаки под лесом на пятую колонну неприятельскую командовал взводом, первый кинулся примером всем своим товарищам в колонну, где, в лице всех, нанес нескольким офицерам удары. Мамичев Тимофей, трубач. Во время атаки на пехоту первый выскочил из фронта, кинулся на неприятеля, врубился в колонну, был окружен несколькими человеками, отбил храбро, со всею суровостью солдата. Сочивка Ефим, трубач. Прейтис Максим, рядовой. Алещук Тарас, рядовой. Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных всякого рода. Буханев Яков, унтер-офицер. Левасюк Прокоп, рядовой. Патебчук Иван, рядовой. Во время атаки на пятую неприятельскую колонну первые врубались, храбростью своею подав пример своим товарищам к поражению неприятеля. Губачевский Филипп, унтер-офицер. Пухленко Емельян, унтер-офицер. Канавец Петр, рядовой. Петров Семен, рядовой. Во весь день находясь в фланкирах, храбро наступали на неприятеля во время переправ, отрезывали обозы, снарядные ящики и взяли одного штаб-офицера в плен». 1 листопада 1812 р. унтер-офіцер цього з'єднання І. Кравчук, а також рядові М. Вознюк, І. Шевченко, Ф. Григор'єв та Я. Каленін відзначилися тим, що взяли в полон 170 французьких військовослужбовців» [127, с. 49].

У корпусах Ф. П. Уварова і М. І. Платова були Ізюмський, Єлизаветградський і Чернігівський полки. Під час одного з рейдів корпус М. І. Платова відкинув за річку Воїну італійську кавалерійську дивізію, знищивши три ескадрони і примусивши відступити вишикуваний у каре піхотний полк супротивника [113, с. 12].

Готуючись до вирішальних боїв з ворогом, М. І. Кутузов, проте, не ослаблював уваги й до зміцнення оборони України. Генералу О. П. Тормасову він наказував «бути у Волині і Подолії для охорони цього краю, тим більше Києва, від замахів ворожих» За наказом головнокомандуючого корпус Ф. Ф. Ертеля визволив Туров, Давид-Городок і повів наступ на Пінськ, а 2 вересня місто було очищене від французьких

військ. 11 вересня 3-тя Західна армія з'єдналася з військами Дунайської армії адмірала Чичагова, які підійшли з Придунайських князівств (Молдова і Валахія). Об'єднана армія налічувала близько 55 тисяч солдатів. За нею залишилося старе найменування – 3-я Західна армія.

Війська О. Тормасова й Чичагова перейшли до рішучих дій. Менш, ніж за два тижні армія повністю визволила Волинь. Корпусам К. Ф. Шварценберга та Ж. Л. Реньє було завдано великих втрат.

Запеклі бої на північних підступах до України розгорнулися наприкінці серпня – у вересні 1812 р. На початку вересня полтавські урядовці звернулися до М. І. Кутузова з листом, у якому повідомляли про закінчення формування ополчення та просили дати вказівку, куди направляти ополченські полки. Відповідаючи на цей лист, головнокомандуючий радив «використати ополчення для охорони кордонів губернії з того боку, який близький або може бути близьким до театру війни». «Коли ж йому треба буде діяти, – додавав Кутузов, – то неодмінно забезпечу його моїми повеліннями».

Виконуючи наказ фельдмаршала, Полтавське ополчення вирушило в Київську губернію. Майже половина ополченців була на конях. Начальник Полтавського ополчення генерал-майор Ф. С. Жевахов, оглядаючи полки, відзначав, що «належна кількість козаків виявилася придатною до служби, коні досить добрі, одяг, кінська зброя, зброя – усе в повній справності» [173, арк. 517-553]. Крім того, ополченці мали 24 гармати.

У міру прибуття полків Полтавського ополчення «кордонний цеп» просувався все далі й далі на захід. На сході, у Брянському повіті, українські ополченці мали зв'язок з партизанськими загонами Орловської та Калузької губерній.

1-й Чернігівський козачий полк разом із загonom ополченців переправився через Дніпро поблизу села Старе й зайняв позицію між Речицею та Гомелем. Сюди ж із Мозиря йшов загін регулярного війська.

Проте, незважаючи на стійкий опір російських солдатів та українських ополченців, ворогу вдалося захопити Чечерськ. Воєнні дії розгорнулися безпосередньо на кордоні Чернігівської губернії. Особливу тривогу в місцевих властей викликав шлях Могильов – Чернігів. Доповідаючи М. І. Кутузову про стан на північному кордоні України, Я. І. Лобанов-Ростовський писав, що «великий тракт від Могильова до Чернігова є зовсім відкритим». Я. І. Лобанов-Ростовський просив на допомогу українському ополченню надіслати регулярні російські частини.

У середині вересня ворог знов посилив натиск на Україну. Французьке командування поінформоване лазутчиками про відсутність регулярних російських військ між ріками Дніпром і Десною, намагалося саме тут прорватися в багаті південні губернії. Наступ французьких військ на південь розпочався одночасно у двох напрямках: від Бобруйська на Чечерськ – Речицю і від Єльні на Рославль – Брянськ – Мглин.

14 вересня дві польські дивізії та два німецькі полки знову оволоділи Рогачовим і Жлобіним. У Жлобіні ворожі війська розділились: одна частина, яка переправилася через Дніпро, просувалася на Чечерськ, друга – продовжувала йти понад берегом Дніпра до Речиці. Під натиском переважаючих сил ворога козачі загони з боями відступили за р. Сож.

Генерал-лейтенант М. В. Гудович направив на допомогу батальйону підполковника Кленовського три ескадрони 8-го Чернігівського полку та тисячу ратників ополчення з чотирма гарматами, а в районі Чечерська був виставлений великий загін ополчення. За наказом Я. І. Лобанова-Ростовського в Білицю виступили батальйон губернської варти та більше сотні російських солдатів, які перебували на лікуванні в Чернігові.

У боях за Красне взяли участь 8 козачих полків, Маріупольський гусарський і Ніжинський драгунський полки. Також ці частини відзначились у боях за м. Могильов [238, с. 25-26, 41, 50, 63-64, 71].

Напружена обстановка склалася в цей час і в районі Брянська. Французькі війська, які наступали з Єльні, захопили Рославль і почали рух на

Брянськ та Мглин. 18 вересня М. В. Гудович доповідав головнокомандуючому: «Смоленської губ. місто Рославль 14 числа цього місяця ворогом захоплено і загони оного підходять уже до кордонів тутешніх повіту Мглінського, прямуючи на Брянськ, де немає ніякого захисту...» [8, с. 99].

Одержавши рапорт М. В. Гудовича, М. І. Кутузов дав наказ начальнику Калузького ополчення генерал-лейтенанту Шепельозу виділити 5-тисячний загін із 9 гарматами для захисту Брянська. У свою чергу генерал-лейтенант М. В. Гудович наказав «одній тисячі захисників виступити по шляху від Рославля до Брянська й тим самим запобігти замахові ворога на Брянськ». Ратники Чернігівського ополчення виконали поставлене завдання.

Місцеві органи влади провели ряд заходів для посилення оборони чернігівського кордону. Загони Чернігівського ополчення стягувалися до Рославля, щоб визволити місто від загарбників «Рославльська сила (ворога) якщо не збільшиться, повіту Мглінського границі не безнадійні, – писав Я. І. Лобанов-Ростовський 20 вересня адміралу Чичагову. – Відштовхнути її там людей приготовлено і граф М. В. Гудович, начальник губерньського ополчення, має чотири або шість гармат».

Одночасно в Чернігівську губернію були відправлені полтавські козачі полки. Наприкінці вересня 8-й полк прибув у Мглин, 7-й – у Суразький повіт, 1-й – у Кролевець, 5-й – у Почеп, 6-й та 2-й – у Глухів, 9-й – у Ромни, 3-й – у Новозибків.

Завдяки всім цим заходам оборона північного кордону України була значно посилена. Тут було зосереджено до 60 тисяч піших та кінних ратників». Таку цифру наводить полтавський предводитель дворянства Трощинський у листі М. І. Кутузову від 26 вересня. Пропонуючи головнокомандуючому оголосити повсюдний набір ополчення, він писав: «Усі напоготові, у два тижні озброїться понад сто тисяч війська, коли в один місяць і не при такому скрутному становищі Мала Росія вивела на кордони свої до шістдесяти тисяч, переважно кінних козаків» [175, арк. 1].

Ратники й козаки, посилені батальйоном гренадерів, перейшли в наступ. Після жорстоких дводенних боїв ворога було вибито з Чечерська та навколишніх сіл.

Польський загін, який рухався по правому берегу Дніпра, був розбитий під Речицею спільними силами солдатів корпусу Ф. Ф. Ертеля та чернігівських ополченців і козаків. Зазнавши поразки, генерал Домбровський 30 вересня відвів свій поріділий корпус у Могильов.

На Брянському напрямку ворожий наступ був також успішно відбитий. Тут загони Калузького ополчення, за активної підтримки чернігівських ратників, визволили Рославль і почали наступ на Єльню. Загроза захоплення ворогом Брянська була ліквідована. Оборона Брянська та визволення Рославля були яскравим прикладом тісної взаємодії українського й російського ополчень.

У вересневих боях українські козаки й ополченці з честю витримали бойове хрещення. З рапортів командирів і послужних списків видно, що козаки проявляли масовий героїзм. «Довірений мені полк, – доповідав М. І. Кутузову командир 3-го Чернігівського полку капітан Шапошников-Сахнов, – 26 вересня при Чечерську... брав участь у боях, знаходився весь час на передових позиціях і виявив відмінну хоробрість і мужність» [174, арк. 43].

Прикладом для козаків був сам командир полку. Він особисто водив 1-й батальйон в атаку, виявивши в боях безприкладну мужність і хоробрість. 2-м батальйоном командував поручик Донченко. Незважаючи на молодість, він був досвідченим офіцером, «витриманим, відважним, хоробрим». Усі доручення молодий командир виконував «з особливою ретельністю і запалом» Так, у бою під Руднею козаки під його командуванням розбили батальйон німецької піхоти та ескадрон польської кавалерії, сам Донченко зарубав п'ять ворожих солдатів.

Мужність і хоробрість у боях проявив командир ескадрону цього полку Демченков. До війни він служив колезьким реєстратором у Чернігові.

Дізнавшись про скликання ополчення, він добровільно вступив до 3-го Чернігівського козачого полку й воював у ньому всю війну. Козаки любили свого відважного командира й безстрашно йшли за ним у бій. Ось як описує капітан Шапошников-Сахнов дії ескадрону в одному з боїв: «Ескадронний командир колезький реєстратор Демченков із дорученою йому командою охочих всюди поражав, з успіхом відкидав, примушував тікати ворога. Забрав у полон нижніх чинів 11 чоловік піших і на місці бою перебив чималу кількість» [174, арк. 40].

У бою під Чечерськом козаки Кириченко, Недбайло, Чорненький, Сороколат, Скрипка та Бабич під командою унтер-офіцера Пеховки героїчно билися з ворогом, узяли в полон багато солдатів і відбили 6 коней. Унтер-офіцер Андрій Петько «із безстрашною хоробрістю і мужністю першим вскочив у ворожу піхотну колону, почав рубати й цим подав приклад мужності своїм товаришам». Під командуванням унтер-офіцерів Кузьменка і Степаненка група козаків атакувала польський дозор і після короткої сутички захопила його в полон.

За сміливість і відвагу, які були проявлені в боях під Чечерськом, 34 козаки та унтер-офіцери були представлені командиром полку до нагороди.

Доблесно билися й козаки 3-го Бузького полку. Командував полком досвідчений офіцер майор Селістранов. Вимогливий, але справедливий командир, він користувався в козаків великою повагою. Вони без страху йшли за ним на будь-яке завдання. Якось французький загін, який складався з 400 чоловік піхоти та ескадрону кавалерії, переправився через Дніпро і почав грабувати села. На знищення мародерів були послані дві сотні Бузького полку з ротою гренадерів. Майор Селістранов, незважаючи на перевагу сил ворога, «атакував його хоробро й примусив із чималими втратами ретируватися..., прогнавши одного за Дніпро. При цьому були втрати ворожі значні та взято в полон 25 чоловік».

За час відбиття наступу ворога на Україну козачі полки зазнали значних втрат, наприклад, у 3-му Чернігівському полку вибула зі строю

третина особового складу, 2-й полк втратив близько 400 козаків. Щоб поповнити полки, у Чернігівську губернію були послані офіцери за новими силами.

Отже, у результаті бойових дій українського ополчення та корпусу генерала Ф. Ф. Ертеля у вересні 1812 року спроби ворога оволодіти багатими губерніями півдня й тим самим поліпшити своє стратегічне становище були зірвані.

3.3. Участь українських козацьких полків та партизанських загонів у вигнанні французької армії за межі Російської імперії

Козацькі полки і ополчення зіграли значну роль у реалізації організованого М. І. Кутузовим контрнаступу російської армії.

За розпорядженням М. І. Кутузова, 9 полтавських козацьких полків у кінці вересня – на початку жовтня 1812 р. виступили на Калугу, щоб разом із донськими козаками вести активну розвідку й прикривати калужську дорогу. Усього туди прибуло 5 полків. Інша частина полтавських козаків звідси була відкомандирована на охорону лінії зв'язку між військовими частинами, розташованими на кордонах Мінської, Могильовської та Київської губерній. Частина козацьких полків увійшла до діючої армії та відзначилася в боях під Малоюрославцем і Красним, в багатьох інших сутичках із ворогом.

Командуванням армії було поставлено завдання – визволити край від французького агресора. Цей план було покладено на корпус генерала Ф. Ф. Ертеля, а також на українське ополчення та партизанські загони. 22 жовтня 1812 р. Головний штаб наказав командуючому об'єднаного Чернігівсько-Полтавського ополчення генерал-лейтенанту М. В. Гудовичу заволодіти Могильовом – стратегічним опорним пунктом супротивника на півдні Білорусії. Крім них, до Могильова рухалися ополчення з Калуги (Росія) і партизанські загони під командуванням А. П. Ожаровського, Д. В. Давидова та О. М. Сеславіна. 28 жовтня 1812 р. головнокомандувач

М. І. Кутузов наказав генералу об'єднаних військ Ф.Ф. Ертелю спрямувати свій корпус на Бобруйське (Білорусь).

Незважаючи на осінні дощі й білоруські шляхи, ополченці своєчасно виконали наказ. У ніч на 30 жовтня 1812 р. загін ратників здійснив переправу через річку Сож (Білорусь). 2 листопада бузькі й чернігівські козаки перейшли в наступ. Французькі війська чинили опір, кожен населений пункт доводилося брати з боями. Під містом Сверстне загін ратників розбив батальйони піхоти та ескадрон французької кавалерії. У бою в с. Гедимовичі козаки в складі батальйону гренадерів розгромили піхотні й кавалерійські частини супротивника. Це було 300 осіб піхоти й 2 ескадрони кавалерії. Особливо тяжкі бої точилися під Журавичами, Пропойським та Биховим. Бій за Журавичі, де знаходилися близько 2000 солдатів, тривав два дні. Унаслідок енергійних дій ратників і козаків, супротивник був змушений залишити містечко. У бою за Бихів відзначився 3-й Чернігівський козачий полк, за що 14 козаків отримали винагороду.

Населення Білорусії радісно зустрічало російську армію, у тому числі українське ополчення, надаючи їм різнобічну допомогу: ділилися із вояками запасами продовольства, віддавали коней, теплий одяг і взуття. Активна підтримка населення сприяла швидкому визволенню Білорусії.

У той час, як українське ополчення наступало на Могильов, 3-тя російська армія визволила Борисів. Таким чином, шлях відступу наполеонівської армії на захід був відрізаний [89].

Передбачаючи можливість відходу противника на південь від Борисова, М. І. Кутузов 10 листопада надіслав розпорядження П. В. Чичагову, котрий командував об'єднаною армією (3-ою та Дунайською). У ньому йшлося про те, що Наполеон, імовірно, мабуть буде рухатися на Україну.

З цього приводу наказом М. І. Кутузова Чернігівсько-Полтавське ополчення влилося до складу 3-ї Західної армії та прикривало Волинь. Частина українського ополчення рушила на Белиничі, де встановила зв'язок

із військами П. В. Чічагова. 12 листопада партизанський загін під керівництвом А. П. Ожаровського ввірвався до Могильова, а через два дні (тобто 14 листопада 1812 року) у місто вступив авангард Чернігівсько-Полтавського ополчення [208, с. 50].

Але не лише ополченці брали участь у військових діях проти Наполеона, але й 15 українських козацьких полків. Особливою активністю відзначилися 1, 6, 7 та 8. Зокрема, 6-ий козачий полк використовувався російським командуванням для розвідки на Малоярославському шляху (Росія). Він перебував під командуванням калужького губернатора Каверіна. За його наказом козаки збирали інформацію про рух ворога, надаючи точні дані. Також цей полтавський полк використовувався для проведення розвідки в напрямку Медини. 1-й ескадрон козаків цього полку охороняв транспортні засоби, які рухалися до діючої армії. Це були, в основному, вози із продовольством, фуражем, одягом, зброєю [237, с. 37, 51, 79-80].

8-й Полтавський козачий полк, яким командував де-Коннор, писав рапорти про рух свого полку, зокрема повідомляв про наступ у напрямку Калуги через містечко Мгліїв. 1-ий Полтавський козачий полк очолював Куклярський, який ішов із міста Калуги до з'єднання з армією М. І. Кутузова. За його даними, у полку налічувалося 1222 особи, зокрема: штаб-офіцерів – 1; обер-офіцерів – 8; унтер-офіцерів – 20; козаків – 1193. 7-м Полтавським козачим полком командував Олександрович, який 23 жовтня 1812 р. прибув у Калужьку губернію. У селі Ромаданов (Росія) він розмістив свій полк та чекав нових наказів від командування російської армії. Калужький губернатор Каверін дозволив йому залишатися в Мещерському повіті до розпорядження зі штабу армії. 3-й та 9-й Полтавський козачі полки були в складі «Летючого корпусу» генерала А. Ожаровського. До нього входив і Маріупольський гусарський полки. Їхнім завданням був похід на Смоленськ. Вони повинні здійснювати напади на малі загоони ворога, його транспортні засоби, які йшли по старому Смоленському шляху. Також повинні були здійснювати розвідку та подавати точні дані про ворога, перехоплювати їх кур'єрів, а також

знищувати всі засоби для переправ, щоб не дати ворогові відступити [99, с. 11].

«Летючий корпус» А. П. Ожаровського виконував диверсійні роботи. Крім цього, його загін прикривав лівий фланг російської армії. Корпус брав активну участь у боях під Красним, у с. Повніло, Кутьково (Білорусія). Маріупольським гусарським полком командував майор Раншанін, котрий відзначився у воєнних діях за с. Кутькове, куди хотіли прорватися французи. Під час цієї сутички він був поранений [237].

Корпус А. П. Ожаровського переслідував ворога й успішно діяв від м. Горки до м. Дубровни (Білорусія). У м. Горки ворожа кавалерія в кількості 2000 осіб була відкинута на інші позиції. 9-й Полтавський полк був поділений. П'ять ескадронів цього полку відбили 800 полонених росіян, які були захоплені в м. Горки. Три ескадрони 9-го полку залишалися при А. П. Ожаровському, так як були йому необхідні [153, с. 57-58].

Крім цього, є дані, що українські козачі полки вели бойові дії проти корпусів К. Ф. Шварценберга та Ж. Л. Реньє. Цими полками керував граф І. О. Вітт. Вони виконували різні бойові завдання. Наприклад: ескадрон 4-го Українського козачого полку поповнював артилерійські полки, які знаходилися в Острозі та Оліне. 2-й і 4-й Український козачий полк знаходилися в районі м. Брест-Литовського. 2-й полк був під командою генерал-майора М. І. Лідерса, а 4-й залишився в Брест-Литовському.

Про 1-й і 3-й козачі полки схвально відгукувався генерал-лейтенант Ф. В. Остен-Сакен командуючому Дунайської армії адміралу П. В. Чічагову. За його ж наказом вони залишилися на лівому березі Бугу, навпроти Бреста. Полковник, граф І. О. Вітт отримав наказ діяти на лівому березі Бугу, униз аж до Гронова. За даними розвідки, там вважали, що ворог збудував мости для зв'язку з Варшавою.

Українські козачі полки проводили активні бойові дії на території герцогства Варшавського. За наказом генерал-лейтенанта Ф. В. Остен-Сакена 1-й та 3-й Українські козачі полки рухаються на Пінськ (Польща).

Українські полки діяли проти переважаючої сили ворога. Провівши розвідку, генерал-лейтенант Ф. В. Остен-Сакена дізнався, що австрійці та угорці під командуванням К. Ф. Шварценберга нараховували 30 тис., а саксонці, баварці та французи з поляками під командуванням Ж. Л. Реньє – 20 тис. осіб. Ворожі війська не вели ніяких дій, так як знаходилися на правому березі Бугу. Дізнавшись, що армія виступила до міста Мінська, почали їх переслідувати, переправившись на правий берег Бугу біля містечка Дорогочин.

Після отримання таких даних 20 листопада корпус генерал-лейтенанта Ф. В. Остен-Сакена перейшов на правий берег Бугу. Дивізія українських козаків під командуванням полковника І. О. Вітта слідувала за роз'їздами поляків на лівому березі Бугу. Через деякий час, маючи у своєму корпусі 22 тис. солдатів, генерал Ф. В. Остен-Сакен почав самостійно шукати ворога [210, с. 21].

Під час подій 1812 р. великих неприємностей завдавали наполеонівській армії партизани Російської імперії. Із початку війни населення активно тікало в ліси та на болота. Вони покидали домівки, палили власне майно, усе, що могли, забирали, щоб нічого не залишилося ворогові. У лісах люди об'єднувалися й оселялися там, куди французькі полки не заходили, бо боялися натрапити на засідки.

Партизанський рух поширювався в тилу ворожої армії. Партизани нападали на французькі роз'їзди й партії, на продовольчий транспорт. Хоч їхня діяльність і була активною, однак вони не могли нанести значної шкоди наполеонівській армії. Тому були створені організовані партизанські загони під керівництвом відомих лідерів та майбутніх генералів російської армії, а саме: О. М. Сеславіна, Д. В. Давидова, О. С. Фігнера.

Партизанський рух набрав розмаху за п'ять днів до Бородінської битви. Д. Давидов запропонував ідею створити невеликий загін П. І. Багратіону і той попросив у М. І. Кутузова підтримати цю ідею. До першого партизанського загону входило 80 козаків і 50 гусарів. П. Багратіон був

ображеним на скупість М. І. Кутузова. Давши Д. В. Давидову 130 осіб, він посилав їх у тил наполеонівської армії для нападів на обози, роз'їзди та партії ворожих військ, проти мародерів. Через деякий час чисельність загону виросла до 200-300 осіб.

Своєю силою та хоробрістю партизани перемагали й змушували втікати цілі загони ворога, які були вп'ятеро чисельнішими. Військові називали партизан «вільними вершниками». Багато хто не довіряв їм, проти них виступали навіть генерали [192, с. 244].

Отаман М. І. Платов казав, що головними силами партизанського руху були козаки. Вони були сміливими, тому їх часто використовували в розвідці. Зокрема, разом із військами В. В. Орлова-Денисова, оточили й взяли в полон бригаду французького генерала Ж. П. Ожеро. У цьому бою відзначилися також 1-й Бузький полк, який розбив біля села Ясмін французький загін, що йшов на допомогу оточеним. 19 вересня 1812 р. група партизанів висадила в повітря французький артилерійський склад біля села Юренево. 4 жовтня 1-й бузький полк атакував ворожий обоз під В'язмою, у результаті чого французи втратили 375 осіб убитими й 495 полоненими. Хоробро воювали ці козаки в інших боях, переслідуючи ворога до містечка Гродно.

Про їхні подвиги яскраво розповів керівник партизанського руху генерал Д. В. Давидов на сторінках свого «Щоденника партизанських дій» 1812 р. Начальник партизанського загону Д. В. Давидова надіслав рапорт черговому генералу П. П. Коновніцену про бойові дії партизанського загону на шляху між В'язмою і Гжатськом, зокрема про відмінні дії бузьких козаків, які 11 жовтня на шляху між В'язмою і Гжатськом напали на транспорт ворога, що перевозив поранених, відбили 70 фур, 2 російських офіцерів, узяли в полон 6 офіцерів і 225 рядових. Д. В. Давидов доповідав, що більше ніяких транспортів із Гжатська до Смоленська немає.

У середині жовтня 1812 р. було створено рейдовий партизанський загін під командуванням генерал-ад'ютанта А. П. Ожаровського, до якого увійшли

два полтавських та два донських козачих, 19-й єгерський та маріупольський гусарський полки. 20 жовтня корпус виступив з Юхнова до Смоленська.

Партизани завдали відчутних ударів відступаючій наполеонівській армії, знищували запаси продовольства, руйнували дороги. В одному з перших своїх боїв 9-й Полтавський козачий полк узяв у полон до тисячі ворожих солдатів і офіцерів. 2 листопада навальною атакою партизани оволоділи Красним (Білорусія), де захопили обоз та полонених. У цьому бою відзначився 3-й Полтавський козачий полк [202, с. 128-129].

Для боротьби з партизанами Наполеон виділив зі своєї старої гвардії цілу дивізію. Французи оточили село Кутькове (Білорусія), де перебував загін партизан, і намагалися знищити його. Незважаючи на раптовий напад супротивника, корпус А. П. Ожаровського не розгубився: єгері відкрили влучний вогонь, а козаки й гусари вдарили у фланги, змусивши французів утікати.

Рейди в глибокий тил ворога здійснювали козачі полки з Київщини. Вони пройшлися територією Польщі, вийшли на підступ до Варшави, знищили 3 тис. вояків. Нападали на французькі гарнізони. Рейд тривав із 20 жовтня по 1 грудня 1812 р. У ньому взяли участь 1-й, 2-й і 3-й українські козацькі й один донський козацький полки. Козаки не лише відтягнули на себе значні сили ворога, але й узяли в полон кілька тисяч наполеонівських солдатів і офіцерів, захопивши 26 гармат, і знищили низку великих їхніх баз постачання.

У боях проти французьких військ брав участь ескадрон козаків під командуванням В. П. Скаржинського. Він входив до загону генерал-майора М. І. Лідерса, який здійснив партизанський рейд під Борисовим (Білорусія). У складі цього ж загону ескадрон переслідував залишки французьких військ від Березини до Ковно (Білорусія) [235, с. 368].

Партизанів недолюблювали командири регулярних військ. Вони не хотіли ставити своїх людей із людьми партизанського загону. Вони говорили, що ці особи нікому не підкоряються та роблять, що захочуть. Багато хто не

довіряв партизанам. Їх перевіряли, історії партизан також. Проти партизан виступали навіть генерали. Отаман М. І. Платов і козаки говорили, що головними силами партизанського руху були козаки. Партизани були дуже сміливими і їх частенько використовували в розвідці [208, с. 245-253].

Під час війни із числа рядових козаків та ополченців виявилися талановиті організатори партизанського руху. Відомий партизан і герой Вітчизняної війни 1812 р. Єрмалай Васильович Четвертак народився 1781 р. у сім'ї кріпака с. Мефедівка (нині Середино-Будського району Сумської області). 1804 р. поміщик віддав його в солдати. Він служив у Київському драгунському полку, у складі якого й брав участь у війнах із Францією в 1805, 1807 і 1809 рр. З перших днів війни 1812 р. Єрмолай Васильович був учасником ар'єргардних боїв. 19 вересня 1812 р. у бою біля Царева-Займища Четвертак потрапив у полон, але вже на четвертий день утік. У селах Задково й Босмани Смоленської губернії він організував і очолив загін з 300 осіб, із яких 127 мали вогнепальну зброю, захоплену в супротивника. Вони нападали та знищували транспортні засоби й мости. Загін знищив близько 1 тис. вояків та офіцерів французької армії, захопив 4 гармати й 18 фургонів із продовольством і боєприпасами. Є. Четвертак зі своїм загоном партизан контролював територію в радіусі 15 верств.

Партизани на чолі з відважним солдатом нападали на невеликі французькі гарнізони, знищували транспорт, руйнували дороги й мости. Цей партизанський загін знищив близько 1000 солдатів і офіцерів супротивника, захопив 4 гармати, 18 фургонів із продовольством і боєприпасами. Після приходу російських військ Є. Четвертак повернувся до свого полку, із яким пройшов бойовий шлях до Парижа [70, с. 52].

У районі Колоцького монастиря Московської губернії (Росія) діяв 3-тисячний загін, очолюваний гусаром Єлисаветградського полку, українцем, Федором Потаповим, який називав себе Самусем. Є спогади офіцера Єлисаветградського гусарського полку Остен-Сакена, який зробив опис бойових дій селянського партизанського загону під керівництвом солдата з

України Самуся. «Узятий у полон, поранений у Бородінській битві, лейб-ескадрону Єлисаветградського полку рядовий Самусь, високий, стрункий, кмітливий і блискучої хоробрості, з'явився до штабу, як керівник 3-тисячного партизанського загону, зібраного ним із селян навколишніх селищ. Утікши з полону, Самусь знайшов місцевість поблизу Колоцького монастиря, дуже зручне для партизанських дій, і запропонував селянам організувати загін, нападати на бази та команди, що проходили по операційній лінії, озброївшись зброєю і патронами супротивника, повинні були стріляти по ньому. Спочатку нападав на невеликі команди..., а одного разу розбив цілий батальйон. Мав сувору дисципліну в загоні. Самусь мав свою гвардію в кількості однієї піхотної роти. Він її представив Милорадовичу...» [42, с. 33]. Загін Самуся знищив близько 3 тис. вояків і офіцерів французької армії.

Усі організатори партизанського руху отримали чини унтер-офіцерів. От і все, що зробив російський уряд для героїв, які воювали з ворогом наодинці, не маючи ніякої підтримки від регулярних військ російської армії.

Українські військові частини не тільки взяли участь у Бородінській битві, а також під Малоярославцем, у вигнанні Наполеона з території Російської імперії, у визволенні Західної України й Білорусії. Вони воювали в герцогстві Варшавському й брали участь у закордонному поході російської армії, зокрема, Полтавське і Чернігівське ополчення та 20 козацьких полків з України. Оскільки чисельність ополчення перевищувала 55 тис. осіб, то Українське ополчення й козаки виконували важливі завдання головного командування.

32 тисячне Чернігівсько-Полтавське земське ополчення, посилене 7-ма полками козаків, відіграло значну роль у блокаді та взятті фортець Замостя, Модрин, Торн (Польща). Решта козачих полків брали участь у визволенні Варшави, Кракова, Дрездена, Гамбурга та інших міст Польщі й Німеччини.

У битві під Лейпцигом 4-7 жовтня 1813 року в складі російської армії було 8 козацьких полків. Так 1-й Український козачий полк під час

контратаки відбив кілька гармат і взяв у полон 150 солдатів та офіцерів супротивника.

У боях за французьку столицю взяли участь 3 Бузьких і 3 Українських козацьких полків. Відзначилися козаки з Київщини, які брали участь в оточенні французької дивізії генерала Пюто в районі гори Монматр [213, с. 591-592].

Після взяття Парижа всі чекали швидкого повернення додому, але російський уряд розпорядився інакше. Українські ратники й козаки на території Польщі, Німеччини й Франції несли гарнізонну службу. 13 серпня 1814 р. Олександр I наказав розпустити Чернігівсько-Полтавське ополчення, у якому налічувалося 24 тисячі осіб. На початку листопада 1814 р. вони прибули у свої губернії.

Усього ж за підрахунками вчених до початку контрнаступу кількість ополчення становила 205 тисяч ратників. Це було ополчення із 16 центральних губерній. У поході за кордон Чернігівсько-Полтавське ополчення нараховувало 32 тис. ратників. Тобто, від початку походу за кордон і до наказу Олександра I від 13 серпня 1814 р. про розпуск ополчення на території Західної Європи загинуло близько 8 тис. ратників.

Дехто вважає, що ці жертви були марними, а ми можемо сказати, що ні. Ті 8 тис. ратників звільнили країни Центральної та Західної Європи від васальної залежності. Вони є визволителями Варшави, Кракова, Дрездена, Гамбурга, а також інших міст Польщі й Німеччини. Українські полки боролися й разом із іншими частинами регулярної армії ввійшли в столицю Франції – Париж.

Декілька місяців українські ополченці й козаки несли гарнізонну службу на території Польщі, Німеччини, Франції. Лише в серпні 1814 р. було видано наказ про розпуск Чернігівсько-Полтавського ополчення, яке складалося з 24 000 чол. [87, с. 65].

Таким чином, після закінчення військової кампанії 1812-1813 рр., малоросійські полки й ополчення ще деякий час відбували гарнізонну службу

в населених пунктах Франції, Німеччини й Польщі. Але після того, як вони повернулися на Україну, їх було негайно розформовано. Царизм ніби «забув» свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу й звільнити від деяких феодалських повинностей. Натомість, використавши козаків у черговий раз для досягнення своїх власних цілей, він повернув їх до попереднього стану.

Регулярні козацькі полки почали реорганізовувати в уланські полки російської армії, а саме: 3-й і 8-й Полтавські полки і 2-й Чернігівський, призначені в 6-й корпус генерал-лейтенанта О. П. Єрмолова; 1-й, 4-й Чернігівські і 2-й Полтавський полки – у 7-й корпус генерала від інфантерії Ф. В. Остен-Сакена; останні п'ять Полтавських – 1-й, 5-й, 6-й, 7-й і 9-й – і 6-й Чернігівський відкомандировані в розпорядження генерал-губернатора герцогства Варшавського для внутрішньої поліції.

Враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни, уряд зменшив їм податки. Цьому вони були багато в чому зобов'язані малоросійському генерал-губернатору князю М. Г. Рєпніну.

Довірена людина імператора Олександра I, герой наполеонівських воєн, прекрасний організатор, державний діяч і реформатор М. Г. Рєпнін після призначення в 1816 р. на посаду малоросійського генерал-губернатора став захисником інтересів козацтва. Він розумів, що запорукою процвітання та стабільності у ввіреному йому регіоні є збереження традиційного укладу життя та господарства провідної верстви населення – козацтва [235, с. 200-201].

3.4. Прожекти Наполеона щодо України

З початком воєнних дій проти Росії французький імператор не переставав розробляти плани відносин Франції з зарубіжними державами, а також можливості залучення на свій бік підкорених Росією народів.

Разом із ним приїхали й експерти, зокрема із цих питань Т. Морський. Правдоподібно, призначення Т. Морського відбулося за протекції з боку Л. П. Е. Біньйона, котрий 1 липня прибув із Варшави до Вільна й приступив до виконання обов'язків імператорського комісара в Литві. Уже після від'їзду Наполеона в діючу армію (15 липня) граф 20 липня побував на аудієнції в Ю. Б. Маре й отримав посаду «спеціального комісара» Генеральної конфедерації Польського королівства (за згодою імператора її створено у Варшаві з метою координації польського патріотичного руху на теренах Російської імперії).

Формально на посаді спеціального комісара в провінціях «Волинь», «Поділля» й «Україна» Т. Морського затверджено постановою ради Генеральної конфедерації від 18 серпня 1812 р. Як комісар граф мусив як найтісніше співпрацювати з урядом Варшавського герцогства й мехеленським архієпископом Домініком Жоржем Фредеріком Дюфуром Прадтом, нещодавно призначеним французьким послом у Варшаві (останнього про це повідомляв у своєму листі від 21 липня Ю.-Б. Маре).

Одразу після прибуття до Варшави Т. Морський 31 липня звернувся до посла, написавши йому, що «має честь представити Вашій Світлості записку щодо завдань і цілей місії, яку мені було доручено відповідно до особливих інструкцій, що їх Його Світлість пан герцог Бассано (Ю.-Б. Маре) вручив мені згідно з наказом Імператора». 1 серпня Д. Ж. Ф. Прадт погодився долучити до свого листа французькому послу в Відні графові Луї Гійомові Отто прохання графа до австрійського уряду, щодо дозволу йому вільно пересуватися Галичиною. У постскрипті до свого листа архієпископ зазначив, що «пан герцог Бассано виявляє велику довіру щодо Т. Морського місії, й насправді вона може становити великий інтерес для французького уряду» [14, с. 163]. Про майбутній приїзд графа в Галичину французький посол у Варшаві також повідомив галицького віце-губернатора Петера Гесса, попросивши його у своєму листі посприяти цій місії.

У своїх звітах, адресованих Ю.-Б. Маре, Т. Морський усіляко намагався підкреслити важливість дорученої йому місії: у доданих до депеш меморандумах граф вмістив детально опрацьований проект тимчасової організації південно-західних регіонів Російської імперії. Усю повноту цивільної влади на цих територіях, після їх звільнення з-під влади Росії, слід було зосередити в руках заможних землевласників, котрі б у дочасному керівному органі – Тимчасовій центральній раді (*Conseil central provisoire*) – становили більшість (шість осіб з одинадцяти). Решту місць у раді Т. Морський радив зарезервувати за військовим командувачем (на його пост граф знову рекомендував К. Князевича), трьома військовими комендантами (по одному в кожній провінції) і комісаром імператора. У якості майбутніх посадовців Т. Морський пропонував князя Фрідеріка Юзефа Мошинського, графа Юзефа Левицького, князя Адама Жевуського, графа Юзефа Тарновського та інших впливових на Волині й Поділлі землеволодільців. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій граф рекомендував обрати місто Житомир, адміністративний центр Волинської губернії.

Водночас Т. Морський уклав невеликий перелік землевласників, які, як вважалося, були віддані Росії й вороже налаштовані щодо Франції: до нього потрапили князі Станіслав Жевуський і Казімеж Любомирський, сенатор Леон Ворцель та інші. Граф пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії та розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо він представив список російських можновладців (князі Михайло Іларіонович Кутузов, Ілля Андрійович Безбородько, Іван Володимирович Лопухін і Олександр Миколайович Голіцин, графи Василь Олександрович Пашков, Дмитро Іванович Бутурлін і Семен Андрійович Салтиков, генерал Євген Іванович Марков), котрим царський уряд пожалував землі, конфісковані 1794 року в польських повстанців. Ці маєтності Т. Морський також розглядав як потенційну винагороду для прихильників Наполеона: правдоподібно, що таким чином граф прагнув повернути й свої колишні маєтки, конфісковані

російським урядом. Крім того, комісар пропонував створити фонд патріотичних пожертв (розміром в один мільйон польських злотих), який би поповнювався за рахунок обов'язкових виплат власниками торговельних і промислових концесій, а також від продажу цінних паперів російського уряду [15, с. 219].

Звістка про вступ наполеонівських військ у західні повіти Волинської губернії надала нового імпульсу старанням Т. Морського, і 14 вересня він писав Ю.-Б. Маре, що впродовж двох останніх днів отримує численні звернення та петиції з боку громадян і генералів, які перебувають на окраїні Волині, що її зайнято нашими військами; усі домагаються моєї присутності в тутешньому краї; громадяни, які просять захистити їх від утисків з боку значної армії, що мусить утримуватися ресурсами цього невеликого краю; генерали, які хочуть, щоб я забезпечив кращий порядок і полегшив отримання всього необхідного для війська.

Далі граф наголошував, що призначення французької адміністрації для управління окупованим краєм видається неефективним: місцеві мешканці «відчувають спрагу» за власною державністю, тому урядовим комісаром слід призначити поляка, який, втім, діятиме від імені французького імператора. Повноваження цього комісара повинні бути такими, які він уже пропонував у своєму меморандумі від 22 червня [19, с. 369].

Зрозуміло, що Т. Морський недвозначно пропонував власну кандидатуру на посаду імператорського намісника на Волині. Його сподівання не були безпідставними, адже граф і надалі користувався прихильністю Л. П. Е. Бінйона, який вбачав у ньому (на відміну від інших французьких урядовців, у тому числі й Д. Ж. Ф. Прадта) «свою людину».

У своєму листі до С. Замойського, написаному 10 жовтня 1812 р. у Вільні, імператорський комісар у Литві вмістив прикметний постскриптом: «Пана Морського зовсім не забуто. Все влаштується». Зміст меморандумів Т. Морського мусив переконати французьких високопосадовців у добрій поінформованості графа, його компетентності та зв'язках із місцевою знаттю,

що зрештою й сталося. Ю.-Б. Марє надзвичайно високо оцінив перші рапорти Т. Морського про ситуацію в західній частині Волині, і, за поданням міністра, графа було призначено «імператорським комісаром-організатором у провінціях Поділля, Волинь й Україна» [12, с. 596].

Розширити театр військових дій на південному фланзі «Великої армії» французькому командуванню під час просування наполеонівських військ углиб Російської імперії пропонували неодноразово. З такими порадами виступали переважно високопоставлені офіцери армії Наполеона, поляки або тісно пов'язані з останніми французькі посадовці окупаційної адміністрації в Литві.

У липні 1812 р. командувач польської дивізії, яка мала охороняти південно-східний кордон Варшавського герцогства, дивізійний генерал Гамількар Косінський, фактично наслідуючи викладений півроку тому задум генерала М. Сокольницького, запропонував здійснити силами підпорядкованих йому військ і резервів саксонського й австрійського корпусів у складі «Великої армії» військову експедицію. Її метою стало б захоплення «прекрасних південних провінцій», а одним із головним завдань – організація повстанської армії на Волині й Поділлі.

Одразу після захоплення Смоленська, 21 серпня 1812 р. до імператора звернулися керівники польського корпусу князь Ю. Понятовський і К. Фішер. Вони стверджували: у складі «Великої армії» їхній корпус досі відігравав відносно неістотну роль і міг би принести значно більше користі, якщо б його було скеровано на південь, уздовж течії Дніпра, для захоплення Києва. За словами Ю. Понятовського, «тамтешній край відзначається надміром харчів, а його населення, з яким він вступив у порозуміння, лишень очікує його прибуття, щоб сформувати нові, особливо кінні, полки» [252, с. 261]. Князь настільки прагнув згоди Наполеона на реалізацію запропонованого ним проекту, що не завагався навіть стати на коліна перед імператором.

Рівно через місяць після цих подій, отримавши звістки про перемогу Наполеона під Бородіном та прибуття з Німеччини Дев'ятого (резервного) корпусу під командуванням маршала Клода Віктора, мінський генерал-губернатор Миколай Броніковський скерував до Ю.-Б. Маре проект. У ньому запропоновано «надати під оруду маршала герцога Реджіо (Шарля Ніколя Удіно, командувача Другого корпусу «Великої армії») двадцять тисяч із тих вояків, тобто з корпусу маршала К. Віктора, які прибувають із Ковна, щоб, приєднавши до корпусу Домбровського (польського генерала Генріка Домбровського), спрямувати їх через Бобруйськ і Мозир на Київ». Ці два корпуси могли об'єднатися з австрійським корпусом під командуванням К. Ф. Шварценберга, що, на переконання генерал-губернатора, начебто вже перебував під Звягелем, і зайняти все Правобережжя й Київ, який міг стати «чудовим місцем зимових квартир» для французької армії [14, с.163].

Уже під час перебування Наполеона в Москві могильовський генерал-губернатор маркіз П'єр Алменда д'Алорна заповзвся (схоже, не без намовляння когось із польських діячів) переконати начальника імператорського Генерального штабу маршала Луї Александра Берт'є в необхідності захопити силами кількох французьких батальйонів і польських полків «комунікації між російською та польською Українами, які залишатимуться (до цього часу) цілком вільними для росіян» (*la communication entre l'Ukraine russe et polonaise sera tout a fait libre (jusqu'a ce temps) pour les Russes*). Зважаючи на нечисленність військ, які перебували в його розпорядженні, важливу роль у здійсненні свого проекту маркіз відвів мешканцям Київської губернії, яких вважав схильними повстати проти російських властей за умови, якщо з'являються там наполеонівських військ [253, с. 100-101].

Для авторів усіх згаданих пропозицій було властивим оптимістичне бачення того, що південно-західні райони Російської імперії можливо захопити в стислі терміни. Воно ґрунтувалося на безпідставному переконанні, що в південно-західних губерніях немає значних російських сил

і місцеве населення готове підтримати наступ наполеонівських військ загальним повстанням. Цей спільний прорахунок у запропонованих проектах Наполеон мусив зауважити, адже всі їх автори були згодні, що виникнення й поширення повстання в тому чи іншому регіоні можливе лише після вторгнення до нього експедиційного корпусу.

У своїй інструкції для призначеного 28 травня 1812 р. послом у Варшавському герцогстві Д. Ж. Ф. Прадта французький імператор визначив одним із головних його завдань координацію польського патріотичного руху у володіннях Росії і фактично надав йому *carte blanche* на організацію повстанських акцій у тилу ворога. Посол, котрий у той час перебував поряд з Наполеоном, у своїх спогадах подав докладну характеристику проектів свого володаря.

Коли французькі війська досягнули Західної Двіни та Дніпра, імператор під час військової наради заявив, що на цьому «першу російську кампанію завершено»: «Згорнемо наші крила тут, де дві великі ріки окреслюють нашу позицію; спорудимо оборонний вал вздовж цієї лінії; щоб наш вогонь досягав повсюди, створимо, немов каре, та скеруємо жерла гармат назовні; щоб усередині формувалися табори й склади. 1813 року ми будемо в Москві, 1814 року – у Петербурзі. Російська війна є трьохрічною війною».

Князь Є. Сангушко, котрий перебував тоді в імператорській ставці у Вітебську і став свідком тієї ж військової наради, виклав слова Наполеона в дещо відмінній, але подібній за змістом версії: «Війну 1812 року закінчено, а справу довершить війна 1813 року». При цьому полководець висловив бажання «залишитися тут, вивчити ситуацію, зосередитися, дати відпочити війську й організувати Польщу». Відтак Наполеон викликав до себе інтенданта «Великої армії» та прилюдно звернувся до нього: «Подумайте, як нам жити тут, ми не повторимо безумства Карла XII» [241, с. 311].

Постійний кореспондент Наполеона, префект поліції Етьєн Дені Паск'є навів у своїх спогадах фрагмент листа імператора з Вітебська, у якому він

висловив бажання надати відпочинок втомленим військам, укріпити позиції на Двіні та Дніпрі, організувати Польщу й перезимувати тут, щоб наступної весни провести нову кампанію зі свіжими силами та продиктувати мир на вигідних умовах.

Вищезгаданий план Наполеона не був голосливим і передбачав здійснення низки заходів, відтак актуалізував плани французького командування щодо південно-західних земель Російської імперії.

З оперативного листування імператора видно, що в останній декаді липня він планував провести «гарну операцію» на Волині силами сімнадцятитисячного саксонського корпусу (дотепер він захищав Варшавське герцогство). 22 липня імператор дав доручення Генеральному штабові повідомити командувачеві корпусу генералові Ж. Л. Реньє, що «призначив його сили для вступу до Волині і що той може самостійно визначити зручний момент для того, щоб вступити до Волині».

Згідно з припущенням французького командування, «там присутні тільки дев'ята й п'ятнадцята дивізії супротивника, якими командує генерал Каменський (генерал від інфантерії Сергій Михайлович Каменський), і є дуже вірогідним, що супротивник намагається їх стягнути для підкріплення корпусу Багратіона та прикриття Москви».

Імператор вважав, що наступальній операції на Волині «жодним чином не зможе перешкодити корпус О. П. Тормасова (генерал від кавалерії Олександр Петрович Тормасов – командувач російською Третьою західною армією), який є лише збираниною з тринадцяти батальйонів рекрутів, котрим не до снаги втримати край».

На початку серпня Наполеон планував також скерувати на південь, через Мозир, розташований на правому крилі його армії «значний польський корпус» (під командуванням Ю. Понятовського), що мав допомогти захопити східну Волинь. Упродовж того ж місяця серед вояків російських підрозділів, які діяли на Правобережжі, ширилися чутки, що Наполеон доручив захоплення Києва Четвертому кінному корпусу під командуванням генерала

Віктора Ніколя Лятур-Мобура, а захоплення Волині – польській дивізії під керівництвом генерала Г. Домбровського (мала просуватися через Бобруйськ).

Саме тоді, у контексті розширення театру воєнних дій на південь, у планах Наполеона промайнуло козацьке питання: рекомендувати генералові Ж. Л. Реньє організувати повстання на Волині за допомогою присланих із Варшави комісарів. Французький імператор висловив своє зацікавлення можливістю перетягнути на свій бік «польських козаків».

Такий інтерес видається особливо прикметним, бо в часи попередніх кампаній проти Росії Наполеон у жодний спосіб не намагався прихилити на свою сторону козацькі загони. Непрямим свідченням цього стали слова донського отамана Матвія Івановича Платова, котрий, прямуючи 1808 року до Дунайської армії через Волинь, конфіденційно наголосив одному з місцевих шляхтичів: «Оскільки «французькій армії бракує лише козаків, він щиро здивований тим, що французи зовсім не шукають способів, щоб знайти собі симпатію його нації».

Правдоподібно, що увага до козаків, проявлена Наполеоном під час його перебування у Вітебську, відображала тогочасні плани французького імператора стосовно південно-західних регіонів Російської імперії.

Зацікавленість Наполеона, очевидно, спричинила рапорт про настрої колишніх козаків у «польській Україні», укладений 8 серпня його небожем, командувачем П'ятого корпусу Еженом Богарне, і проект утворення «Наполеоніди», держави українських козаків (його автором став той самий М. Сокольницький, котрий безперервно перебував при Генеральному штабі).

Якими були наслідки зацікавлення українським козацтвом з боку імператора, докладно невідомо. Чи не єдину достовірну згадку про переговори Наполеона з представниками козаків подав у своїх спогадах голландський генерал «Великої армії» Антон Бодуен барон Дедем де-Гельдер: імператор скликав нараду у Вітебську, на якій обговорювалося питання про те, куди йти – на Петербург чи на Москву, чи таки зупинитися,

організуватися в Польщі, облаштувати продовольчі магазини і, перш ніж йти далі, знищити російську армію, що поверталася з турецького кордону.

Було зроблено спробу вступити у відносини з козаками, яким було подано надію на створення незалежної держави. Відповідь виявилася невизначеною, ухильною, навіть негативною. Козаки дали зрозуміти, що вони не бачили ніякої користі виходити з-під російського панування, щоб потрапити під владу Наполеона, від якого вони могли очікувати не стільки свободи, скільки деспотизму [249, с. 3-4].

Підтвердженням того, що ще в другій половині липня 1812 р. французьке керівництво планувало поширити воєнні дії на територію «Польської України», став інтерес імператора й міністра закордонних справ до пропозицій та діяльності графа Т. Морського.

Роз'яснюючи в листі до Д. Ж. Ф. Прадта від 21 липня нагальну необхідність призначити «комісара-організатора» в згаданих провінціях, Ю.-Б. Маре відзначав, що в імператорській ставці Т. Морський «засвідчив свої запал і світлі думки». Тому Наполеон, прагнучи належним чином скористатися доброю поінформованістю та зв'язками графа в південних землях, які дотепер залишалися поза театром воєнних дій, вирішив доручити Т. Морському відповідальну місію в цих краях.

Звертаючи увагу французького посла у Варшаві на те, що «Польську Україну», Поділля і, зокрема Волинь, (з огляду на її близьке географічне положення) «рано чи пізно буде визволено», міністр наголошував: такий розвиток подій мусить бути належно підготовлений, тож слід заздалегідь роздобути докладні відомості про становище й ресурси названих провінцій, створити центр координації польського патріотичного руху (для швидкого й ефективного поширення повстання), організувати тимчасову адміністрацію та збройні формування, налагодити збір продовольства, коней і фуражу для потреб французької армії, донести дух і законодавчі акти Генеральної конфедерації до місцевого населення.

На думку історика Альфреда Огюста Ерну, герцог Бассано розраховував, що цю дієву, палку, кровно зацікавлену у відродженні Польщі особу, якою був граф Морський, можна буде використати для провокування національного руху в той момент, коли, згідно початкового плану кампанії, польські та французькі війська мали увійти до Волині [242, с. 400].

Отримуючи впродовж серпня численні рапорти й меморандуми від новопризначеного комісара, Ю.-Б. Маре, незважаючи на ухвалене Наполеоном рішення наступати на Москву, не полишав планів опанувати південно-західні окраїни Росії. У вересні 1812 р., вочевидь отримавши звістку про зайняття Москви французькою армією, міністр наказав укласти інструкцію для комісара Волині, Поділля та Наддніпрянщини. Документ було підготовлено в його канцелярії у Вільні на основі надісланої графом інформації та подано, як видно з його змісту, на затвердження імператорові.

Інструкція є ключовим джерелом для характеристики місії Т. Морського під час війни 1812 р., оскільки не лише засвідчує існування у французького керівництва певних проектів щодо південно-західних земель Російської імперії, але й дозволяє з'ясувати їх суть (водночас дослідження її змісту спростовує висновок польського історика Юліуша Вільйома про неістотне практичне значення проектів Т. Морського під час війни 1812 р.).

Більшість положень «Інструкції для імперського комісара-організатора в провінціях Поділля, Волині й України» більшою чи меншою мірою відображали зміст пропозицій щодо організації тут тимчасового управління, що їх було викладено Т. Морським у меморандумі від 22 червня та в наступних шести його поданнях (ця обставина вже сама по собі була доказом довіри з боку французького уряду до комісара і його бачення ситуації в названих регіонах).

До таких положень належали передусім ті, що стосувалися: створення Тимчасової вищої ради; обрання місця її перебування; призначення на вищі адміністративні та військові посади поляків (у тому числі дивізійного генерала К. Князевича на посаду головнокомандувача імператорськими

військами у трьох провінціях); доручення комісарові підготувати й подати імператорові для затвердження списки посадовців цивільної адміністрації краю; дипломатичних кроків французького уряду, що мали гарантувати комісарові підтримку з боку австрійського уряду та властей у Галичині; надання в розпорядження комісара штату військових порученців, агентів розвідки й секретарів; доручення комісарові сформувати в Галичині загін (із російських підданих) для вторгнення у Волинь і Поділля, а також завербувати агентів для збору розвідницької інформації в цих провінціях.

Відповідно до пропозицій Т. Морського, його уряд отримав найменування «імперський комісар-організатор», а землі південно-західного Правобережжя переходили під «високу протекцію» французького імператора, який ставав безпосереднім зверхником Тимчасової вищої ради й усієї адміністрації.

Згадані положення «Інструкції...» недвозначно підтверджують думку окремих мемуаристів і істориків: під час війни 1812 року Наполеон не планував проголошення незалежності Польщі, а тим більше – реституції її території в межах Речі Посполитої. Оскільки французький імператор побоювався викликати невдоволення союзних йому австрійського імператора та пруського короля, а також прагнув зберегти «свободу маневру» на випадок порозуміння з Росією, він ретельно уникав будь-яких відвертих заяв щодо відбудови Польської держави [161, с. 243-244].

Важливим доказом на користь цього припущення вважається створення французами окремої від Варшавського герцогства державної адміністрації в окупованій ними Литві. Ще Ілько Борщак зауважив: пильний дослідник цієї доби польсько-французьких відносин, а також наполеонівських мрій і планів, повинен констатувати, що Наполеон ставився до Польщі більш холодно й твердо, ніж його маршали й міністри, тому не приєднав 1812 р. Литви до Польщі, і, всупереч очікуванням польських політиків, створив окремий литовський уряд.

Відтак історик вважав, що військово-політичні плани Наполеона щодо південно-східних земель колишньої Речі Посполитої (тобто Волині, Поділля й «польської України») «мали на увазі Україну саму по собі, незалежно від Польщі». Оцінюючи наміри Наполеона позбавленим ідеологічних імперативів поглядом, важко погодитися з твердженням І. Борщака про бажання французького імператора створити незалежну від Польщі Україну (достатньо пригадати фрагмент «Інструкції...», у якому йшлося про необхідність урочистого приєднання мешканців Волині, Поділля та Київщини до Конфедерації Польського королівства, утвореної у Варшаві) [15, с. 230].

Вочевидь, йшлося про організацію у «південних провінціях» колишньої Речі Посполитої польського державного утворення на засадах, аналогічних тим, що вже діяли в Литві. Недаремно в «Інструкції...» Т. Морському прямо було наказано встановити в підлеглих йому провінціях «однаковий і наблизений за формою та метою до того, що в Литві, адміністративний устрій». Ймовірно, що після укладення миру Наполеон розраховував створити в Литві та на Волині, Поділлі й Київщині дві окремі сателітні держави на чолі з особисто відданими йому військовими діячами.

Подібної думки дотримувався у своїй праці «Наполеон і Литва» литовський історик Бронюс Дундуліс, вважаючи, що Наполеон розділив «польське питання» у просторовому вимірі на три частини. Перша з них охоплювала польські землі, які в 1807 і 1809 рр. увійшли до складу Варшавського герцогства.

Другу частину склали етнічні литовські землі. Як відзначав литовський дослідник, 1812 року, попри наполегливі звернення діячів польського патріотичного руху, «Наполеон не лише не проголосив у Вільні відновлення Польського королівства, але й надав Литві окрему від Варшавського герцогства організацію». Таким чином, Литва трактувалася французьким імператором як союзна держава (рівна за статусом Варшавському герцогству), яка могла створити власний військовий контингент.

Однак уже цілком іншим було ставлення Наполеона до східної частини історичної Литви – Білорусії, де місцева шляхта до французів проявила пасивність. У Вітебську імператор навіть сказав польському офіцерові Романові Солтику: «добре видно, що тут немає більше поляків, а цей край перестав бути польським». Згідно з припущенням литовського історика, саме тоді Наполеон відмовився від думки про приєднання до Польщі білоруських земель і почав вважати їх свого роду «розмінною картою» у майбутніх мирних переговорах з російським царем.

Третьою територіальною частиною «польського питання» для Наполеона стали землі, розташовані на південь від Полісся: Волинь і сусідні регіони, колишні володіння Речі Посполитої. Щодо політичного майбутнього цих земель імператор наразі ще нічого не вирішив, лише наказав спровокувати тут повстанський рух проти росіян. У разі відокремлення цих територій від Російської імперії, Наполеон міг би або створити Волинське герцогство, або приєднати ці краї до Польщі. Однак підбурити до антиросійського виступу мешканців Волині, де нову адміністрацію створено на підконтрольній австрійському корпусу території, не вдалося, і цей край не надав французам жодної допомоги. Відтак Б. Дундуліс був переконаний, що у випадку евентуального замирення Росія зберегла б за собою як Білорусію, так і Волинь [74, с. 554-555].

З такої точки зору найоптимальнішим відображенням політичних планів Наполеона слід вважати задум утворення трьох польських королівств, запропонований Роландром. Останній писав, що імператорові, зважаючи на благо самих поляків і географічні відмінності, вигідно «розділити, слідуючи вимогам обставин, Польщу на дві й, можливо, на три частини», утворивши Великопольське, Литовське та Волинське королівства. Проект ексклюзивника, як вже зазначалося, не був результатом безпосереднього замовлення з боку французького уряду й ґрунтувався на вправному аналізі основоположних принципів політики останнього.

Відтак автор зумів концептуалізувати ще досить нечіткі наміри Наполеона щодо розчленування Росії та відбудови Польщі значно вдаліше, аніж це могли зробити публіцисти, які працювали коштом урядових субсидій і популяризували в уяві європейців – у дусі стереотипних уявлень – образ політики Франції. Тому меморандум Роландра міг вразити імператора не так геометричним проектом побудови загальноєвропейського порядку, як позірною відповідністю потаємним намірам Наполеона щодо форми й способу відновлення польської державності [258, с. 10].

Серед захоплених 16 листопада 1812 р. документів французького Генерального штабу російський генерал Олександр Ланжерон виявив мапу: на ній французький імператор власноручно накреслив межі майбутніх державних утворень, які планував створити замість західних провінцій Російської імперії. Назви й розташування цих держав разюче співпадають із відповідними відмітками на карті, доданій до меморандуму Роландра.

Тому можна припустити, що це й була карта Роландра, а французький імператор лише позначив на ній, кому віддати позначені аналітиком королівства: Литовське – маршалові Л. Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському. Таким чином, «Інструкція...» для Т. Морського могла бути укладеною під враженням, яке справив на Ю.-Б. Маре й Наполеона меморандум Роландра.

Широкі повноваження, надані Т. Морському згідно з «Інструкцією...», не означають, що довіра до нього французького уряду була безмежною. Комісара-організатора не лише зобов'язано звітувати про всі свої дії імператорові та подавати на його затвердження всі призначення серед вищої адміністрації провінцій, але й доводити до відома Наполеона про всі видані комісаром і головнокомандувачем звернення до населення, які жодною мірою не мали відступати від вказівок французького уряду.

За діяльністю комісара-організатора мусили наглядати інші посадові особи. До їх числа, окрім рекомендованого самим Т. Морським генерала К. Князевича, Ю.-Б. Маре включив князя Є. Сангушка (жодного разу не

згаданого графом) і наголосив, що без згоди цих двох осіб будь-які рішення комісара щодо конфіскації маєтків, рекрутських наборів, контрибуцій не матимуть сили.

1 вересня в листі до фельдмаршала К. Ф. Шварценберга французький міністр закордонних справ відзначав: «У нас тут перебуває один волинянин, вправний і блискучий чоловік, який незабаром виїде до ставки Вашої Світлості. Це князь Шарль Сангушко. Його кузен Есташ Євстахій знаходиться при імператорі, котрий ним надзвичайно задоволений» [20, с. 141].

Є. Сангушко, без сумніву, був «людиною» самого Наполеона: у вересні 1812 р. (саме в період укладення «Інструкції...») йому, бригадному генералові Варшавського герцогства, без жодних вагомих заслуг надано звання офіцера французького Почесного легіону. Водночас імператор доручив Є. Сангушкові очолити спеціальну комісію, яка б організувала забезпечення французької армії харчами й засобами пересування, у тому числі – за рахунок Волині та австрійської Галичини.

Вочевидь, призначаючи князя, Наполеон сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові й особистим зв'язкам, зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна на Волині та в суміжних із нею регіонах. Для управління краєм – його завоювання, якщо судити зі змісту цього документа, французький уряд розцінював як справу найближчого часу – «Інструкція...» фактично запроваджувала свого роду військово-цивільний тріумвірат. У ньому комісарові-організаторові відведено доволі обмежену роль: останній без згоди генералів не міг призначати посадовців тимчасової цивільної адміністрації та видавати звернення до населення (хоч їх мали публікувати від імені одного комісара-організатора), був позбавлений права будь-якого контролю над утриманням і використанням стратегічних об'єктів, якими розпоряджалися військові (передусім складів), не міг втручатися в діяльність військової комісії (що під наглядом генерала К. Князевича здійснювала б рекрутський набір) і мусив

постійно перебувати при ставці головнокомандувача, «узгоджуючи свої дії зі станом військових операцій» (*les commandants en chefs des armees de S. M. aussi que les commandants particuliers des troupes agissantes pour conquerir, occuper et couvrir ces provinces, auront ordre de communiquer avec le commissaire imperial afin qu'il puisse regler ses operations sur l'etat de la guerre*). Зусилля комісара-організатора щодо забезпечення армії всім необхідним окреслювалися як такі, що «повинні крокувати в ногу» (*ces soins d'ordre administratif doivent marcher de front avec ceux relatifs a l'approvisionnement des armees de S. M.*) з діями військового командування: Т. Морський мав відповідати за стан шляхів та організовувати обози для перевезення товарів, однак їхні маршрути й охорона залишалися в компетенції генералів К. Князевича та Є. Сангушка. Саме останній повинен був забезпечити «якнайшвидше доставляння товарів, що їх виробляють у краї (таких як горілка, коні, зерно), для потреб військ Його Величності в місця, які буде визначено» (*l'expedition aussi prompte que possible des productions du pays comme bleds, eaux de vie, chevaux et betails pour les armees de S. M. Aux points ou on aura besoin et qui seront designees*).

Французьке керівництво прагнуло отримати точну інформацію про ресурси Волині, Поділля та Наддніпрянщини, тому наказувало Т. Морському якомога швидше укласти докладний статистичний опис провінцій, переданих під його управління.

Чималу увагу (значно вагомішу, аніж у пропозиціях графа) в «Інструкції...» приділено створенню спеціального комітету, який займався би збором інформації про розміщення й дії підрозділів російської армії в сусідніх губерніях. Ці положення «Інструкції...» унаочнюють причини зацікавлення французьких урядовців Волинню, Поділлям і Наддніпрянщиною: ці українські регіони приваблювали, зокрема, своїми природними ресурсами, які можна було негайно використати у війні проти Росії, а також розглядалися як плацдарм для подальшого наступу.

На погляд такого авторитетного дослідника історії Першої імперії, яким був Адольф Т'єр, озвучені Наполеоном у липні 1812 р. плани – зупинитися на «кордоні Європи й Азії», розбудувати укріплення над Дніпром, захопити Ригу на лівому та Волинь і Поділля на правому флангах, стимулювати в цих регіонах антиросійське збройне повстання та створити в них підпорядковані французам адміністрацію й війська, забезпечивши таким чином зимові квартири «Великій армії» перед кампанією наступного року – були співзвучними думкам переважної частини його генералітету й урядовців [242, с. 223].

До вищесказаного слід додати, що ці заяви відповідали також настроям паризького бомонду, передбаченням урядів союзних і ворожих щодо Франції держав, очікуванням діячів польського патріотичного руху і, нарешті, вояків «Великої армії». Відтак усі вони висловили більш чи менш виразне здивування, коли дізналися про намір французького імператора не зупинятися на досягнутому, а йти далі вглиб Росії.

Однією з перших ознак того, що Наполеон прийняв рішення не розпорошувати свої сили, а особисто вести їх слідом за відступаючою до Москви російською армією, став імператорський наказ начальникові Генерального штабу Л. А. Берт'є від 3 серпня 1812 р. У ньому йшлося про необхідність скерувати корпус під командуванням Ю. Понятовського в напрямку до Смоленська, натомість захист Варшавського герцогства й наступальну операцію на Волині доручити австрійському обсерваційному корпусові під командуванням К. Ф. Шварценберга.

А. О. Ерну оцінив цей наказ як «одну з найбільш серйозних помилок, яку було зроблено Наполеоном не лише під час кампанії 1812 року, але й усього його правління» [242, с. 239], оскільки таким рішенням імператор надзвичайно розчарував поляків і знеохотив їх до боротьби за його інтереси.

Учасник кампанії 1812 року Гайнріх фон Брандт у своїх мемуарах навів слова польського офіцера полковника Клюсевича, сказані після оприлюднення згаданого наказу: «Я дуже боюся, щоб імператор, здійснюючи

ті самі помилки, що й Карл XII, не зазнав тієї самої долі, яка спіткала останнього. Як можна прямувати до серця Росії, залишаючи позаду ще неорганізовану Польщу та спустошену Литву?» [131, с. 405-406].

Після здобуття Смоленська (18 серпня) Наполеон взагалі довів до відчаю польських вояків своєї армії, коли брутально відкинув (*vous tous n'etes bons qu'avec vos danseuses de Varsovie*) запропонований його увазі проект Ю. Понятовського й заборонив їм під страхом смертної кари вирушати на Київ.

На початку серпня 1812 р. у Наполеона виник план використати для наступальних дій у південно-західних землях Російської імперії союзні австрійські війська.

Радянські історики (Б. Абаліхін, Л. Бескровний) стверджували, що французький імператор ще напередодні війни розглядав Волинь, Поділля та «Польську Україну» як розмінну карту в стосунках з Австрією, нібито пообіцявши під час переговорів про укладення австро-французького союзу передати ці землі Відню взамін за його активну допомогу у війні з Росією [2, с. 67; 30, с. 504-505].

Насправді ж задум залучити Австрію до захоплення українських володінь мусив бути пізнішого походження: принаймні в протоколах французько-австрійських перемовин, які збереглися в Архіві Міністерства закордонних справ Австрії, жодного разу не згадано подібних пропозицій.

В укладеному 19 лютого проекті таємних статей союзного договору йшлося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни Його Величність імператор французів зобов'язується забезпечити Його Величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за понесені ним жертви і витрати співпраці під час війни» [11, с. 21-22].

Які конкретно «відшкодування та компенсації» мала на увазі австрійська сторона, унаочнює затверджений імператором Францом I перелік об'єктів, які становили інтерес для Австрії: у ньому першою та єдиною

позицією подано «турецькі князівства понад Дунаєм», які були на той момент зайняті російськими військами.

За дипломатичним висловом австрійського міністра закордонних справ К. В. Меттерніха, його уряд цілком задовольнила висловлена французьким імператором думка: «Дунай є внутрішньою рікою Австрійської імперії на протязі всієї її течії». Втім, правдоподібно, що в разі виступу на його боці Туреччини, Наполеон не виключав можливості пообіцяти Стамбулу якусь частину російських володінь, наприклад, Поділля, як компенсацію за втрачені на користь Австрії Волощину та Молдавію.

Перебуваючи в Смоленську, французький полководець ще вагався: це був останній пункт, де він міг кардинально змінити стратегічний план кампанії. Непогано поінформований про настрої, які панували в Генеральному штабі, інтендант Луї Гійом де Пюїбюск 19 серпня писав, що «розглядається питання про розширення військових дій у бік України».

А учасник військових нарад в імператорській штаб-квартирі барон А.Б. Дедем де-Гельдер занотував про той вирішальний момент кампанії 1812 року: «Діючи розважливо, слід було зупинитися в Смоленську, завадити Порті укласти мир і дати відпочити армії, якій вже після Вітебська бракувало припасів, і, лише здійснивши належним чином підготовку, спільно з Туреччиною через рік вступити до Росії та покінчити з нею. Однак усе це суперечило характерові Наполеона, котрий не визнавав ані переговорів, ані вичікування. Усі поради, які колись давалися нами Туреччині та Швеції, було тепер зневажливо відкинуто, що вказувало на самовпевненість імператора й на некомпетентність його міністрів» [131, с. 414-415].

Французький наполеонознавець Жан Тюлар так охарактеризував психологічний стан імператора в цей час: «Його як у лещатах тримала думка про необхідність чим найшвидшої перемоги й ображене самолюбство. Стати на зимові квартири під Ригю чи Києвом – жалюгідна честь. Слід було вразити уяву сучасників» [214, с. 278]. Амбітна думка про похід на Москву точила свідомість Наполеона принаймні від травня, коли він зізнався своєму

генерал-ад'ютантові Луїсові де Нарбонн-Лара: Жахливий по силі удар, завданий у серце імперії, у Велику Москву, блискавично з'єднає мені сліпу й апатичну масу населення. Я знаю Олександра; одного разу я вже завоював у нього авторитет, і це повториться знову. Слід захопити його уяву великим чином сміливості і могутності, тоді він сам прийде до мене. Якщо ж він не прийде, то буде знищений своїми ж людьми, як це сталося вже зі стількома іншими царями. В обох випадках Росію буде підкорено.

Ще на початку липня, у Вільні імператор уже досить чітко визначив переваги походу вглиб Росії: «Якщо я візьму Київ – я візьму Росію за ноги; якщо я опаную Петербург – я візьму її за голову; зайнявши Москву, я вражу її в серце» [254, с. 200].

Відтак французький полководець ставив під сумнів доцільність зміни операційної лінії на Москву: саме відхилення від неї (і похід на Україну) він вважав однією з головних причин поразки Карла XII.

Згодом наполеонівську стратегію визнав напрочуд логічною один з учасників походу «Великої армії» генерал Гаспар Гурго. Спростовуючи твердження Ф. П. де Сегюра про стратегічну помилку імператора (якої той припустився, не опанувавши Волинь і Поділля), він твердив: Наполеон, маючи перед собою величезну неприязельську армію, не міг собі дозволити розпорошувати сили на південь, де російські війська були зв'язані боями з турками й не були загрозою для французів [249, с. 6].

Причину неослабного зацікавлення Наполеона походом на Москву слід шукати в рисах характеру цього полководця, темпераментного та нетерплячого корсиканця, котрий завдяки своїй стрімкості й силі натиску вмів блискавично переграти супротивника. Довгі, затяжні кампанії, що виснажували війська і його нерви, були не до душі Наполеонові, він був майстром генеральної битви, яка вирішувала долю всієї війни.

Уже перебуваючи у вигнанні на острові Святої Єлени, екс-імператор пригадував як перед початком кампанії 1812 р. вважав, що «росіяни будуть

обороняти Литву й сподівався виграти битву, якщо вони стануть на герць» [132, с. 700].

Після відносно легкого опанування Литви Наполеон, на переконання Ф. П. де Сегюра, не міг заспокоїтися: «Йому бракувало особистої зустрічі з російським царем, немов йшлося про дуель з останнім» [247, с. 20].

Згодом, уже після програної ним кампанії 1812 року імператор визнав, що став жертвою власних непомірних амбіцій: «Я виїхав із Парижа з наміром довести війну тільки до кордонів Польщі. Обставини мене захопили» [132, с. 300].

Від самого кордону французький імператор переслідував головні сили російської армії, які відступали до Дніпра й уникали великих боїв. Таким чином російське командування, дотримуючись такої тактики (її згодом, за аналогією з описаним Геродотом походом перського царя Дарія проти кочових племен Північного Причорномор'я, сам Наполеон назвав «скіфською»), нав'язало ворогові власний стратегічний план і змусило «Велику армію» йти вглиб Російської імперії через розорені території [247, с. 20].

Прагнучи будь-що наздогнати ворога й завдати йому вирішальної поразки, французький полководець дедалі віддалявся від місць, де міг забезпечувати належне постачання та підтримувати сили своєї армії. Втім, Наполеон припускав, що росіяни (немов ті скіфи, котрим довелося стати до бою з персами – після того, як загарбники почали розоряти кургани їхніх царів) муситимуть битися, якщо під загрозою опиниться їх «священне» місто – «Велика Москва», «Свята Москва». Рішення відмовитися від зупинки й розгортання військ уздовж лінії Західна Двіна – Дніпро Наполеон ухвалив у Смоленську лише після тривалого обмірковування всіх аргументів «за» і «проти». Це рішення зовсім не було гарячковим, навпаки – стало результатом політичного й військового розрахунку.

Учасник кампанії 1812 р. на російському боці та в майбутньому відомий теоретик військової стратегії Карл фон Клаузевіц вважав: обрання

Наполеоном з-поміж двох можливих саме московського варіанта дій слід вважати не помилковим, а єдино вірним, адже план війни у дві кампанії мав настільки серйозні вади, що його реалізація, очевидно, довела б до поразки «Великої армії» [32, с. 207].

Надзвичайна розтягненість оборонної лінії французів, проблеми розміщення та забезпечення армії в умовах зими, сумнівний розрахунок на формування значних польських підрозділів, зміцнення російської армії та її перехід до тактики раптових нападів і рейдів, для яких вкриті кригою впродовж майже шести місяців Дніпро й Західна Двіна, не становили б суттєвого природного бар'єру, а вимушене перебування самого Наполеона вдалині від Франції та небезпечного фронту в Іспанії – от аргументи проти так званого польського варіанта дій, які, незалежно від міркувань К. фон Клаузевіца, навів також Д. Ж. Ф. Прадт [256, с. 144].

Таким чином, саме в Смоленську французький імператор остаточно знехтував проектами розширення воєнних дій на південно-західні регіони Російської імперії. Оцінюючи план Наполеона, К. В. Меттерніх під час розмови з французьким послом у Відні зауважив: «операція на Москву поглинула собою всю кампанію, і саме заради успіху цієї операції й тієї великої мети, до якої вона мала допровадити, було принесено в жертву всю війну, що негайно відчували на собі решта операцій» [239].

Наприкінці вересня 1812 р., коли ще важко було передбачити майбутню катастрофу «Великої армії», австрійський фельдмаршал Антон Майер фон Гельденсфельд заявив французькому резидентові у Львові Жозефу Вікторові д'Обернону: «Мій друже, я не беруся оцінювати великі військові й загальні таланти вашого імператора, але скажу вам відверто, що не таким чином треба було вести війну в Росії; більше того, скажу, що ваш імператор рано чи пізно ще заплатить надто дорогу ціну за цю швидкість перемог на шляху до своєї слави» [20, с. 150].

24 серпня 1812 р. імператор французів вирушив зі Смоленська на чолі вже значно поріділої «Великої армії» в напрямку до Москви. У день

знаменитої та кровопролитної битви під Москвою, як французи називають Бородінську баталію, у Парижі співробітник Генерального депо Військового міністерства капітан Луї Ніколя Леклерк підготував огляд декількох творів, у яких критично оцінювалися плани підкорення Росії.

У своєму рапорті (Наполеон отримав його вже в Москві) капітан застерігав імператора від повторення помилки Карла XII, котрий необачно просунувся вглиб Російської імперії, і на доказ цього подав уривок із виданої на початку 1812 р. брошури гессенського автора Гасселя: «Але хоч би яким був результат цієї боротьби, Росія може не турбуватися, навіть тоді, коли Наполеон спробує після найбажанішої перемоги проникнути зі своєю армією вглиб Імперії. Його армію буде знищено, як це сталося з армією Карла XII під Полтавою, або змушено до швидкого відступу внаслідок відсутності засобів для існування. На даний час тільки одній Росії до снаги провадити війну на власній території» [17, с. 292].

Висновки до 3 розділу

Початок війни 1812 р. пробудив національний патріотизм українського народу, як надія власною кров'ю заслужити позбавлення від кріпацтва та відродження колишньої автономії. Його яскравим виразом стало формування українських козацьких полків і ополчення. До них вступали козаки, державні селяни, кріпаки, дворяни та представники інших станів. Царський уряд, побоюючись масовості вступу добровольців, майже на половину обмежив чисельність українських військових формувань. За неповними даними Україна виставила на війну не менше 83 тис. добровольців.

У складі окремих армій Ізюмський, Маріупольський, Охтирський, Київський, Чернігівський драгунські та гусарські полки вже наприкінці червня вели кровопролитні бої з французами на території Білорусії. У боротьбу з загарбниками включилися й мирні жителі Західної Волині. Своїми партизанськими діями вони завдавали шкоди ар'єргардним частинам ворожої армії. Чернігівське й Полтавське ополчення спільно з регулярними

частинами армії протягом вересня 1812 р. вели кровопролитні бої з французькими військами на північних підступах до України. У них було задіяно щонайменше 40 тис. українських патріотів, що становило потужну військову силу. Українські добровольці перерізували шляхи постачання французам усього необхідного. У результаті їх дій французька армія не доотримувала поповнень і повноцінного харчування, внаслідок чого її стан погіршувався.

Не менш значною була воєнна роль українських військових формувань і у вигнанні французької армії за межі Російської імперії. Вони брали активну участь у наступальних діях російської армії. Саме в цей час якнайактивніше діяли 15 українських козацьких полків і ополченці. Вони використовувалися для ведення глибокої розвідки, боїв із противником, проривів через його позиції й захоплення важливих стратегічних центрів у його тилу. Важливе значення мали напади козаків на загоны противника, що рухалися осторонь його головних сил. Крім того, козаків використовували для поповнення артилерійських та інших полків регулярної армії.

Особливу роль відігравали українці в партизанському русі на захоплених ворогом територіях Росії та Білорусії. Після втеч із полону багато з них вливалися в місцеві партизанські загоны, нищили живу силу противника, займалися диверсіями, усіяко затримуючи його втечу, та підставляючи під удар авангардні частини російської армії. Українці стали організаторами одних із найбільших партизанських загонів у тилу ворога. Особливою відвагою та мужністю прославилися серед них Є. Четвертак і Ф. Потапов-Самусь.

Під час війни з Росією Наполеон продовжував пошуки спільників серед окремих народів Російської імперії та ефективних шляхів наступальних дій. Склалися плани на повоєнне облаштування Речі Посполитої, а в її складі й українських земель. Були безуспішні спроби залучити на свій бік литовську, білоруську шляхту та українське дворянство.

РОЗДІЛ 4

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЗАХИСТ ПІВДЕННО- ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ ІМПЕРІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ВСІМ НЕОБХІДНИМ

4.1. Оборонні заходи у Київській та Чернігівській губерніях

Наближення французьких військ до північного кордону України активізувало діяльність наполеонівської агентури. В окремих місцях були зроблені спроби підняти населення на збройний виступ проти російських військ. Характерним у цьому відношенні є заколот в Овручі, який спалахнув у середині липня. Організаторами його були французькі агенти та польські поміщики. Спроби змовників залучити на свій бік жителів міста й селян повіту ні до чого не привели. Через кілька днів заколот було придушено.

Тільки тепер цар визнав правильність вимог П. І. Багратіона про висилку всіх польських поміщиків, зв'язаних з французькою агентурою. 27 липня Олександр I видав рескрипт про відправку «неблагонадійних дворян і орендаторів із цих губерній у глиб Росії» [176, арк. 383].

Просування загонів французьких військ на територію України викликало велику тривогу й у Києві. Міська фортеця була приведена в бойову готовність. Її гарнізон, який складався з 2,5 тисяч солдатів, був посилений 4-м Полтавським козачим полком. Для несення караульної служби в місті та його околицях був сформований спеціальний кінний полк, підпорядкований магістрату. «Київський магістрат, – говориться в протоколі його засідання від 26 липня, – має у себе до 1000 чоловік реєстрових із купецтва та кращих міщан» [178, арк. 186]. Склад полку свідчив про те, що він був створений також і для придушення можливих виступів народних мас.

У свою чергу російське командування вирішило посилити київський гарнізон шістьма піхотними батальйонами. Не маючи можливості виділити війська зі своєї армії, О. П. Тормасов просив про це адмірала Чичагова, який командував тоді Дунайською армією. «Просування в бік Чечерська партій

ворога, який, за повідомленнями, бере напрям у Малоросію, – підкреслював О. П. Тормасов, – вимагає прискорити заходи ці для забезпечення фортеці Києва» [174, арк. 350].

Військове командування розробило план оборони Києва на випадок облоги. Відповідно до цього плану, при наступі ворога на місто корпус генерал-лейтенанта Ф. В. Остен-Сакена й батальйони рекрутів з Сум, Змієва та Ізюма повинні були вирушити на посилення київського гарнізону. Відставні офіцери та унтер-офіцери, які проживали в Києві, були мобілізовані та розподілені по підрозділах. Чоловіче населення, здатне носити зброю, закріплювалося за певними ділянками оборони. Була створена загальноміська пожежна команда.

Кияни брали активну участь і у зведенні нових та реконструкції вже існуючих міських укріплень, що здійснювалося на випадок можливого прориву до міста окремих ворожих загонів. Так, уже у квітні 1812 р. Київський магістрат видав ремісничій управі наказ про доставку робітних людей від цехів для виконання фортифікаційних робіт наступного змісту: «Для таковых работ по сделанному соображению с инженерною командою необходимо 5 500 человек рабочих» [127, с. 48].

Спорудження укріплень, розпочате ще до війни, поновилося й набрало широкого розмаху влітку 1812 р. Під керівництвом генерал-лейтенанта Оппермана та генерал-майора Глухова будувалися редути, форти та батареї, споруджувались і ремонтувались казарми. Щоб забезпечити безперервний зв'язок між обома берегами Дніпра, було вирішено поставити наплавний міст на суднах. На спорудженні укріплень і моста з великим натхненням працювали жителі міста й селяни Київської губернії. Для захисту Києва жителі не шкодували ні сил, ні майна. Населення надавало в розпорядження воєнного командування коней, волів, повозки, шанцевий інструмент та свої працьовиті руки. Люди різних професій: каменярі, ковалі, теслярі, землекопи – працювали і вдень, і вночі, перетворюючи Київ у неприступну фортецю. Уночі роботи велися при світлі факелів. Як повідомляється в

одному з документів, на початку липня «для фортечних робіт було виставлено з Київської губернії робітників і личакарів 5442 чоловіки». На далеких підступах до міста, із північної сторони, будувалися польові укріплення, для спорудження яких були потрібні ще 700 чоловік «копателів».

У ці дні Київ був схожий на військовий табір: вулицями з піснями марширували солдати, у різні кінці скакали вершники, проходили команди робітників, рухалися нескінченні обози з порохом, боєприпасами, зброєю, продовольством – для фортеці, із деревом та каменем – для будівництва. Навколо міста кипіла напружена робота. Треба було вручну виїняти сотні кубометрів землі, закласти тонни каменю, вбити сотні паль. Робітники не ходили додому, – жили тут же в наскоро збудованих куренях та землянках. Харчувалися вони «з рук своїх», тобто за свій рахунок. Поряд із чоловіками трудилися жінки: плели фашини, підносили воду, готували їжу.

Завдяки самовідданій праці українського населення та солдатів гарнізону підготовка Києва до оборони швидко посувалася вперед. Уже 15 липня начальник будівництва Опперман доповідав О. П. Тормасову: «При Печерській фортеці та Звіринькому укріпленні на цьому ж тижні закінчуються всі роботи, до первісної оборони потрібні, і залишається потім лише спорудження бліндажів та будівництво літніх куренів із тим, щоб і взимку вони були для проживання придатні».

Російсько-французьке протистояння 1812 р. викликало значне патріотичне піднесення в жителів Києва.

29 липня Київський магістрат зібрав представників населення міста для обговорення питання про створення ополчення. У рішенні зборів відзначалося: «...Громадяни міста Києва готові вже прийняти зброю, щоб відбити ворога, і відповідно до кількості населення міста, можуть піших і кінних під назвою реєстрових товаришів зібрати до тисячі воїнів».

29 липня 1812 р. Київський магістрат, йдучи в руслі Імператорського наказу, даного «сего года июля 6-го в лагере близ Полоцка», провів нараду, результатом котрої став підписаний секретарем Заровним відповідний

«протокол решения присутственных мест»: «Граждане, будучи в собрании по первому сему воззванию, подражая своим предкам города Киева, сей древней Всероссийских Государей столицы, которые издревле к престолу своих Государей быв привержены, оставя между себя ополчение, одевшись во всеоружие брани, с воеводами своими от нашествий иноплеменников сей город Киев защищали и, никакими изменническими прелестями не обольстясь, врагов отечества мужественно силою поражали... Монархами признаны и щедро награждены, они от других городов населенцев отличены и различными преимуществами одарены, тем духом ревности водимо гражданство доньше... и ныне граждане сего города Киева готовы уже принять оружие на отражение неприятеля и по мере населения города пеших и конных под названием регистровых товарищей до тысячи воинов собрать могут и из между себя по древнему обыкновению для управления конницею и пешими избрали региментаря, киевского именитого гражданина Петра Борщевского и к нему в помощь инстигатора Андрея Прилуцкого и урядника Андрея Можного, под управлением коего каждого цеха цеховой старшина с его товарищами управлять будут ведомства их воинами, кои должны иметь у себя ружья и сабли и в городе себя защищать от неприятеля, основываясь на высочайшей блаженные и вечные славы достойной памяти Великого Государя и Великого Князя Алексея Михайловича, Самодержца Всероссийского, 1654 года июля 16 дня городу Киеву Всемиловитейше жалованной грамоте, где, между прочим, изображено: киевские мещане от службы ратные уволены, и в обоз им, киевским мещанам, не ходить, а в городе себя оберегать; на случай же потребуется от начальства с граждан воинов для защиты от неприятеля вне города, то в рассуждении расстройки людей в Киеве пожаром и что они почти все ремесленники и от того доставляют женам и детям их пропитание, то по сим обстоятельствам киевское гражданство более не может поставить в откомандировку за город, как только пятьдесят человек пеших в одеянии, им соответствующем» [127, с. 44-45].

Першу звістку про появу ворога поблизу Новозибкова приніс 19-річний Микита Носов, який служив прикажчиком у Новозибкові. Уранці 30 липня з групою селян він прийшов у Чечерськ. У місті вони побачили жахливу картину. Вікна й двері в багатьох будинках були вибиті, огорожі поламані. По вулицях, де ще лежали трупи захисників, тяглися французькі солдати з награваним скарбом: один гнав корову, другий тягнув вівцю, третій волочив лантух з одягом. Плачучи бігли за ними жінки, благаючи повернути майно. У повітрі кружляв пух. На базарній площі стояли підводи, в які солдати складали свою здобич.

Від знайомого священника Носов дізнався, що ворог збирається йти на Стародуб і Новозибків. Не гаючи ні хвилини, юнак роздобув коня й поскакав додому. У Новозибкові вдарили на сполох. З усіх боків до церкви збігалися люди, озброєні хто чим. Незабаром кілька сотень дружинників зробили засідку на чечерському шляху. Надвечір на ньому з'явився великий обоз під прикриттям французьких кавалеристів. З вигуками «Ура!» дружинники кинулися на непроханих гостей. Французи, які не чекали нападу, у паніці втекли. Увесь обоз у кількості 600 фур дістався жителям.

Стародубенці, які були попереджені про наближення ворога, теж вислали дружину, що розіграла зграю мародерів. Так відбулося перше «знайомство» населення Чернігівської губернії з французькими загарбниками.

У прикордонних повітах були створені дружини самозахисту. Вони склалися зі 100 – 150 чоловік, озброєних вилами, ціпами, сокирами та мисливськими рушницями. Між селами був організований кінний або звуковий зв'язок, спеціальні дозори попереджали населення про небезпеку. Ризикуючи життям, селянські розвідники проникали в стан ворога, збираючи цінні відомості про чисельність і розташування військ ворога. При появі французьких солдатів дружинники збиралися за умовним сигналом і вступали в бій.

Народні дружини чинили впертий опір ворогу. Селяни розбивали інколи й великі загони й брали в полон сотні наполеонівських солдатів. У другій половині липня полонених почали приводити й у Київ. Так, священник фортечної церкви Серапіон відзначав у своєму щоденнику: «15 липня. Комендант просить у митрополита дозволу в північному корпусі помістити полонених французів, яких ведуть 290 чоловік, та їм у слід буде ще 400». Варто підкреслити, що дружини самозахисту виникли за ініціативою самого народу. Проте адміністрація дуже скоро впевнилась у важливості розпочатої справи й вирішила продовжити її. Повідомляючи 2 серпня генерал-лейтенанта Ф. Ф. Ертеля про падіння Чечерська, генерал-губернатор Малоросії Я. І. Лобанов-Ростовський писав: «Тимчасом дав я розпорядження прикордонним селищам повітів, які межують із Могильовською губернією, озброїтьесь поголовно будь-яким дреколлям; козакам, які вже були сформовані в сотні, бути на самому кордоні».

Цього ж дня Я. І. Лобанов-Ростовський наказав повітовим предводителям дворянства негайно вислати збройні команди до могильовського кордону. На команди покладалося завдання підтримати «тих селян, які на кордоні живуть і яким тоді треба буде вийти поголовно і тим самим ліквідувати маловажні кінні та піші зграї, які бувають, як кажуть, від двох до трьохсот чоловік».

Характерно, що покладаючи на загони самозахисту ліквідацію ворожих зграй, генерал-губернатор, проте, не поспішав дати в руки дружинників зброю, а рекомендував їм озброюватися «будь-яким дреколлям». У той же час адміністрація вважала за потрібне підпорядкувати дружини самозахисту справникам та іншим представникам повітових властей. У цьому знов виявилася двоїстість політики місцевих властей: їм мимоволі доводилося спиратися на народ, але одночасно вони робили все, щоб поставити народну ініціативу в певні рамки. Озброєного народу вони боялися не менше, ніж французів.

На початку серпня, коли війська Тормасова відступили за річку Стир, а на північному кордоні України з'явилися французькі загони, у Києві почалося спорудження нових укріплень. Тепер до будівництва залучались і селяни Чернігівщини. У першій половині серпня на фортечні роботи прибуло 1000 чоловік із Чернігівської губернії і понад чотири тисячі чоловік із Київської. Усього ж на оборонних роботах навколо Києва було зайнято до 12 тисяч чоловік.

Наближення противника з півночі змусило зміцнити гарнізон Київської фортеці (2,5 тис. солдатів) Полтавським козачим полком і регулярними батальйонами третьої армії. Для посилення караульної сили в місті та його околицях було сформовано окремий піхотний полк (1 тис. чоловік), підпорядкований магістрату. Оборонні роботи навколо Києва, розпочаті ще до війни, з першого липня поновилися й набрали широкого розмаху: споруджувалися редути, форти й батареї, будувалися та ремонтувалися казарми, призначені для третьої армії. Щоб забезпечити безпосередній зв'язок між обома берегами Дніпра, місцеві власті вирішили побудувати поплавний міст. На будівництві укріплень і мосту щодня працювали жителі міста й селяни Київської та Чернігівської губернії. На дальніх підступах до Києва, з північного напрямку, 400 землекопів споруджували польові укріплення.

Київський губернський маршал граф Потоцький у листі на ім'я голови губернського правління від 2 серпня 1812 р. писав про те, що тамтешні дідичі, більша частина яких зазвичай проживала в самому Києві, окрім належної з кожного за розписом кількості рекрутів, «еще таковых ратников из своих имений к тому числу добровольно назначили». Міські негоціанти, «честно и без обмана» забезпечили всім необхідним 50 майбутніх солдатів, «а купец Клим Полуляхов отдает в ополчение сие двух сынов своих с собственными лошадьми, оружием и обмундированием» [127, с. 49].

Київ був досить добре підготовлений до відбиття ворожого нападу. Навколо міста звели укріплення, перебудували й зміцнили Печерську

фортецю. Спеціально призначеному для захоплення Києва корпусу наполеонівських військ не вдалося навіть прорватися до української столиці.

Напружене становище на цей час склалося в північних повітах Чернігівської губернії. З кожним днем збільшувалася кількість ворожих загонів, які вторгалися в межі губернії. Народним дружинам із великими труднощами вдавалося відбивати наскоки ворожих фуражирів. Особливо частих нападів зазнавали північно-західні повіти.

Проникнення ворога в українські губернії загрожувало великими бідами не тільки населенню, але й російській армії, яка одержувала всі види постачання переважно з півдня. Проте для створення лінії загородження потрібна була значна військова сила. «Російська армія відступала до серця країни – Москви, внаслідок чого Головний штаб не мав можливості додатково виділити регулярні війська для захисту України. Це завдання цілком покладалося на Українське народне ополчення. Генерал-губернатор Малоросії писав міністру поліції Балашову: «Тому що Чернігівська губернія межує з трьома губерніями, де воєнні дії відбуваються, вважав я за обов'язок не ліквідувати земського ополчення, яке за першим маніфестом (від 6 липня) склалося... А оскільки Могильовський кордон, як і Смоленський до Рославлевського пункту, є відкритим, не можна було зволікати хоч із тим озброєнням».

Безпосередня загроза захоплення України французькими військами з півночі наполегливо вимагала вжити негайних та ефективних заходів для її захисту. У зв'язку з цим місцеві органи влади вирішили організувати з ополченських частин «кордонний цеп». Він був створений, пояснював пізніше Я. І. Лобанов-Ростовський, «щоб забезпечити себе якщо не від самої злодійської армії, то принаймні від розбійницьких нападів мародерів і конфедератів, які тимпаче збиралися в Чериковському, Климовецькому, Чаусівському та Мстиславському повітах...» [232].

Російське командування схвалило плани створення ліній загородження. Довідавшись про ідею організації «кордонного цепу», Багратіон вважав за

потрібне прискорити її здійснення. Він радив залучити до охорони кордону козаків і встановити тісний зв'язок із корпусом Ф. Ф. Ертеля.

Проте організація «кордонного цепу» провадилася повільно. Це пояснюється насамперед тим, що формування козачих та ополченських полків ще не закінчилося. Тому народні дружини були основною силою, яка перешкоджала ворогу проникати в українські губернії. Сформовані ополченські частини Я. І. Лобанов-Ростовський наказував направляти лише в «ті пункти, селища, які за малолюдством найменш забезпечені» [203, с. 10].

Велика заслуга народних дружин полягала в тому, що вони затримали просування ворога вглиб України, рятували жителів від пограбування та насильств, дали можливість місцевим властям закінчити формування козачих та ополченських полків і створити надійну лінію загородження вздовж північного кордону України. Населенням було здійснено захист українських губерній від невеликих партій ворога. Таким чином, на північних кордонах утворився кордонний цеп.

З південної Білорусії та Смоленської губернії повільно, але неухильно французькі загарбники просувалися на південь. 16 липня два полки польської кавалерії зайняли Рогачов, 20 липня впав Жлобін. Рогачов був перетворений в опорний пункт ворожих кінних загонів, які з метою пограбування місцевого населення мають щодня вторгалися в Чернігівську та Київську губернії. У рапорті від 30 липня комендант Бобруйської фортеці генерал-майор Ігнат'єв повідомляв командира російського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ф. Ертеля, що «ворог займається збором провіанту, фуражу та худоби»

22 липня французи оволоділи Пінськом і, форсувавши Прип'ять, захопили Давид-городок і Туров. Военні дії розгорнулися на кордоні Київської губернії.

А тим часом просування ворога на південь тривало. Окремі кінні загопи просочилися на територію Чернігівської губернії, загрожуючи Новозибкову та Стародубу. 30 липня ворог зайняв Речицю. У ці ж дні ворожі

роз'їзди з'явилися в районі Рославля. У кінці липня французькі війська підійшли впритул до північного кордону України.

Але далі ворог не пройшов. Його зупинив народ. На боротьбу з французькими мародерами піднялися селяни та ремісники Мглинського, Суразького, Новозибківського, Чернігівського, Стародубського та інших прикордонних повітів.

Дійову допомогу українському народу у відсічі ворогові подавали солдати з корпусу Ф. Ф. Ертеля. Загін під командуванням генерал-майора А. В. Запольського вибив французів з Речиці, Рогачова та Жлобіна. Одночасно українські ополченці очистили від ворога Чечерськ.

Для прикриття тракту Могильов – Чернігів Запольський виділив батальйон гренадерів 26-ї дивізії під командуванням підполковника Кленовського. Пізніше до цього батальйону були приєднані 3-й Бузький та 3-й Чернігівський козаці полки. Бузькі козаки несли дозорну службу по річці Сож. 3-й Чернігівський полк розмістився під Рогачовим, звідки козаці роз'їзди патрулювали до річки Сож.

На схід від Чечерська спостереження здійснював 6-й Чернігівський козацький полк. Козаці роз'їзди та пікети створювали передову лінію захисту.

Головна лінія загородження проходила по чернігівському кордону від села Осадчини Остерського повіту до села Ключів Городницького повіту. Протяжність «кордонного цепу» становила понад 700 верст. Уже на кінець серпня в охороні своєї губернії брали участь близько 20 тисяч чернігівських ополченців.

Полки ополчення розміщувались у прикордонних селах та містечках. Кожний полк відповідав за певну ділянку й підтримував тісний зв'язок із сусідніми полками. У розпорядженні ратників було 166 човнів для роз'їздів по річках Дніпро та Сож. Вони в достатній мірі були забезпечені продовольством, яке постачало їм місцеве населення, і навіть медичною допомогою.

Велику увагу подальшому зміцненню «кордонного цепу» приділяв М. І. Кутузов, якого цар Олександр І, на вимогу всіх верств російського суспільства, змушений був призначити головнокомандуючим російських військ. Звістка про призначення Кутузова була із захопленням зустрінута в українських полках. Українцям М. І. Кутузов був добре відомий. Протягом двох років (1806–1808 рр.) він виконував обов'язки військового губернатора м. Києва, під його командуванням українські воїни билися в рядах російської армії у війні з Туреччиною і в кампанії 1805–1807 рр. проти Наполеона.

У момент прибуття Кутузова в армію обстановка на фронтах була надзвичайно складною. Наполеон швидко просувався вглиб Росії. У його руках уже знаходилися життєво важливі райони країни: значна частина Прибалтики, уся Білорусія, Смоленщина. Ворог рвався до Москви. Тому й зрозуміло, що подіям, які розгорнулися на Московському напрямку, Кутузов приділяв головну увагу. Тут вирішувалася доля всієї війни, доля Росії.

Проте і в цей важкий період М. І. Кутузов не забував про Україну. За його наказом не були виведені російські загони з обложених Мозиря й Бобруйська, хоч сам головнокомандуючий мав велику потребу у військах. Більше того, 28 серпня, тобто через день після Бородінського бою, Кутузов наказав генералу Ф. Ф. Ертелю відправити в Бобруйську фортецю 1000 піхотинців і два ескадрони кавалеристів. Наказ було виконано: загін, до якого входило й 147 чернігівських козаків, прорвав блокаду польських військ і благополучно прибув у Бобруйськ.

На початку вересня полтавські власті звернулися до М. І. Кутузова з листом, у якому повідомляли про закінчення формування ополчення та просили дати вказівку, куди направляти ополченські полки. Відповідаючи на цей лист, головнокомандуючий радив «використати ополчення на охорону кордонів губернії з того боку, який близький або може бути близьким до театру війни». «Коли ж йому треба буде діяти, – додавав Кутузов, – то неодмінно забезпечу його моїми повеліннями».

Виконуючи наказ фельдмаршала, Полтавське ополчення вирушило в Київську губернію. Майже половина ополченців була на конях. Начальник Полтавського ополчення генерал-майор Ф. С. Жевахов, оглядаючи полки, відзначав, що «належна кількість козаків виявилася придатною до служби, коні досить добрі, одяг, кінська зброя, зброя – усе в повній справності» [173, арк. 517–553]. Крім того, ополченці мали 24 гармати.

У міру прибуття полків Полтавського ополчення «кордонний цеп» просувався все далі й далі на захід. На сході, у Брянському повіті, українські ополченці мали зв'язок із партизанськими загонами Орловської та Калузької губерній.

Поступово вздовж північного кордону України почала складатися лінія оборони. Північно-західний кордон захищав 18-тисячний корпус генерал-лейтенанта Ф. Ф. Ертеля, який розміщувався в Мозирі та його околицях. Війська Ф. Ф. Ертеля патрулювали на правому березі Прип'яті й при підтримці ополченців і народних дружин стримували французькі зағони, які намагалися проникнути на Київщину.

У центрі підступи до українських губерній прикривала Бобруйська фортеця. Після падіння Рогачова Бобруйськ опинився в оточенні. Але ворог не наважувався штурмувати фортецю, гарнізон якої налічував 5440 солдатів і офіцерів.

У середині серпня під Бобруйськ прибув ворожий корпус Я. Г. Домбровського. За даними генерал-майора Ігнат'єва, цей корпус складався з 8–9 тисяч польських та німецьких солдатів [177, арк. 82].

Я. Г. Домбровський мав намір швидко оволодіти фортецею, але зустрів рішучий опір і був змушений почати облогу. У Бобруйській фортеці завчасно були зібрані великі запаси продовольства та боєприпасів, і тому її гарнізон з успіхом відбивав усі спроби ворога оволодіти містом. Більше того, захисники фортеці, серед яких були й козаки 2-го та 3-го Бузьких кінних козачих полків, робили проти ворога сміливі вилазки. Корпус Домбровського надовго зав'яз під Бобруйськом.

Між ратниками Українського ополчення та загонами ворога відбувалися часті сутички. Козачі роз'їзди, які були висунуті далеко вперед, першими нападали на загони французьких фуражирів, які намагалися пожитися в багатих губерніях. Коли ж з'являлися великі сили ворога, на допомогу козакам вирушали загони ополченців.

«Кордонний цеп» надійно прикрив північний кордон України. Усі спроби французьких загонів проникнути в українські губернії були відбиті спільними зусиллями російських регулярних частин і місцевого ополчення.

4.2. Постачання армії продовольчих товарів, фуражу та військового спорядження

Царський уряд активно готував свою армію до війни з французами. Велика увага приділялася забезпеченню її харчовими продуктами, а насамперед м'ясом із переважно українських губерній.

Тільки з Київської губернії наказано було 25 травня 1812 р. зібрати 7 тис. волів, із них 5 тис. на харчування армії, а 2 тис. для перевезення військових вантажів. Царське розпорядження було виконано. Почалися регулярні поставки м'ясної продукції армії, у яких брали активну участь різні категорії населення. Згідно статистичної довідки міського засідателя Т. Півенського, 7 червня 1812 р. 5236 «християнського закона купців, цехових, міщан та іноземних гостей» Києва поставили до казни 57, а 1159 «осіб іудейського віросповідування Васильківського повіту» – 14 волів для харчування російських солдат [127, с. 48]. Такі поставки з України стали регулярними, оскільки в ній, на відміну від російських губерній, було більше волів, а не коней. Пізніше це негативно позначилося на її економіці.

З перших днів війни налагодилося забезпечення 2-ої Західної російської армії. На сільських підводах продовольство, боєприпаси, порох і різне військово-спорядження перевозилося з губерній України спочатку в Пінськ, Мозир, Рогачов, Бобруйськ, а звідти доставлялося в армію. У перевезенні запасів і спорядження для 2-ої армії було зайнято 17686

селянських підвод, з яких 5,5 тис. виставила Волинь. Спорядження для Дунайської армії, яка рухалася на Волинь, перевозили 2,5 тис. погоничів та 11 тис. коней і 5,5 тис. возів. У цілому до середини грудня 1812 р. армія одержала з України близько 167 тис. четвертей борошна, понад 21 тис. четвертей круп, 283 тис. четвертей вівса і 64 тис. четвертей сухарів, а також понад 22 тис. стройових коней.

Напружено працювали воєнні заводи. Особливе значення мав Шостинський порохований завод. Він знаходився ближче від інших заводів до місця розташування військ і забезпечував порохом діючі сили армії та ополчення. За часів війни вони виготовили 24535 пудів пороху, десятки тисяч зарядів і тисячі пудів селітри.

У спеціальному наказі М. І. Кутузов оголосив подяку адміністрації заводу й видав 1,3 тис. крб. для винагороди майстрів і робітників. Багато воєнної продукції виготовив Луганський ливарний завод, зокрема близько 240 гармат і 80 тис. пудів боєприпасів. Більше став виробляти продукції і Київський «Арсенал»: відремонтував 134 гармати, виготовив близько 40 тис. рушниць і пістолетів, 35 тис. списів і шабель. Українські мануфактури поставили армії тисячі метрів сукна, полотна та іншого військового спорядження [8, с. 64].

Найбільш різким втіленням контрасту героїчного самопожертвування народних мас було те, що відбувалося вв правлячих верхах. Брат Олександра I царевич Костянтин Павлович, заховавшись від війни у Петербурзі, часу даремно не витрачав. Він представив у Єкатеринбурзький полк 126 коней, вартістю 225 рублів за кожного. «Економічний комітет засумнівався, адже грошей багато, що коні їх не коштують». Але імператор наказав і Костянтин отримав 28350 рублів. Потім коней прийняли: 45 із них солдати застрелили, щоб не захворіли інші, 55 – вирішили продати, а 26 – зачислили до полку.

28 червня 1812 р., виконуючи підписане імператором у Вільно «Попереднє розпорядження», губернський маршал граф Потоцький надіслав

до Київського губернського правління так звану «Генеральну розкладку на постачання козаків в українське військо». З документа довідуємося, що з 552 624 зареєстрованих по всій губернії «душ разного состояния» під знамена боротьби із загарбниками стало 3558 козаків «при 312 унтер-офицерских лошадях», у тому числі 324 бійці з Києва та Київщини [6, с. 14]. Їх екіпірування лягло на плечі самих новобранців.

Листування місцевих посадових осіб з Київським магістратом початку липня 1812 р. дає можливість краще уявити екіпірування козаків у часи французько-російської війни. «Из прилагаемой при сем выписки с генеральной раскладки, – читаємо в одній із службових реляцій предводителя київського повітового дворянства від 7 липня 1812 р., – усмотрит оный магистрат, сколько следует поставить от города Киева казаков с верховыми лошадьми со сбруею и прочим на 15-е число сего месяца на сборное место Васильковского повета в местечко Белую Церковь. А при том за нужное почел оный магистрат уведомить, что, хотя не определяется ни лет, ни роста казакам, по силе Высочайше утвержденных правил, они должны быть поставлены из людей к казачьей службе совершенно способных, а лошади к верховой езде годны; что же касается до одежды для казаков и сбруи, то полукафтаны или куртки синие с воротниками по полкам, шаровары серые с выпушками по полкам, поясы, шапки, портупей, ладунки, чемоданы и шинели будут построены подрядом, таковое одяение на одного человека будет стоить 75 руб., которые деньги следует вносить немедленно в Приказ общественного призрения, отдатчики же должны построить в натуре для каждого казака седло со всей сбруей, саквы, по две рубахи, по две пары сапог, шаровары холщевые, платок черный на шею, скребницу и щетку с нагайкой, шерсть с проволокою для султанов, лошадь и баклажку для воды; сверх же того от города Киева следует поставить под унтер-офицера одну лошадь со сбруей и одежду как в натуре положенную, так и подрядом исправляемую. Для того сообщаю оному магистрату с тем, дабы оный благоволил кому следует приказать о поставке значащегося по раскладке

количества казаков с верховыми лошадьми и одной под унтер-офицера лошади со сбруею, мундиром и всем принадлежащим и непременно на 15-е число сего июня; уведомляю при том, что поступившие в войско казаки должны быть снабжены довольным количеством провианта, а для лошадей надлежит поставить также довольно овса» [127, с. 45-46].

Озброєнням місцевих жителів за рахунок фондів Київського заводу «Арсенал» керував київський військовий губернатор, генерал від інфантерії М. А. Милорадович: «Из Киевского «Арсенала» отпустить можно сабли и ружья, кавалерийские; по малому же количеству пистолетов и штуцеров, кои уже назначены для крепости, отпустить оных неудобно, которые можно бы требовать из Тираспольского полка арсенала. В Киевском «Арсенале» находится также 16 тысяч пик в надлежащей исправности. А между милицейским оружием хоть и есть пики, но разных родов и не тако надежных. А посему назначил отпустить во все казачьи полки из арсенала. Милицейские же пики и так называемое оружие по сделанному уже на вооружение казаков пожертвованию дворянами, приказал я принять в «Арсенал» для назначения его для легких случающихся надобностей» [42, с. 20].

Тільки у другій половині червня 1812 р. Київська міська управа витратила на створення козацьких частин 4 710 рублів, у тому числі: витрачено на придбання 13 коней - 2529 р.; на купівлю 13 сідел - 368 р.; на лагодження сідел і пошив подушок - 73 р.; на придбання узд - 26 р.; на покупку греб і щіток - 12 р.; куплено 26 сорочок за 65 р.; куплено 13 шароварів за 22 р.; для козаків 13 саржевих хусток на 39 р.; подгастніков 13 - 10 р.; 25 пар чобіт куплено за 130 р.; 30 одиниць сакви полотна - на 7 р.; торбинки для рядових - 7 р.; для 13 козаків Комісії провіантської - 221 р.; на обмундирування віддано в казну - 795 р.; 13 нагайок по 50 копійок штука - 6 р. 50 коп.; для коней вівса і сіна на 30 р.; у Білій Церкві витрачено козаками на харчі - 55 р.; на утримання отдатчіка і коней у Білій Церкві, ще до прийому козаків, за квартиру - 40 р.; за візництво й доставлення козаків

триразово в Білу Церкву наймачеві сплачено - 50 р.; обгортку для полотна куплено на 7 р.; куплено 13 пар підков на 7 р.; недоуздки і на аркан мотузок на 20 р.; для канцелярських писарів - 15 р. [42, с. 69]. Особливо активізувалася діяльність управи по матеріальному забезпеченню козацьких полків із вересня 1812 р., коли ті в боях зазнали великих втрат у конях, зброї, амуніції.

Війна значною мірою розширила функції державних посадовців. Так київський цивільний губернатор О.Л. де-Санті, крім суто традиційних обов'язків, був вимушений займатися й постачальними справами. Так, у липні 1812 р. він веде напружене листування з начальником заводу «Арсенал» Х. Граве щодо налагодження ефективної системи постачання армії військовою продукцією. Крім того, нащадок одного зі славетних французьких родин, котрий волею Олександра I опинився на чолі величезного придніпровського регіону, особисто контролював військові набори з прилеглих до Києва Сквирського й Черкаського повітів. На ньому ж лежав обов'язок забезпечення новобранців усім необхідним.

Напружено працювали також органи місцевого самоуправління. Виконуючи розпорядження городского магістрату, завідувач міської ремісничої управи А. Кобець, її альтермани І. Радзешевський, А. Щербівський, В. Кравченко та чиновник 14-го класу Воргуленко регулярно подавали «на гору» укладені в алфавітному порядку іменні списки тих київських міщан, котрі виявили бажання потрапити до лав діючої армії. Кожен із цих документів містив відомості щодо прізвищ, імені й побатькові майбутнього ополченця, дати його народження, кількості повних років життя й терміну мешкання в місті («старожилой», «новоприписанной» тощо), сімейного становища («женат или холост, дети есть или нет») та цехової приналежності.

Зазначені функціонери відповідали й за те, щоб усі особи, яких вони зареєстрували, регулярно доправлялися на збірні пункти «вместе с лошадьми, с седлами, уздами, греблями, щетками, баклажками и всем, что казакам

нужное одеяние, где в комиссии в полности отданы», «о квитанции отдатчиками не получено по причине отлучки главного начальника из Белой Церкви и отложено на другое время, о чем оному магистрату сия управа рапортует, поднося о казаках именной список, с означением, сколько издержано на покупку лошадей, седел с упряжью, для казаков одеяния, на харчи и прочее, и притом донося, что обрakovанных лошадей осталось шесть, кои находятся ныне на острове в пастьбе» [127, с. 47].

У підтримці тилів російської армії відзначилося дворянство Сосницького повіту Чернігівської губернії. Саме його представники внесли велику частку у створення центральної бази армійських провіантських складів у повітовому центрі, велике стратегічне значення якої високо оцінював головнокомандувач М. І. Кутузов [91, с. 619].

Взагалі, на організацію й утримання 15 козацьких полків Козацьке товариство Полтавської та Чернігівської губерній, як вважали дослідники В. М. Орлик і В. С. Шандра, витратило 40 млн. руб. [139, с. 103]. На той час це була величезна сума, що складалася з добровільних пожертвувань патріотів. Якщо вірити даним військового міністра М. Барклая-де-Толі про те, що видатки на війну 1812-1814 рр. становили 155 млн. руб., тоді українські витрати на козацькі полки становитимуть приблизно 39 %. Правда, окремі дослідники (В. М. Орлик) небезпідставно вважають дані міністра значно заниженими. Але були ще витрати на ополчення, ведення оборонних робіт та багато чого іншого. Крім того, воєнні витрати несли й інші українські губернії, хоч і менші, ніж лівобережні. І всі вони йшли з податків податних станів. Можемо допустити, що загальні витрати 9 українських губерній на війну перевищували 100 млн.руб.

У ході організаційних дій по створенню козацьких полків і забезпеченню їх та імперської армії всім необхідним, відбулася еволюція суспільно-національної свідомості українців. Вона торкнулася й частини вищого прошарку українського суспільства.

З початком війни правобережна та лівобережна шляхта виявляла недвозначні симпатії до Франції. Зокрема, лівобережна дуже стримано поставилася до емігрантів – роялістів. Підтримуючи революційні ідеї державного устрою на основі рівності станів, вона все ж прагнула використати їх у національному державному творенні [189, с. 74-75]. Під час бойових дій 1812 р. колишній «малоросійський» цивільний губернатор Михайло Миклашевський (1757–1847) склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні як форпосту проти військ Наполеона I – бази для відновлення гетьманату під протекторатом Російської імперії. Планувалося, що до складу останнього після закінчення війни увійшли б і казенні селяни, а козаки мали бути звільнені від усіх тогочасних податків [167, с. 74]. Характерно, що М. Миклашевський представляв родину, члени якої були опозиційно налаштовані до політики російського уряду щодо України. Крім того, будучи досить впливовим чиновником, він у своїх проектах мав підтримку чернігівської шляхти, яка завжди відзначалася українсько-державницькими настроями.

У Полтавській губернії опозиційні настрої до політики царського уряду щодо України продовжували зберігати губернський предводитель дворянства Д. М. Трощинський і В. В. Капніст. Вони були ініціаторами й організаторами створення дворянського ополчення та матеріального його забезпечення. Хоч воно й підлягало владі генерал-губернатора Я. І. Лобанова-Ростовського, але предводитель полтавського дворянства відстоював і права місцевих патріотів на управління ним. Д. М. Трощинський протестував проти того, щоб зібрані на утримання дворянського ополчення кошти направлялися в діючу армію. Він же наполягав на відміні тих розпоряджень генерал-губернатора, що перешкоджали збиранню добровільних пожертв купецтва та дворянської громади на користь ополченців і козаків. При цьому наголошував, що через це формування козацьких полків затримувалося, коли вони були так потрібні на фронті [227, с. 94].

Д. М. Трощинський відстоював власну позицію в забезпеченні дворянського ополчення й козацьких полків офіцерським і унтер-офіцерськими кадрами. Через недопущення української шляхти до навчання, у Кадетському корпусі гостро відчували їх нехватку. Тоді предводитель дворянства вдався до старого козацького способу обрання командирів громадськістю, що й було зроблено. Але він категорично запротестував, коли тих почали відправляти не в місцеві військові формування, а в діючу армію [227, с. 94]. У таких діях Д. М. Трощинського й очолюваного ним полтавського дворянства можна вбачати підспудне бажання домогтися відновлення козацького війська. Тим більше, згоду на це давали царські урядовці.

Українці-учасники бойових дій на фронті, у партизанських загонах і ополченнях жили надією на краще життя після війни. Взагалі, війна 1812 р. – це була війна з боку України не тільки проти Наполеона, але насамперед за надії та сподівання українців. І в цій війні український народ проявив масовий патріотизм і героїзм, який межував із самопожертвою.

Тим більше було його розчарування після війни, коли її учасники зіштовхнулися з реальною дійсністю. Російський уряд фактично відмовився виконувати свої попередні обіцянки. Це стосувалося, зокрема, й відновлення козацького війська та повернення козакам їхнього привілейованого становища. На той час їх нараховувалося приблизно до 500 тис. Усі клопотання шляхти й козаків російський уряд просто ігнорував, побоюючись мати на своїй території Українську державу хоча б з урізаними правами, але з власним військом. Крім того, Міністерство фінансів протестувало проти відновлення козацького війська через можливу втрату понад 3 млн. руб. податків.

Правда, іншої точки зору дотримувався генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський. Він вважав, що українські козацькі полки довели свою боєздатність і при необхідності будуть корисні державі. Таку необхідність він побачив у зв'язку з загостренням обстановки у Франції після

втечі Наполеона з о. Ельби в 1815 р. Я. І. Лобанов-Ростовський планував відновити козацькі полки й навіть розпорядився зібрати по 20 коп. податків із населення на їх утримання. Це викликало чергове патріотичне піднесення серед частини української еліти. Але тривало воно недовго. Розпорядження генерал-губернатора було скасовано, а зібрані кошти наказано повернути власникам [227, с. 95]. Я. І. Лобанова-Ростовського звільнено з посади. Незважаючи на невдачу, ідея відновлення козацького війська не зникла у свідомості частини українського суспільства.

Зазнала еволюції суспільна свідомість і некозацьких учасників війни. Не справдилися їх надії на відміну рекрутчини й зменшення чи навіть скасування податкових боргів. Податки збільшувалися, а борги залишилися. Тільки в 1817 р. була створена комісія по погашенню боргів держави за зобов'язаннями 1812 р. Міністерством фінансів намічались для цього певні суми асигнаціями, навіть схвалені імператором Олександром І. Але аналіз схеми погашення державних боргів перед населенням викликав різкий спротив Департаменту державної економії Державної ради Росії. Він визнав ці кроки Міністерства фінансів, як і всі його заходи по оздоровленню фінансової системи імперії, не просто безрезультатним, але навіть шкідливим і відхилив [139, с. 106]. Українські платники податків на війну 1812 р. залишилися без компенсацій, що не добавило їм любові до російського режиму.

Посилення експлуатації викликало протидію народних мас. Залежно від обставин вона набувала різних пасивних й активних форм. Селяни писали скарги на поміщиків в урядові установи; відмовлялися відбувати панщину, платити оброк; виявляли непокору місцевим та центральним офіційним властям; самовільно створювали самоврядування; псували панський реманент; підпалювали поміщицькі маєтки; втікали в південні землі; чинили збройний опір; організовували масові відкриті повстання тощо. Усі ці вияви народної непокори та протесту були змістом селянського руху, суть якого

полягала в активній боротьбі проти пануючої феодально-кріпосницької системи та існуючих порядків.

Значний вплив на суспільно-національну свідомість української еліти мав похід імперської армії в 1813 р. за кордон. Його учасники на власні очі побачили переваги європейських форм державності, демократичних порядків і прагнули їх наслідувати [234, с. 6].

Під впливом подій 1812 р. в Україні почали виникати таємні товариства, що прибирали форму модних на той час масонських лож. У 1818 – 1819 рр. такі ложі виникли в Києві («З'єднані слов'яни») та в Полтаві («Любов до істини»), Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському (Залізні персні). Серед їхніх членів були відомі українські діячі Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху: Павло Пестель, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін. Хоч ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, які ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху [46, с. 200].

Інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонством. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення Польської держави в кордонах 1772 р. Багато з членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Україна поряд із Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів. Лише в цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства [48, с. 76-77].

Поява на українському ґрунті масонства стала, з одного боку, свідченням поширення новітніх європейських ідей та традицій, з іншого – показником зростаючої опозиційності пануючому режимові ліберальної еліти. Головною вадою масонського руху на той час була його замкненість;

концентрація зусиль переважно в межах лож, що не дало змоги вітчизняному масонству стати стрижнем суспільного руху. Радикальнішими та дієвішими, порівняно з масонами були декабристи, які не тільки створили таємні товариства, але й виробили теоретичні моделі майбутнього суспільного устрою («Конституція» М. Муравйова, «Руська Правда» П. Пестеля). Однак вузька соціальна база, недостатня рішучість у вирішальні моменти, ідейні суперечки, неорганізованість дій тощо не дали змоги їм реалізувати задуми. У 1822 р. царський уряд забороняє діяльність лож, а їх члени піддаються переслідуванню [35, с. 417].

Висновки до 4 розділу

Однією зі складових частин внеску України в перемогу Російської імперії у війні 1812 р. стали заходи по обороні її північних рубежів. Вони мали різноманітний характер, який залежав від воєнної обстановки. Зокрема, велися великі укріплення Києва, Чернігова, Глухова та інших північних міст України. Насипалися земляні вали. Будувалися форти, редути, батареїні позиції, був наведений наплавний міст через Дніпро.

Крім оборонних робіт, місцеві власті використовували й інші заходи. Серед них: уведення воєнних гарнізонів у прикордонні міста, організація дружин самозахисту, створення «кордонного цепу». Дії київських і чернігівських властей з оборони регіонів поширювалися й на ближні білоруські та російські землі.

Український народ обрав активну участь у забезпеченні російсько-імперської армії та своїх військових формувань усім необхідним. Це велося з самого початку війни й до її завершення. На першому етапі воєнних дій (час відступу армії) вона йшла через Мінськ, Мозир, Рогачов, Бобруйськ і далі в тил відступаючих. Там створювалася спеціальна база, звідки продукція розподілялася між військовими частинами. Пізніше воєнні та інші припаси вивозилися до Москви, а потім до тилів наступаючих військ.

Із України до армії надходила велика кількість волів, яких потім використовували для харчування солдатів. За своїм обсягом вона суттєво перевищувала поставки з інших регіонів. Велике значення для забезпечення солдатів харчовими продуктами мали також поставки з України борошна, різних круп, сухарів тощо. Україна була одним із головних постачальників вівса та інших припасів. Окрему статтю поставок для армії становили коні, кількість яких перевищувала десятки тисяч. До того ж багато їх йшло на забезпечення козацьких полків й ополчення. Відрив великої кількості волів і коней від сільськогосподарських робіт супроводжувався занепадом селянських господарств.

Україна займала одне з чільних місць по забезпеченню імперської армії промисловою продукцією. Особливе значення при цьому мали різні порохові суміші зі Шосткинського порохового заводу, гармат і ядер із Луганського чавуноливарного заводу, гармат і ручної зброї з Київського «Арсеналу».

ВИСНОВКИ

У загальній історіографії відсутні монографічні та дисертаційні праці, які б комплексно висвітлювали проблему внеску українського народу в перемогу Російської імперії у війні 1812 р. у такому плані, у якому вона висвітлюється в дисертації.

На початок війни 1812 р. абсолютна більшість українських земель була інкорпорована імперською Росією, що мала для них негативні наслідки. Російський уряд позбавив Слобожанщину, Гетьманщину, Запоріжжя, Крим і Правобережну Україну їх державно-управлінських прав й адміністративно-територіального устрою. Нав'язаний їм поділ на 9 губерній (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Київська, Волинська та Подільська) розривав генетичний зв'язок українців із попередньою, випробуваною віками адміністративно-територіальною системою. Заміна національного управлінського апарату загальноросійським означала часткову ліквідацію національних прав українського населення та викликала його спротив.

Посилення економічного визиску, податкового тиску й репресивних методів управління супроводжувалися занепадом економіки України, а також і наростанням незадоволення українського населення. Усунення національної еліти від владних повноважень викликало її поки що тихий спротив і бажання повернути втрачені позиції.

Найчіткіше пасивний опір імперіалізації України проявився в так званому національному Відродженні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У домаганнях дворянських звань для колишніх козацьких старшин, зверненнях до народної творчості та інших атрибутів минувшини ховалася не тільки ностальгія за старими часами, але й надія на повернення їх при першій нагоді.

Плануючи війну з Росією, французький імператор розглядав можливість наступу на Москву й через Україну. На цьому особливо наполягали експерти-поляки, які таким чином прагнули відновити Річ

Посполиту в старих її розмірах. Але Наполеону не була потрібна могутня Річ Посполита. Через цю та низку інших причин Наполеон повів свої війська на Москву не через Україну, а через Смоленськ. Хоча український театр воєнних дій залишився в запасі французького імператора та його оточення.

Дозвіл на формування козацьких полків пробудив в українського суспільства надію на відродження як національного війська, так і держави в цілому. Ця перспектива була настільки привабливою, що національний патріотизм охопив найширші маси населення. Масовий патріотизм українців у війні 1812 р. – це вияв національного спротиву антиукраїнській політиці російського абсолютизму. У ході формування козацьких полків і ополчення відбулася консолідація українського народу навколо національної ідеї реанімування національної державності, що було несумісним з основами Російської імперії.

Виставлені Україною на війну приблизно 90 тис. воїнів становили собою могутню військову силу, армію, створення якої не міг допустити царський уряд. Тому її частини діяли розрізнено, але ефективно. Створення національних збройних формувань вселило в українське суспільство віру в можливість захистити власні інтереси, свідомість про це збереглася понад 100 років.

Важливу воєнну роль зіграла Україна під час відступу російської армії. У складі регулярних військових частин Бузький козацький полк при активній підтримці українського населення не допустив захоплення ворожими військами всієї Волині та просування паралельним курсом із основними силами французької армії. Виняткове воєнне значення мали оборонні бої українського ополчення на північних підступах до України. Воєнна мужність понад 40 тис. українських патріотів і мирного населення захистила Україну від перетворення її в продовольчу базу наступаючої французької армії та не допустила можливого з'єднання її західних і північних ар'єргардних військ. Визволення частини білоруських і російських міст у тилу французької армії, під час якого брали участь українські добровольці, ускладнило постачання її

всім необхідним, а також надходженням свіжих підкріплень. Усе це зіграло позитивну роль у перемозі російської армії над ослабленою французькою армією під Бородіно.

При відступі французької армії важливу бойову роль зіграли ополченські формування Чернігівської, Полтавської та Київської губерній. Силами українських ополченців, а також другорядної участі військових загонів, був перекритий шлях відступу французам через Україну, а тому вони були змушені відступати по раніше розореній території. Під час переслідування ворога найактивнішу участь взяли козацькі полки та українські, за складом, полки регулярної російської армії.

Однією зі складових частин бойової участі українського народу у війні став партизанський рух. Українські втікачі з французького полону стали одними із зачинателів боротьби в тилу ворога. Багато українців билися з французами в складі партизанських загонів на території Росії та Білорусі.

Успішні дії українських козаків, ополчення та партизанських загонів прирекли французьку армію під час відступу на голодування, втрату військового спорядження й амуніції, що викликало масове дезертирство та здачу солдатів й офіцерів у полон і в кінцевому підсумку її розвал. Із території Російської імперії вийшла вже тільки слабка тінь колишньої могутньої армії Наполеона.

У процесі воєнних дій французький імператор планував зробити зміни в ставленні до українських козаків. Якщо раніше він просто ігнорував їх, то в середині 1812 р. мав намір перетягти українське козацтво на свій бік. Такі спроби були зроблені на Волині, а також на східному прикордонні Білорусі та України. Невдача в цьому дуже зашкодила посиленню французької армії. Мужній опір українського ополчення зірвав плани Наполеона щодо захоплення Києва своїми військовими з заходу й півночі, що було стратегічним успіхом українських патріотів.

Стратегічне значення мала оборона Україною південно-західних губерній Російської імперії. Фактично без допомоги уряду місцева влада

перетворила на випадок можливого нападу французьких військ Київ, Чернігів та інші міста України в досить потужні фортеці з сильними воєнними гарнізонами. Оборона України посилювалася діями самооборонних дружин і створенням «кордонного цепу». Важливе оборонне значення мала також організація наступальних дій українських дружин проти інтендантських загонів французької армії на території Білорусії й Росії та блокування їхнього просування в напрямку України. Самостійні оборонні заходи України забезпечили можливість концентрації всіх збройних частин імперської армії на одному напрямку воєнних дій, з чим посилилася їх ударна сила. Оборона України зірвала плани Наполеона щодо наступу через її територію на Москву, а потім і відступу через неї, а також використання її як продовольчої та фуражної бази.

Україна стала головним постачальником м'ясної продукції для діючої армії та ополчення. З цією метою з України гнали в прифронтові зони величезні стада волів й іншу худобу. Потреби імперської армії в м'ясі були повністю забезпечені, що сприяло доброму фізичному стану солдатів й ополченців. Крім того, воли з України стали головною тягловою силою для доставки армії всього необхідного.

Головний тягар забезпечення волами падав на українських селян. Їхні господарства втрачали головну тяглову силу в сільськогосподарському виробництві й бідніли. Негативно позначалося на їх стан й те, що чоловіки мали перевозити військові вантажі. Взагалі, забезпечення потреб армії всім необхідним вело до занепаду економіки України.

Не менш важливий внесок у перемогу над французами зробила переробна промисловість України. Сотні тисяч четвертей борошна, круп, сухарів, майже повністю задовольняли потреби армії в борошномельній продукції.

Головним постачальником імперській армії різних порохів і готових зарядів став Шосткинський пороховий завод, який мав давню традицію та місцеву технологію їх виготовлення.

Виняткову роль у забезпеченні армії гарматами та ядрами відіграли Луганський ливарний завод і Київський «Арсенал». Від них армія отримала щонайменше 370 нових і відремонтованих гармат. Завдяки українській промисловості армійська артилерія імперії перетворилася в потужну вогневу силу й зіграла одну з головних ролей у перемозі над французами. Вироблені в Україні десятки тисяч видів ручної зброї (списів, шабель, ножів) сприяли підвищенню воєнної потужності армійських та інших формувань.

Взагалі, внесок України в перемогу Російської імперії у війні 1812 р. був досить різноманітним і надзвичайно вагомим. Він проявлявся у військовій, бойовій, економічній, оборонній та інших сферах воєнного постачання. Без різноманітного внеску українського народу у війну з Францією 1812 р. перемога Російської імперії була б неможливою.

У цілому для України війна 1812 р. аж ніяк не була «імперсько-вітчизняною» за характером. Наполеон не воював конкретно з Україною, якщо й не вбачав у ній у майбутньому окремого суб'єкта міжнародного права, то, можливо, відводив їй те місце в ньому, що й герцогству Варшавському.

Для України участь у війні 1812 р. на боці Росії мала скоріше національний характер, який полягав у її загальнонародній задіяності. Причому кожна соціальна група населення виношувала свої задуми, які в сукупності становили єдиний комплекс національних надій і сподівань.

Патріотично налаштована національна еліта виношувала плани відновлення обіцяного їм українського війська та свого привілейованого місця в суспільстві. Кріпаки й рекрути сподівалися на повернення волі, а вільні селяни – на полегшення податкового тягара та списання великих боргів. Саме такі національні надії та сподівання на краще й викликали масовий патріотизм і героїзм українців під час війни 1812 р. Національний патріотизм українців був несумісним із імперським патріотизмом, оскільки вони виступали антиподами.

Війна 1812 р. неоднозначно вплинула на становище України. Вона втратила значний людський контингент, що помітно загальмувало природний приріст населення в майбутньому. Селянські господарства збідніли, почали втрачати можливості самодостатності для розвитку й забезпечення поміщицьких господарств, що сприяло активізації кризи феодально-кріпосницької системи. Ускладнилося становище й поміщицьких господарств. Стабільністю відзначалися тільки ті види промисловості, що працювали на армію. Матеріальне становище безпосередніх виробників матеріальних благ погіршало, що стало передумовою наростання соціальних суперечностей у суспільстві.

Війна, а особливо перебування армії за кордоном пронизали їх учасників духом свободи й вільнодумства. Вони почали виявляти прагнення до зміни самодержавного ладу Російської імперії, до впровадження в суспільних відносинах європейських форм і цінностей. Уперше створено в Україні масонські ложі, які стали виявом переходу частини української еліти в опозицію до самодержавства. Їх ідеї так чи інакше були виявом незгоди не тільки з самодержавним ладом, але й із підневільним становищем України. Почався організований спротив державній системі Російської імперії, що мав далекосяжні наслідки.

Поступово під впливом війни мирний опозиційний рух української еліти переростає в політичну діяльність, спрямовану на ліквідацію самодержавно-кріпосницького ладу в імперії та перехід до конституційних форм правління. Почався загальноімперський декабристський рух, у якому під впливом українських учасників була зроблена спроба відродження Української національної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абалихин Б. С. 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917-1987 гг. / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский. – М., 1990. – 245 с.
2. Абалихин Б. С. О стратегическом плане Наполеона на осень 1812 года / Б. С. Абалихин // Вопросы истории. – 1985. – № 2. – С. 64 – 79.
3. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на юго-западе России / Б. С. Абалихин. – Волгоград, 1987. – 108 с.
4. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года / Б. С. Абалихин // Электронный ресурс. Режим доступа : http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Abalixin_03.pdf
5. Абалихин Б.С. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество / Б. С. Абалихин // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – 1993. – Вип.2. – С. 53 – 54.
6. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К., 1962. – 63 с.
7. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. документів / Б. С. Абаліхін. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 148 с.
8. Абаліхін Б. С. Участь народних мас України у війні / Б. С. Абаліхін // Український історичний журнал. – 1987. – № 10. – С. 61 – 69.
9. Австро-русские отношения накануне и в период Отечественной войны 1812 г. / Публикация документов Ф. А Федоровой, Т. И. Михайловой // Исторический архив. – М., 1962. – № 4. – С. 112 [Депеша Г. О. Штакельберга Н. П. Румянцеву, 16 (28) июля 1812 г.].
10. Аглаимов С. П. Отечественная война 1812 года: Ист. материалы лейб-гвардии Семеновского полка / С. П. Аглаимов. – Полтава, 1912. – 559 с.
11. Ададуrow В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. / В. В. Ададуrow. – Л., 2008. – 32 с.

12. Ададуrow В. В. Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди» / В. В. Ададуrow // Вісник Львівського університету: Серія історична. – 2005. – Вип. 39/40. – С. 595–596.
13. Ададуrow В. В. Досвід історичного уявлення: Уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії / В. В. Ададуrow // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 405–428.
14. Ададуrow В. В. Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона про південно-західні окраїни Російської імперії / В. В. Ададуrow // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 154 – 169.
15. Ададуrow В. В. Народження одного історичного міту: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. В. Ададуrow // Україна модерна. – К. – Львів : Інститут історичних досліджень ЛНУ – «Критика», 2005. – Ч. 9. – С. 212 – 236.
16. Ададуrow В. В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. В. Ададуrow // Україна у Центрально-Східній Європі : Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 6. – С. 391 – 419.
17. Ададуrow В. В. Уявлення уряду Франції стосовно населення південно-західного пограниччя Російської імперії напередодні та під час війни 1812 р. / В. В. Ададуrow // Драгобицький краєзнавчий збірник : Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 10. – С. 284 – 300.
18. Ададуrow В. В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України початку ХІХ ст. / В. В. Ададуrow // Регіональна історія України : Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 1. – С. 167 – 186.
19. Ададуrow В. В. Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона (Историографический аспект) / В. В. Ададуrow // Эпоха 1812 года: Исследования : Источники : Историография : Сб. мат. // Труды ГИМ. – 2010. – Вип. 183. – С. 369.

20. Ададуrow В. Проекты французского командования стосовно Південно-західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів воєнної кампанії 1812 року / В. Ададуrow // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 45. – С. 127–167.
21. Ададуrow В.В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. / В. В. Ададуrow // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 33–39.
22. Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича // Под ред. К. Военского. – С.-Пб. : СИРИО, 1909. – Т. 128. – С. 302–303
23. Андрианов П. М. История русской армии: в 7 томах / П. М. Андрианов, Н. П. Михневич, Н. А. Орлов и др. – С.-Пб. : Полигон, 2003. – Т. 2. 1812-1864 годы. – 720 с.
24. Апухтин В.Р. Народная военная сила. Дворянское ополчение в Отечественную войну. / В. Р. Апухтин – М. : «Печатня С. П. Яковлева», 1912. – Т. I. – 240 с.
25. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год: ист. док. Собств. канцелярии главнокомандующего 3-й Зап. Армией ген. от-кавалерии А. П. Торماسова / Д. П. Ахлестышев. – С.-Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.
26. Бачинська О. А. Козацький стан та одиночні козацькі формування у першій половині ХІХ ст. / О. А. Бачинська // Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – С. 337-355.
27. Безотосный В. М. Наполеоновские разведывательные службы в кампании 1812 г. / В. М. Безотосный // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С. 190–202.
28. Безотосный В. М. Разведка Наполеона в России перед 1812 г. / В. М. Безотосный // Вопросы истории. – 1982. – № 10. – С. 86 – 94.

29. Бескровный Л. Г. Некоторые вопросы истории Отечественной войны 1812 года. / Л. Г. Бескровный // Вопросы Истории. – 1962. – № 10. – С. 50 – 60.
30. Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 г. / Л. Г. Бескровный. – М., 1962. – 611 с.
31. Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года и контрнаступление Кутузова / Л. Г. Бескровный. / Послесл. Е. В. Тарле. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 180 с.
32. Бессмертная эпопея. К 175-летию Отечественной войны 1812 года и Освободительной войны 1813 года в Германии / Отв. ред. А. Л. Нарочницкий, Г. Шеель. – М. : Наука, 1988. – 288 с.
33. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года. / М. Богданович – С.-Пб. : Типография торгового дома С. Струговщикова, 1859. – Т. II. – 653 с.
34. Бойцов М. А. Отечественная война 1812 года в эпистолярном наследии современников: (первая треть XIX в.) / М. А. Бойцов, В. В. Ильин // Отечественная война 1812 года и русская литература XIX века : Сб. статей. – М., 1998. – С. 266 – 320.
35. Борисенко В. Й. Курс української історії. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
36. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX ст. (Источниковедческие заметки) / С. Я. Боровой // Французский ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 497–499
37. Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів і тогочасними ілюстраціями / І. Борщак / Передмова Е.Дрію. – Львів : Б-ка «Діло», 1937. – 129 с.
38. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. Пер. с фр. / Ф. Бродель – Москва, 1991. – Т. 3. – С. 467–468.

39. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н. Ф. Дубровина. Сборник военно-исторических матер. – С.-Пб. : Военная типография (в здании главного штаба), 1893. – Вып. VI. – Ч. 1. – 378 с.
40. Буцик А. К. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року) / А. К. Буцик, В. Й. Стрельський. – К., 1962. – 92 с.
41. Буцик А. К. Вітчизняна війна 1812 / А.К.Буцик // Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 505.
42. Буцик А. К. Вітчизняна війна 1812 року і крах наполеонівської імперії / А. К. Буцик. – К., 1959. – 80 с.
43. Варварцев М. М. «Наполеоніда» / М. М. Варварцев // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 7. – 728 с.
44. Васенко А. П. Двенадцатый год. Очерк истории отечественной войны / А. П. Васенко. – С.-Пб. : Изд. Башмакова и К., 1912. – 288 с.
45. Велика історія України від найдавніших часів : У 2-х частинах. – К. : Глобус, 1993. – 400 с.
46. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
47. Вернадський В. Українське питання і російське суспільство / В. Вернадський // Науковий світ. – 1998. – № 4. – С. 9.
48. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна : Погляд крізь віки : Міжнародна науково-методична конференція, Київ, 5 грудня 2012 р. / Відп. ред. В. А. Смолій; наук. ред. О. П. Реєнт; Упорядн. : О. Ю. Кирієнко, О. М. Машкін, В. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – 106 с.
49. Восстание декабристов. Материалы. – М. : Наука, 1976. – Т. XIV. – 508с.
50. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С.Гелей. – Львів, 1996. – 122 с.

51. Гелетій В. Я. Малоросійські козацькі формування в імперській політиці Росії / В. Я. Гелетій // Проблеми історії України. Спец. випуск. – К., 2010. – С. 194-202.
52. Гербільський Г. Ю. Українські козачі полки і українське ополчення в боях Вітчизняній війні 1812 року / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Сер. історична. – 1953. – Т. XXV. – Вип. 5. – С. 98.
53. Гербільський Г. Ю. Створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 р. / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Сер. історична. – 1949. – Т. XVII. – Вип. 4. – С. 41–58.
54. Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / Г. Ю. Гербільський // Український історичний журнал. – 1962. – № 5. – С. 24–25.
55. Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року / О. Голованов // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 23–32.
56. Гончар Б. М. Наполеон і Україна / Б. М. Гончар, О. М. Захарчук // Діалог : Україна – Франція : Історія : Економіка : Політика. – 2002. – Вип. 2. – С. 74.
57. Горак В. С. Наполеоніда : Плани наполеонівської Франції щодо України та їхній крах / В. С. Горак // День. – 2010. – № 90/91. – С. 8.
58. Граф М.В.Гудович // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 1 – 4 января. – С. 1–3.
59. Григорук Н. Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від кінця XVIII ст. до 1914 р. Навчальний посібник (2-е вид. доп.) / Н. Григорук. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 275 с.
60. Гула В. Україна в XIX столітті : військова історія / В. Гула // Україна у світовій історії. – 2014. – № 2 (51). – С. 74 – 89.

61. Гуржій О. Війна 1812 року : український контекст. / О. Гуржій, О. Реєнт, А. Палій. – К. : Ін-т історії України, 2012. – 154 с.
62. Гусєв В. І. Історія України : Навчальний посібник / В. І. Гусєв – К. : Вища школа, 2003. – 431 с.
63. Державний архів Одеської області
ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора»
в. 41-а, арх. № 1, 1812 р., арк. 599.
64. Державний архів Одеської області
ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора»
в. 41-а, арх. № 5.
65. Державний архів Чернігівської області
ф. 127 «Чернігівське губернське правління»
в. 5, 1813 р., арк. 304.
66. Державний архів Чернігівської області
ф. 127 «Чернігівське губернське правління»
в. 51, арх. № 1813, арк. 156, 190-191, 296.
67. Державний архів Чернігівської області
ф. «Чернігівський губернське предводитель дворянства»
арх. № 1763-а, 1812 р., арк. 35-38
68. Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под ред. А. Трачевского. Т. 4. Док. № 69 // СИРИО. Санкт-Петербург, 1893. – Т. 88. – С. 188.
69. Донік О. М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). / О. М. Донік / Відп. ред. Н.М. Артем'єва. – К. : Кріон, 2011. – 248 с.
70. Донік О. М. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / О. М. Донік // Україна: хронологія розвитку. – К., 2011. – Т. 5. – 559 с.

71. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. П. Драгоманов // Политические сочинения. – Т. 1. – Центр и окраины. (Под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистякивского). – М., 1908. – Центр и окраины. – С. 217–267.
72. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.
73. Дуров В. Русские боевые награды эпохи Отечественной войны 1812 года / В. Дуров // Герои 1812 года. – М. : Молодая гвардия, 1987. – С. 558–581.
74. Дюпюи Р. Э. Всемирная история войн. Книга 3. «1800 – 1925 годы». / Р. Э. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи – С.-Пб. : Полигон, 2000. – 1018 с.
75. Євдокимов М. О. Особливості історії Вітчизняної війни 1812 року у віршах та піснях: глас ліри, глас народу / М. О. Євдокимов // Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 60. – С. 195–202.
76. Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России / Жилин П. А. – М. : Наука, 1968. – 403 с.
77. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. / В. В. Задунайський // Наукові праці Донецького національного університету. – 2008. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 22 – 25.
78. Захарчук О. М. Наполеон і Україна / О. М. Захарчук // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С.73–77.
79. Захарчук О. М. Наполеонознавство у дослідженні українських учених / О. М. Захарчук // Матеріали III Міжнародного конгресу українських учених «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Т. 3. – Луцьк, 2008. – 540 с.
80. Захарчук О. М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до Південно-західних окраїн Російської Імперії в 1812 р. /

- О. М. Захарчук // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 169 – 187.
81. Захарчук О. М. Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна / О. М. Захарчук // Україна дипломатична. – 2005. – Вип. 6. – 784 с.
82. Захарчук О. М. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольницького / О. М. Захарчук // Україна дипломатична. – 2006. – Вип. 7. – С. 377–385.
83. Захарчук О. Н. Волинь в планах польського генерала Міхала Сокольницького / О. Н. Захарчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Україна та Волинь в наполеонівських війнах : Наук. зб. – Вип. 41 : Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 р. / Упор. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – С. 185.
84. Захарчук О. Н. Прожекты польского генерала Михала Сокольницкого и Отечественная война 1812 г. / О. Н. Захарчук // Отечественная война 1812 г. и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях : Мат. Всеросс. науч. конф. – Вип. XVII. – Малоярославец, 2009. – С. 197.
85. Захарчук О. Україна в планах Наполеона Бонапарта / О. Захарчук // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 73 – 78.
86. Из записок барона Дедема. / Пер. с фр. / А. Дедем де Гельдер // Русская старина. – С.-Пб., 1900. – Т. 103. – № 7. – С.113–138.
87. История Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 4. – 694 с.
88. Іваненко О. А. Українське козацтво в працях французьких авторів на межі XVIII–XIX ст. / О. А. Іваненко // Міжнародні зв'язки України : Наукові пошуки та знахідки. – 2002. – Вип. 11. – С. 254 – 262.
89. Ісаков В. Участь українського козацтва у Вітчизняній війні 1812 – 1814 років / В. Ісаков // Електронний ресурс. Режим доступу : http://www.cossackdom.com/articles/i/isakov_vv1812.pdf

90. Ісакова Н. П. Українське козацтво у вітчизняній війні 1812 року / Н. П. Ісакова // Електронний ресурс. Режим доступу : www.sworld.com.ua/konfer35/713.pdf
91. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 697с.
92. Історія України. Від найдавніших часів до наших днів / Ю. І. Макар, Б. Ф. Білецький, А. П. Коцур, В. П. Коцур, А. І. Павко. – 2-е вид., перероб. і доп. – Чернівці, 1998. – 336 с.
93. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения в России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизии) / В. М. Кабузан – М. : Наука, 1971., – С. 115–119.
94. Кабузан В. М. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг. / В. М. Кабузан, Г. П. Махнова // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 31–32.
95. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века / В. М. Кабузан – М. : «Наука», 1976. – 307 с.
96. Казьмерчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмерчук, Т. М. Соловйова – К. : ТОВ Міжнар. Фін. Агенція, 1998 – 174 с.
97. Каппелер А. Мазепинцы, малоросы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия – Украина : история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 125 – 144.
98. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер / Пер. с нем. Червонная С. М. – М. : Традиция – Прогресс , 2000. – 344 с.
99. Кितिцин П. Полтавское дворянское ополчение 1812–1814 гг. / П. Кितिцин // Киевская старина. – 1904. – № 7–8. – С. 11.
100. Клепацький П. Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині / П. Клепацький // За сто літ. Матеріали з громадського й

літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України / Під ред. голови історичної секції ВУАН акад. Михайла Грушевського. – К., 1930. – Книга п'ята (Записок колишньої Історичної секції Українського наукового товариства в Києві, т. XXXI). – 313 с.

101. Клименко Т. А. Вітчизняна війна 1812 року та декабристський рух на Черкащині / Т. А. Клименко // Електронний ресурс. Режим доступу : www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU.../07.pdf
102. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця XIX ст. / За ред. члена-кореспондента АН УРСР, проф. І. О. Гуржія. – К., 1970. – 278 с.
103. Козирев В. К. Запорізька традиція в історичному розвитку Південної України останньої чверті XVIII століття / В. К. Козирев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 116–119.
104. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирев – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
105. Коропчук І. М. Історія України. Від стародавніх часів до «Помаранчевої революції» / І. М. Коропчук – Ніжин : ТОВ Гідромас, 2005. – 284 с.
106. Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах / В. Н. Котов // Вісник Київського університету : Серія «Історія і право». – 1965. – Вип. 7. – С. 75 – 88.
107. Котов В. Н. Украина в завоевательных планах Наполеона I: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. / В. Н. Котов. – К., 1945. – 28 с.
108. Кравченко В. В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника / В. В. Кравченко // Схід – Захід : Історико-культурологічний збірник. – 1999. – Вип. 2. – С. 198 – 203.
109. Кравченко В. О. Ретроспекція вітчизняної війни в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «1812 год в провинции» / В. О. Кравченко, Н. О. Зубець //

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 4 (263). – Ч. II. – 2013. – С. 70 – 76.

110. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження. (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко – Харків : Основа, 1996. – 376 с.
111. Крижанівська О. О. Таємні організації в Україні (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) / О. О. Крижанівська – К., 1998. – 134 с.
112. Кудряченко А. И. Украина в планах Наполеона в войне 1812 года / А. И. Кудряченко // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 13 – 21.
113. Лапатиєва Н. В. Роль Украинского ополчения в Отечественной войне 1812 г. / Н. В. Лапатиєва // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 102.
114. Латыш Ю. В. Украинские земли в составе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Ю. В. Латыш // История Украины : Учебник / Под ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2013. – С.273–274.
115. Лисяк-Рудницький І. Каразин і печатки українського національного відродження. / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
116. Ложешник А. Участь старшин іррегулярних формувань півдня України у вітчизняній війні 1812 року / А. Ложешник // Науковий вісник. – 2014. – № 1. – С. 245–255.
117. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1950. – Т. 1. – 793 с.
118. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1951. – Т. 2. – 607 с.
119. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1952. – Т. 3. 1808–1812. – 1026 с.

120. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1954. – Т. 4. – Ч. 1 (Июль-октябрь 1812 г.) – 550 с.
121. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1955 – Т. 4. – Ч. 2 (Октябрь-декабрь 1812 г.) – 848 с.
122. М. И. Кутузов: Сборник документов и материалов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М. : Военное издательство, 1956 – Т. 5. – 827 с.
123. Максимович М. А. Собрание сочинений. / М. А. Максимович. – К., 1876. – Т. 1. Исторический. – 865 с.
124. Манифест «ко всем сословиям и состояниям духовным и мирским» // <http://adjutant.ru/1812militia/moscowd1812-02.htm>
125. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. 5–е изд. / А. З. Манфред – Сухуми : Алашара, 1990. – 680 с.
126. Марасанова В. М. История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (На материалах Верхнего Поволжья) : Дис. ... д-ра. ист. наук. – Ярославль, 2005. – 452 с.
127. Машкін О. Київ та кияни у вітчизняній війні 1812 року / О. Машкін, С. Тимошенко // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 42 – 49.
128. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах // Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. Науковий збірник. / Упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – Вип. 41. – 301 с.
129. Муравін Ф. Багратіон / Ф. Муравін. – К. : Військове вид-во народного комісаріату оборони, 1945. – 36 с.
130. Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков // Киевская старина. – К., 1890. –Т. XXVIII. – С. 117–134.

131. Наполеон в России в 1812 г.: Очерк истории Отечеств. войны, сост. по офиц. документам, мемуарам, зап., характеристикам и проч. – С.-Пб. : А. А. Каспари, 1911. – 696 с.
132. Наполеон: Избранные произведения / Пер. с франц. / Предисл. П. А. Жилина. – М. : Воениздат, 1956. – 788 с.
133. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескоровайного. – М. : Издательство АН СССР, 1962. – 526 с.
134. Нафзайгер Дж. Ф. Тыл и снабжение в кампании 1812 г. : причина поражения Наполеона / Дж. Ф. Нафзайгер // 185 лет Отечественной войне 1812 года. Сборник статей. – Самара, 1997. – С. 22 – 30.
135. Некрасов П. А. Участь українського народу проти наполеонівської навали в 1812 році / П. А. Некрасов // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова : Серія історичних наук. – Вип. 5. – Одеса, 1956. – С. 122.
136. Обзор источников и литературы русского родословия. // Под редакцией А. Барсукова – С.-Пб. : Типография Императорской академии наук, 1887. – 96 с.
137. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 рр. Пер. з англ. / О. Оглоблин. – К., 2003. – 253 с.
138. Ольхівський Б. Вільний нарід / Б. Ольхівський. – Варшава, 1937. – 132 с.
139. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : Монографія. / В. М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
140. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Лондон, 1938. – 55 с.
141. Отечественная война 1812 г. : актуальные вопросы современной историографии. Материалы круглого стола // Французский ежегодник. – 2011. – С. 348 – 392.

142. Отечественная война 1812 года : Источники. Памятники. Проблемы : материалы XII Международ. науч. конф., 5–7 сент. 2011 г. – Можайск : [Б. и.], 2012. – 578 с.
143. Отечественная война 1812 года. // Материалы ВУА. : в 21 т. – т. XIX. – 377 с.
144. Отечественная война 1812 года. // Материалы ВУА. : в 21 т. – т. XX. – 346 с.
145. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия / Под ред. В.М. Безотосного. – М. : РОССПЭН, 2004. – 878 с.
146. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охрімович. – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
147. Павлова Л. Я. Декабристы – участники войн 1805-1814 гг. / Л. Я. Павлова. – М. : Наука, 1979. – 127 с.
148. Павловский И. Ф. Малороссийские козацьи полки в борьбе с поляками в 1831 г. / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114.
149. Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1906. – Сентябрь. – С. 1–20.
150. Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1906. – Октябрь. – С. 137–154.
151. Павловский И. Ф. Участие И. П. Котляревского в формировании малороссийских козачих полков в 1812 г. / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1905. – № 6. – С. 315.
152. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеоновських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський // Табор. – 1933. – №19, 20; 1934. – №21, 22, 23, 25, 26.
153. Печенюк І. Український внесок у розгром армії Наполеона / І. Печенюк // Військово – історичний альманах. – 2012. – № 1 (24). – С. 55 – 66.

154. Поликарпов Н. П. К истории Отечественной войны 1812 года : (По первоисточникам) / Полк. Н. П. Поликарпов, д. чл. Рус. воен.-ист. о-ва. Забытые и неопис. воен., историей сражения Отечеств. войны 1812 года, вызвавшие своим ходом решит. (генер.) сражение, 26 авг. 1812 г. при селе Бородине; По неизвед. документам Моск. отд-ния Общ. арх. Гл. штаба (Лефор. арх.). Вып. 1–3. – Москва : Л. Лукьянов, 1911. – Вып. 3. – 125 с.
155. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – С.-Пб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии – С.-Пб., 1830. – Т. 20 : С 1775 по 1781. – 992 с.
156. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – С.-Пб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии – С.-Пб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. – 969 с.
157. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – С.-Пб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии – С.-Пб., 1830. – Т. 24 : С 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с.
158. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – С.-Пб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии – С.-Пб., 1830. – Т. 26 : 1800–1801. – 979 с.
159. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – С.-Пб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. 20 – 1034 с.
160. Потрашков С. В. Дореволюционная провинциальная историография событий Отечественной войны 1812 года на Украине / С. В. Потрашков // Электронный ресурс. Режим доступа : http://www.museum.ru/museum/1812/Library/Borodino_conf/2002/Potrashkov.pdf
161. Потрашков С. В. Нашествие Наполеона и польское население юго-западной окраины Российской империи / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. : Источники : Памятники : Проблемы : Мат. XVII Междунар. науч. конф. – Можайск, 2012. – С. 243–244.

162. Потрашков С. В. О некоторых тенденциях в освещении Отечественной войны 1812 г. современными украинскими историками / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – М., 2005. – С. 268 – 275.
163. Потрашков С. В. Отечественная война 1812 г. в освещении современных украинских историков (1992 - 2002 гг.) / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2004. – С. 267 – 276.
164. Потрашков С. В. Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917 – 1991 гг.) / С. В. Потрашков // Электронный ресурс. Режим доступа : www.museum.ru/museum/1812/Library/Vorodino.../Potrashkov.pdf
165. Потрашков С. В. Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. : Источники : Памятники : Проблемы : Мат. XV Междунар. науч. конф. – Можайск, 2009. – С. 42.
166. Потрашков С. В. Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. : Источники : Памятники : Проблемы : Мат. VIII Всеросс. науч. конф. – Можайск, 2000. – С. 210.
167. Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського Гетьманату: основні напрямки та концепції (1789-1914) / В. А. Потульницький. // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика (Вісник Київського державного лінгвістичного університету) – К., 2000. – Вип. 4. – С. 68–118.
168. Предтеченский А. В. Отечественная война 1812 г. Сборник документов и материалов / А. В. Предтеченский, А. И. Васильев, Б. Б. Фраткин. /

Под ред. Е. В. Тарле. –Л.–М. : Издательство Академии наук СССР, 1941. – 198 с.

169. Предтеченский А. В. Отражение войны 1812 – 1814 гг. в сознании современников / А. В. Предтеченский // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 222 – 244.
170. Реєнт О. П. Україна в імперську добу: (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – Киев : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 338 с. : 4 л. іл.
171. Рибак М. І. Воєнна історія : Підручник / М. І. Рибак. – К., 1999. – 365 с.
172. Російський державний військово-історичний архів
ф. 103, оп. 203 а, зв. о.
спр. 13, арк. 350 звор.
173. Російський державний військово-історичний архів
ф. 103, оп. 208 а, зв. о.
спр. 2, арк. 517–553.
174. Російський державний військово-історичний архів
ф. 103, оп. 208 а, зв. о.
спр. 61, арк. 40, 43.
175. Російський державний військово-історичний архів
ф. 474
спр. 37, арк. 1.
176. Російський державний військово-історичний архів
ф. Військово-вченого архіву
спр. 3504, арк. 383.
177. Російський державний військово-історичний архів
ф. Військово-вченого архіву
спр. 3509, арк. 82.
178. Російський державний військово-історичний архів
ф. Військово-вченого архіву
спр. 3465, ч. 12, арк. 186.

179. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
180. Сарбей В. Г. Національне відродження України. / В. Г. Сарбей. // Україна крізь віки. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
181. Сафонов М. М. Павел I и его время (Проблема реформ в правительственной политике России в конце XVIII в.) / М. М. Сафонов // Император Павел I и Орден Св. Иоанна Иерусалимского в России. – С.-Пб., 1996. – С. 16–23.
182. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : Studio Literka, 1999. – 250 с.
183. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. / А. Скальковський – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
184. Скорейко Г. Українські окраїни у наполеонівських війнах початку ХІХ століття / Г. Скорейко // Військово-історичний альманах. – 2012. – № 1 (24). – С. 89 – 99.
185. Скоробогатов А. В. Политические взгляды Павла I (Становление, эволюция, реализация) : Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2005. – 524 с.
186. Скрипник А. Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / А. Ю. Скрипник. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : збірник. – К. : Інститут історії України НАН України. Вип. 22, 2013. – С. 203-216.
187. Скрипник А. Ю. Російські війська на Волині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. : завдання та функції. / А. Ю. Скрипник // Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Вип. 22. – Львів : АСВ, 2014. – С. 40–55.
188. Скрипник А. Ю. Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806 – 1814 рр.). / А.Ю.Скрипник // Український історичний журнал : Науковий

журнал Інституту історії України НАН України. – 2015. – Вип. 5 (№ 524). – С. 103–112.

189. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко – Одеса: Держ. видав, 1925. – Т. I. – 320 с.
190. Сміян П. М. Україна у Вітчизняній війні 1812 р. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / П. М. Сміян. – К., 1946. – 27 с.
191. Стеценко В. Українські військові частини у лавах російської армії під час вітчизняної війни 1812 року / В. Стеценко // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/39>
192. Стеценко В. Українці в партизанському русі та в забезпеченні армії всім необхідним під час вітчизняної війни 1812 р. / В. Стеценко // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 243–247.
193. Стеценко В. І Вплив війни 1812 року на свідомість українського суспільства / В. І. Стеценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 91–95.
194. Стеценко В. І. Вітчизняна війна 1812 р.: історіографія / В. І. Стеценко // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 24. – С. 157–161.
195. Стеценко В. І. Роль мирного населення України у відсічі ворожої навали у Вітчизняній війні 1812 року. / В. І. Стеценко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – № 2 (40). – С. 69–75.
196. Стеценко В. І. Українське дворянство в подіях 1812 р. / В. І. Стеценко // Українознавчий альманах. – Київ, Мелітополь, 2014. – Вип. 16. – С. 372–377.
197. Стеценко В. І. Українці у партизанському русі у Вітчизняній війні 1812 р. / В. І. Стеценко // Наукові записки з української історії: Збірник

- наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 52–55.
198. Стеценко В. І. Уніфікація внутрішнього життя України до загальноросійських стандартів на передодні подій 1812 року. / В. І. Стеценко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 37. – С. 19–28.
199. Стеценко В. І. Франція і Росія: час перед зіткненням / В. І. Стеценко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 183–187.
200. Стороженко Н. В. Малороссийское ополчение 1812 года / Н. В. Стороженко. – К. : тип. Ун-та св. Владимира, В. И. Завадского, 1891. – 10 с.
201. Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в конце ее и в начале XIX века / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1897. – Апрель. – С. 124–156.
202. Стрельский В. И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года / В. И. Стрельский // Историчний збірник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1952. – Вип. № 3. – С. 128–129.
203. Стрельський В. І. Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 року / В. Й. Стрельський. – К., 1953. – 32с.
204. Тарле Е. В. Вторжение Наполеона // Собрание сочинений : в 12 томах / Е. В. Тарле. – М. : Издательство АН СССР, 1961. – Т. 11. – 889 с.
205. Тарле Е. В. Наполеон // Собрание сочинений : в 12 томах / Е. В. Тарле. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – Т. 7. – 866 с.
206. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию // Собрание сочинений : в 12 томах / Е. В. Тарле. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – Т.7. – 866 с.
207. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. / Е. В. Тарле – М. : Государ. социально-экономическое издание, 1938. – 280 с.

208. Тарле Е. В. Отечественная война 1812 г. / Е. В. Тарле. – М., 1938. – 592 с.
209. Тартаковский А. Г. Военная публицистика 1812 года / А. Г. Тартаковский – М. : Мысль, 1967. – 222 с.
210. Татарчук М. Російсько-французька війна 1812 року: український слід (до постановки проблеми) / М. Татарчук // Студентська наукова конференція (46-а; 2012 р.; Харків) : збірник тез доповідей / Укр. інж. – пед. акад. – Х. : [б. в.], 2012. – Ч. 5 : Факультет економічних, управлінських та освітніх технологій. Секції : Українознавства і політології. Економіки підприємницької та освітньої діяльності. Менеджменту. Креативної педагогіки та інтелектуальної власності. – С. 21.
211. Троцький І. До історії революційного руху на Україні на початку ХІХ ст. / І. Троцький // Прапор марксизму. – 1930. – №1. – С. 131.
212. «Труды Черниговской архивной комиссии», вип. – 10, Чернігів, 1913. – С. 91-136.
213. Турченко Ф. Українські козацькі полки 1812-1815 рр. / Ф. Турченко // Українське козацтво : Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Віднов. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 591-592.
214. Тюлар Ж. Мюрат, или пробуждение Нации / Ж. Тюлар. – М., 1993. – 382 с.
215. Україна в контексті Російсько-французького протистояння ХVІІІ-ХІХ віків: європейська таємна дипломатія та наполеонівські плани // Електронний ресурс. Режим доступу : <http://1812.org.ua/2012/06/ukraine-russian-france>
216. Українські землі в складі Російської імперії в першій половині ХІХ ст. // Електронний ресурс. Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/uchast-ukra-nskogo-narodu-u-ros-y-sko-turetsk-y-ta-v-tch-znyan-y-v-ynakh/ukra-nsk-zeml-u-sklad-ros-v-persh-y-polovin-xix-st>
217. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

- ф «Київське губернське правління»
арх. № 1393, 1812 р., арк. 10-11
218. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ф «Київське губернське правління»
арх. № 3537, за 1812 р., арк. 8, 10, 14, 27.
219. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ф «Київський військовий губернатор», 1812 р.
220. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ф «Київський військовий губернатор»
арх. № 94 за 1812 р., арк. 9, 18, 19.
221. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ф «Київський військовий губернатор»
Справа вихідних паперів за 1812 р., арк. 485-489
222. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора.
223. Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Ф. 533. – Канцелярія київського військового губернатора
Оп. 1, Справа 1549 – Про призначення губернатора Милорадовича
командуючим військами, які направлялися в район Калуги,
224. Черепанов А. Соціально-економічне становище Київщини напередодні
російсько-французької війни 1812 р. / А. Черепанов // Наукові записки з
української історії. – 2012. – Вип. 32. – С. 59–62.
225. Черногор Я. О. Місце і роль українських козаків у війні 1812 р. /
Я. О. Черногор // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу
всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 197.
226. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. /
В. С. Шандра. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2005. –
427 с.
227. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802 – 1856 :
функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К., 2001. – 355 с.

228. Шах Т. Україна в планах Наполеона / Т. Шах // Мандрівець (Тернопіль). – 2006. – № 5. – С. 71–72.
229. Шевченко Т. Г. Полное собрание сочинений в 10-ти томах / Т. Г. Шевченко. – К., 1949. – Т. IV. – С. 46.
230. Шевчук В. П. Історія української державності : Курс лекцій. / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К., 1999. – 480 с.
231. Эннатский И. А. Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 года : По арх. сведениям из дел Канцелярии Харьк. дворян. депутат. собр. / И. А. Эннатский. – Санкт-Петербург : тип. «Сириус», 1912. – 37 с.
232. Я. П. Лобанов-Ростовский. Обзорение Малороссии в лето 1812 года. / Я. П. Лобанов-Ростовский // «Киевская старина», 1906, октябрь.
233. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків / Д. І. Яворницький – Львів, 1992. – Т. 1. – 316 с.
234. Явтушенко В. Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної самосвідомості / В. Явтушенко, Л. Бадєєва // В зб. : Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Вип. 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. / Упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – 301 с. – С. 4 – 6.
235. Ястребов Ф. О. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / Ф. О. Ястребов // Історія Української РСР : У 2 т. / Редкол. : К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. – Т. 1 – К. : Наук. думка, 1967. – 807 с.
236. Ячник Н. Е. Проблемы изучения Малоярославецкого сражения в отечественной историографии / Н. Е. Ячник // Электронный ресурс. Режим доступа : http://www.museum.ru/1812/library/Mmnk/1993_1.html

237. 200-летие Бородинской битвы : Украина помнит... / Под общ. ред. Е. В. Астаховой; Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2012. – 267 с.
238. 1812 год. Воспоминание воинов русской армии. Из собр. отд. письм. источников гос. ист. музей / Ф. А. Петров и др. – М. : Мысль, 1991. – 480 с.
239. “L’opération sur Moscou a néanmoins absorbée toute la campagne. C’est à sa réussite, c’est au grand but qu’elle devait amener, qu’a été sacrifiée la guerre. Le reste des opérations s’en est ressenti” (АМАЕ, СР, Австрие, vol. 393, f. 341 [dépêche de S. E. M. le comte Otto à S. A. M. le duc de Bassano, le 18 novembre 1812]).
240. Adadurov V. La creation d’un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d’Elle Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine / V. Adadurov // Attentes et sens autour de la presence du mythe de Napoléon aujourd’hui. – Ajaccio, 2012. – 97 p.
241. Adams M. Napoleon and Russia / M. Adams. – London, New York : Hambleton Continuum, 2006. – 596 p.
242. Bregeon Jean-Joël. 1812: La paix et la guerre. / Jean-Joël Bregeon. – Paris : Perrin, 2012. – 426 p.
243. Cornaro L. von. Strategische Betrachtungen über den Krieg im Jahre 1812 / L. von Cornaro. – Wien : Verlag von L. W. Seidel und Sohn, 1870. – 98 p.
244. Ejusd. General Józef Wielhorski (1759 – 1817). / Ejusd. – Poznań, 1925
245. Ejusd. Wojna 1812 roku. / Ejusd. – Kraków, 1937. T. 2.
246. Esdaile C. Napoleon's Wars : An International History, 1803-1815 / C. Esdaile. – London, New York, etc. : Penguin, 2009. – [Ebook edition]. – 132 p.
247. Ganière P. Les origines de la campagne de Russie / P. Ganière // Revue du souvenir Napoléon. – Paris, 1987. – № 352. – 20 p.
248. Gebler W. E. Österreichische Auxiliarcorps in Russischen Feldzuge 1812. / W. E. Gebler, K. K. von. Das – Wien, 1863

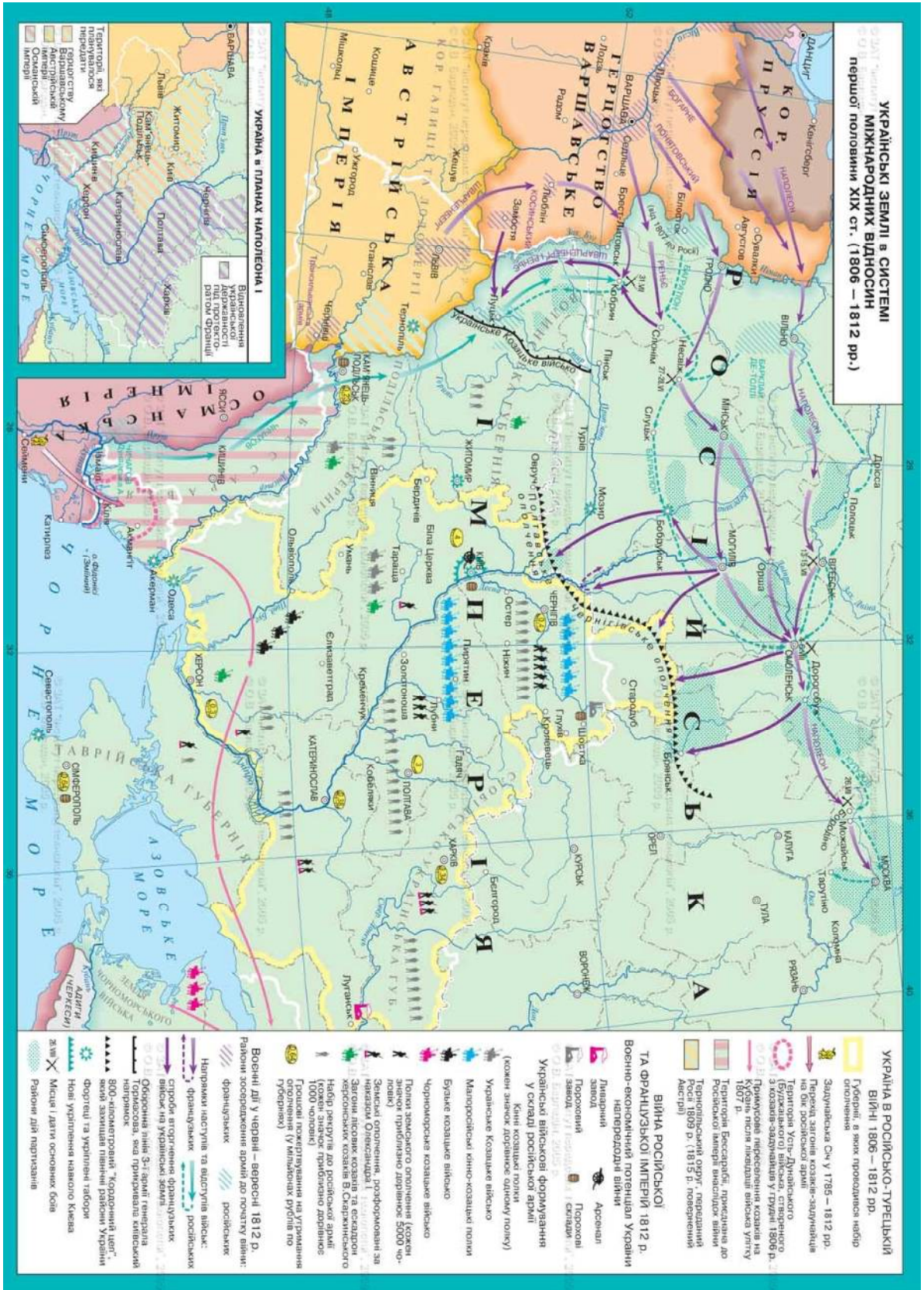
249. Gourgaud, général de. Napoléon et la Grande Armée en Russie ou l'Examen critique de l'ouvrage de M. le comte Ph. de Ségur. – Bruxelles, 1829. – 8 p.
250. Handelsman M. Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813 / M.Handelsman. – Kraków, 1915. – 228 s.
251. Kerautret M. Le grands traités de l'empire (1804–1810) / M.Kerautret. – T. 2. – Paris, 2004. – P. 205–221.
252. Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją / Wydał A. M. Skalkowski. – Poznań, 1928. – T. III. Nr 443 [list do J. W. P. Brezy, 18 czerwca 1811]. – S. 261.
253. Kukiel M. Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795 – 1815. / M.Kukiel. – Warszawa, 1920. – T. 2 (1812 – 1815)
254. Kukiel M. Wojna 1812 roku / M.Kukiel. – Kraków, 1937. – T. 1. – 200 s.
255. Lieven D. Russia Against Napoleon: The Battle for Europe, 1807 to 1814 / D.Lieven. – London, New York, etc. : Penguin, 2009. – [Ebook edition]. – 156 p.
256. Pradt abbé de. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812 / 5-ième édition / abbé de Pradt. – Paris, 1815. – 153 p.
257. Sokolnicki M. Generał Michał Sokolnicki 1760–1815 / M.Sokolnicki. – Kraków; Warszawa, 1912. – 207 s.
258. Un Français [Rolandre]. Concordat européen ou projet de pacification générale et de paix perpétuelle. – Metz, 1812. – 16 p.
259. Willaume J. Amilkar Kosiński 1769 – 1823. / J. Willaume – Poznań, 1930.
260. Zahorski A. Morski Tadeusz (1754–1825) / A.Zahorski // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – T. XXI. – S. 791–793.

ДОДАТКИ

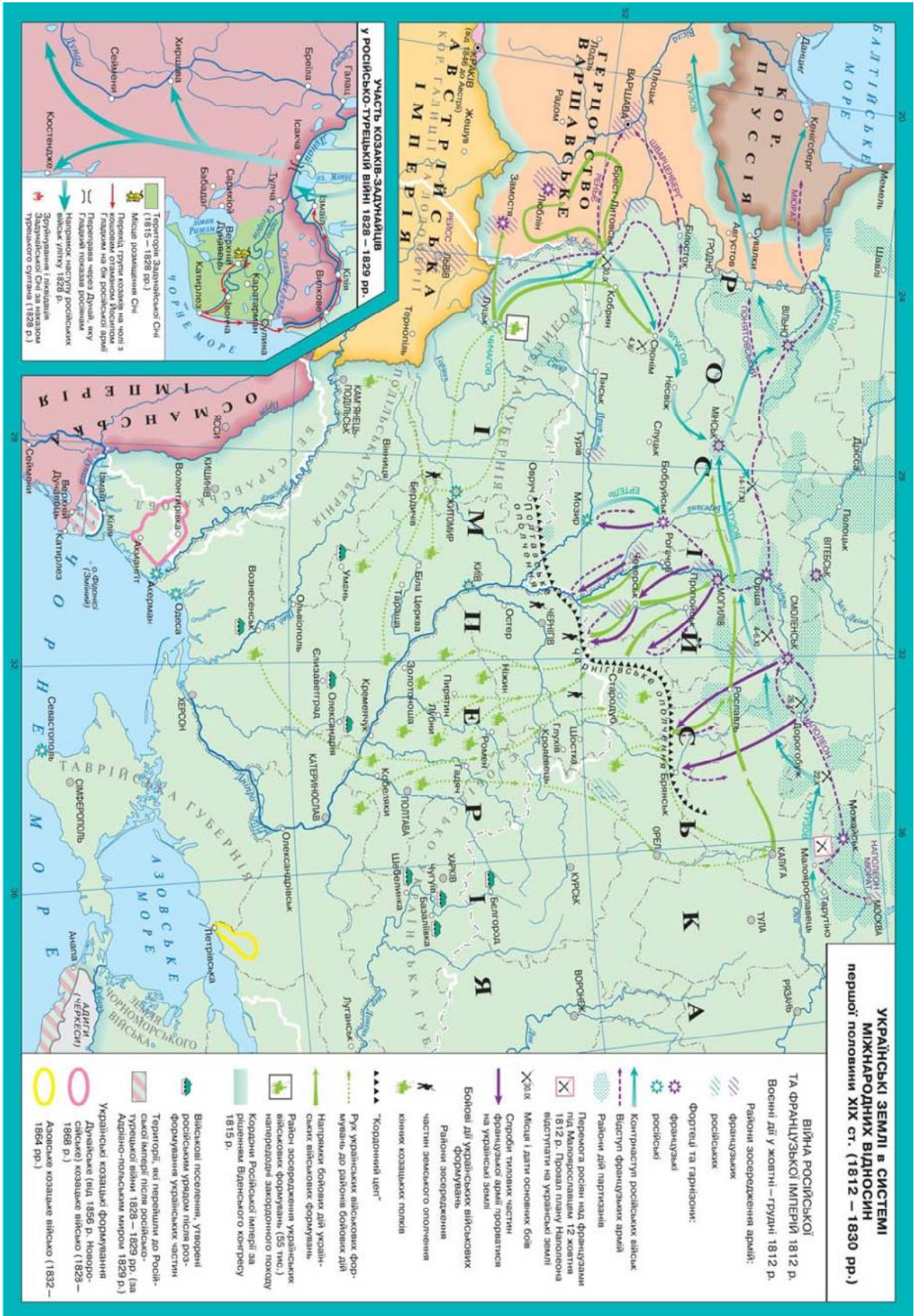
Додаток А

Українські землі в системі міжнародних відносин I половини XIX ст. (1806-1812 рр.).

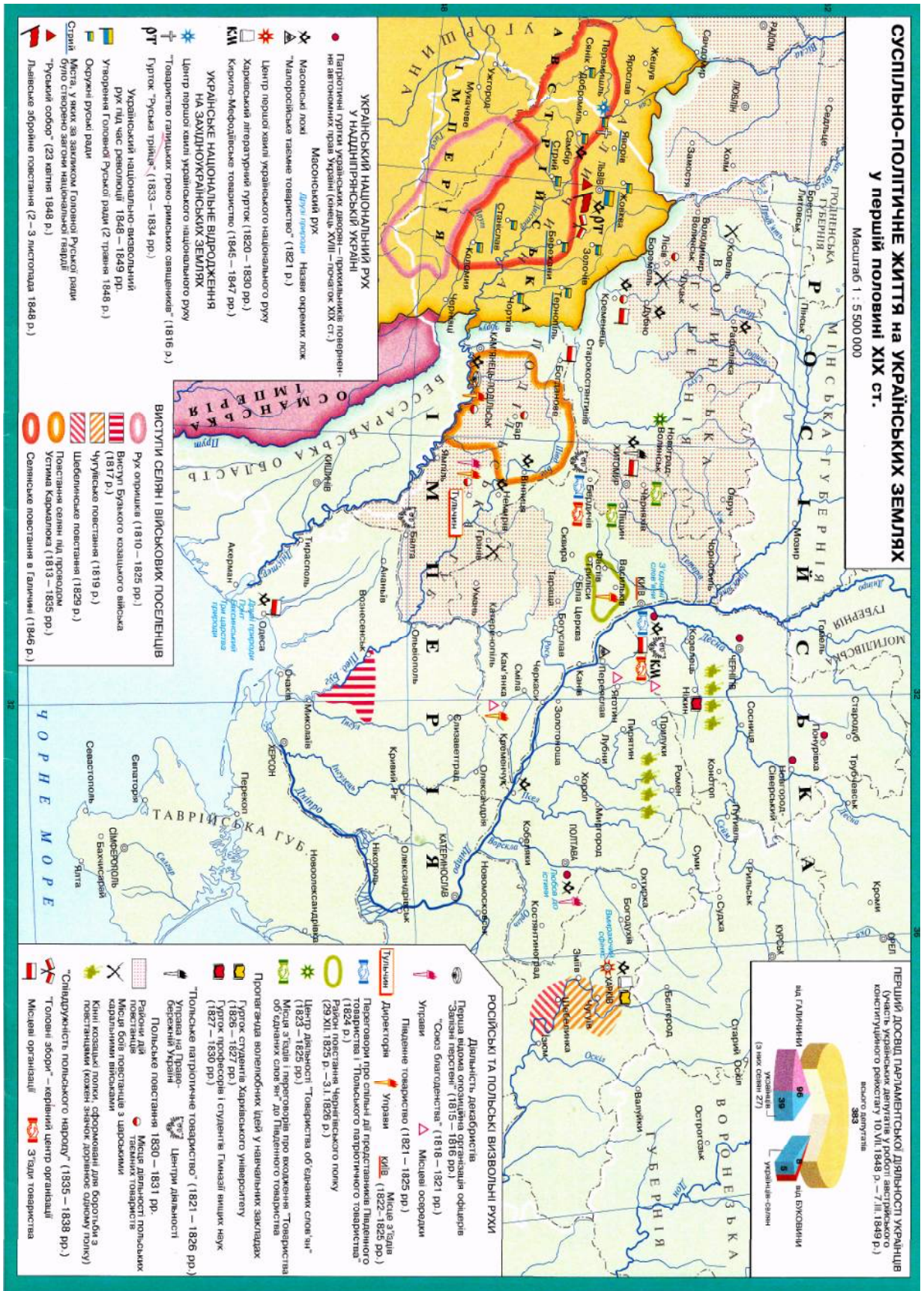
Додаток Б

Українські землі в системі міжнародних відносин I половини XIX ст. (1812-1830 pp.)

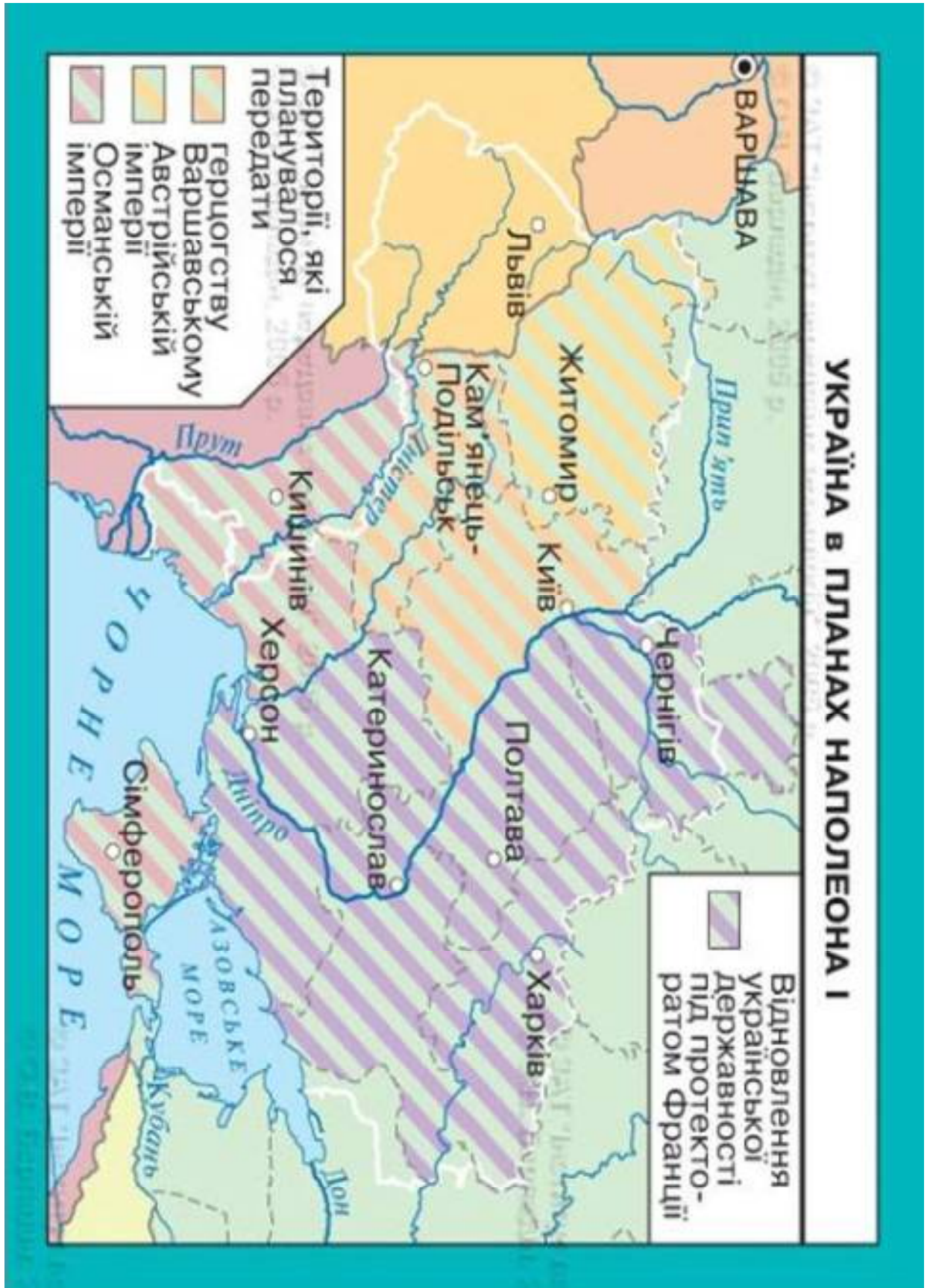

Додаток В

Суспільно-політичне життя на українських землях у першій половині XIX ст.

Додаток Д
Україна в планах Наполеона

Додаток Е

Козак 6-го кінного полку Чернігівського ополчення

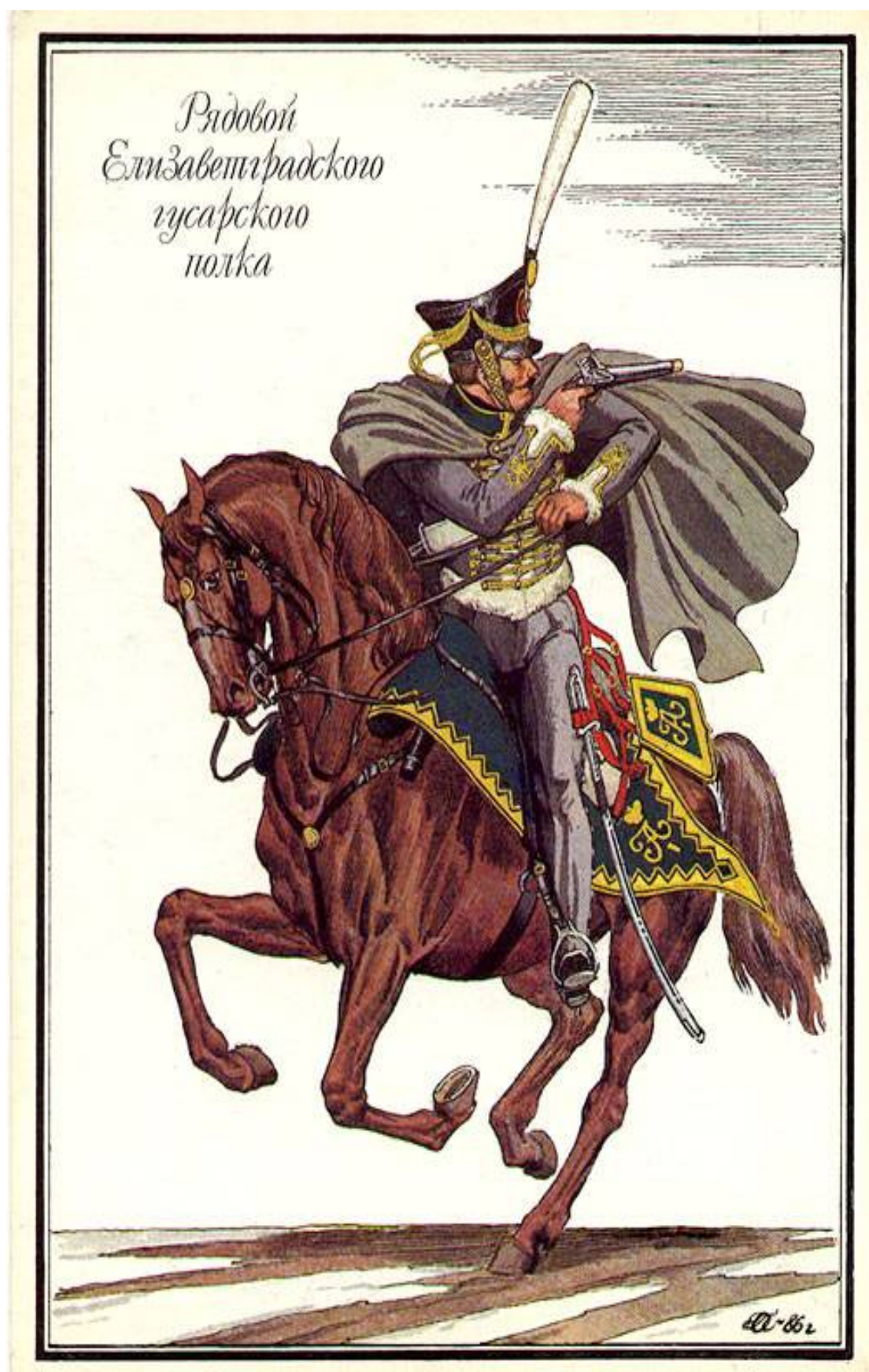
Додаток Ж

Козак 2-го Українського полку

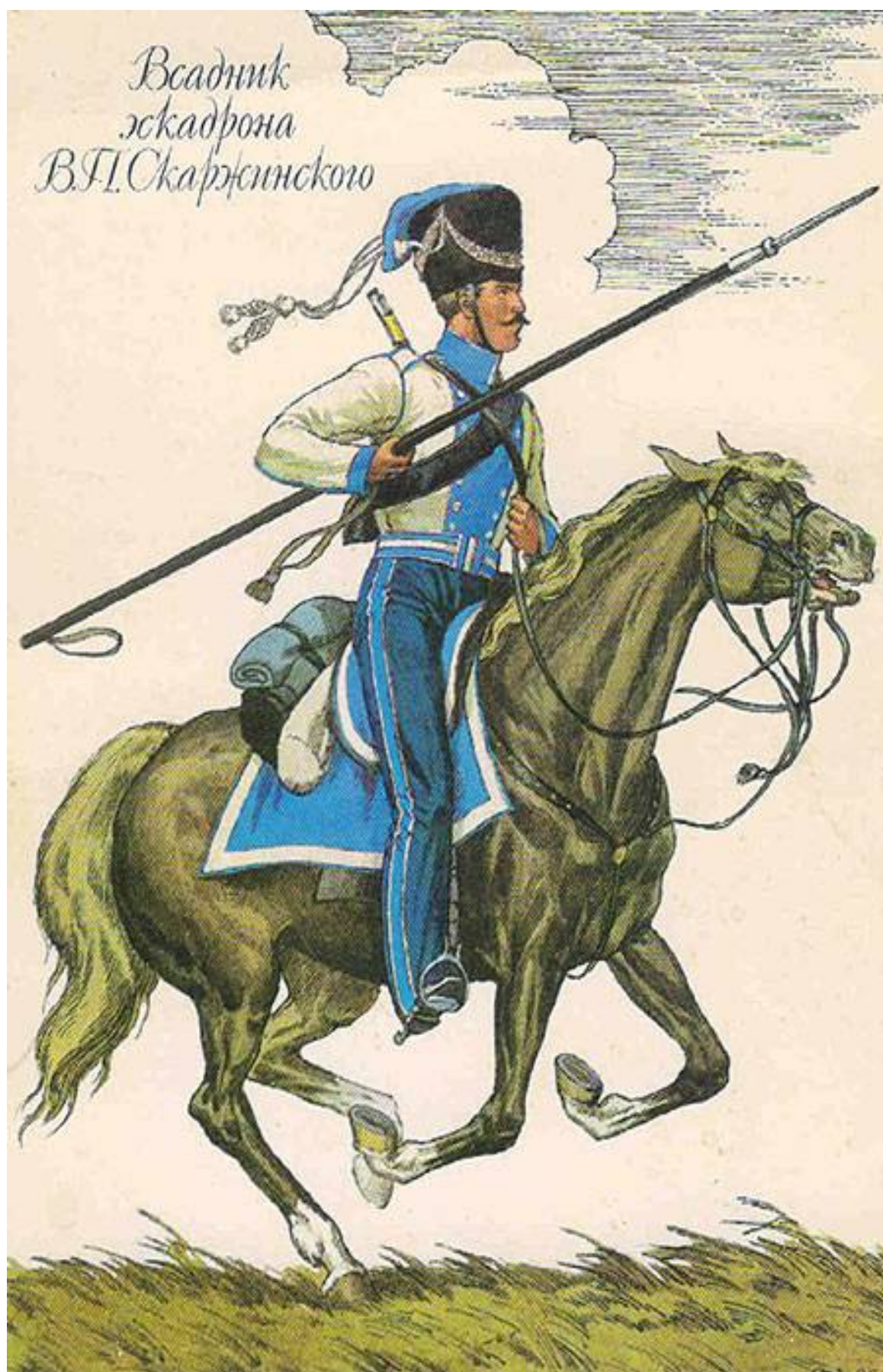
Додаток 3

Рядовой Елизаветградского гусарского полку

Додаток II

Вершник із ескадрону В.П. Скаржинського

Додаток К

Рядовий Харківського драгунського полку

